CERAM ✥ A HETTITÁK REGÉNYE

C. W. CERAM

A HETTITÁK REGÉNYE

BUDAPEST, 1964

A mű eredeti címe és kiadója:

C. W. CERAM

ENGE SCHLUCHT UND SCHWARZER BERG

Entdeckung des Hcthiter-Rciches

Rowohlt Verlag, Hamburg 1958

Fordította

M. HEGYI MÁRTON

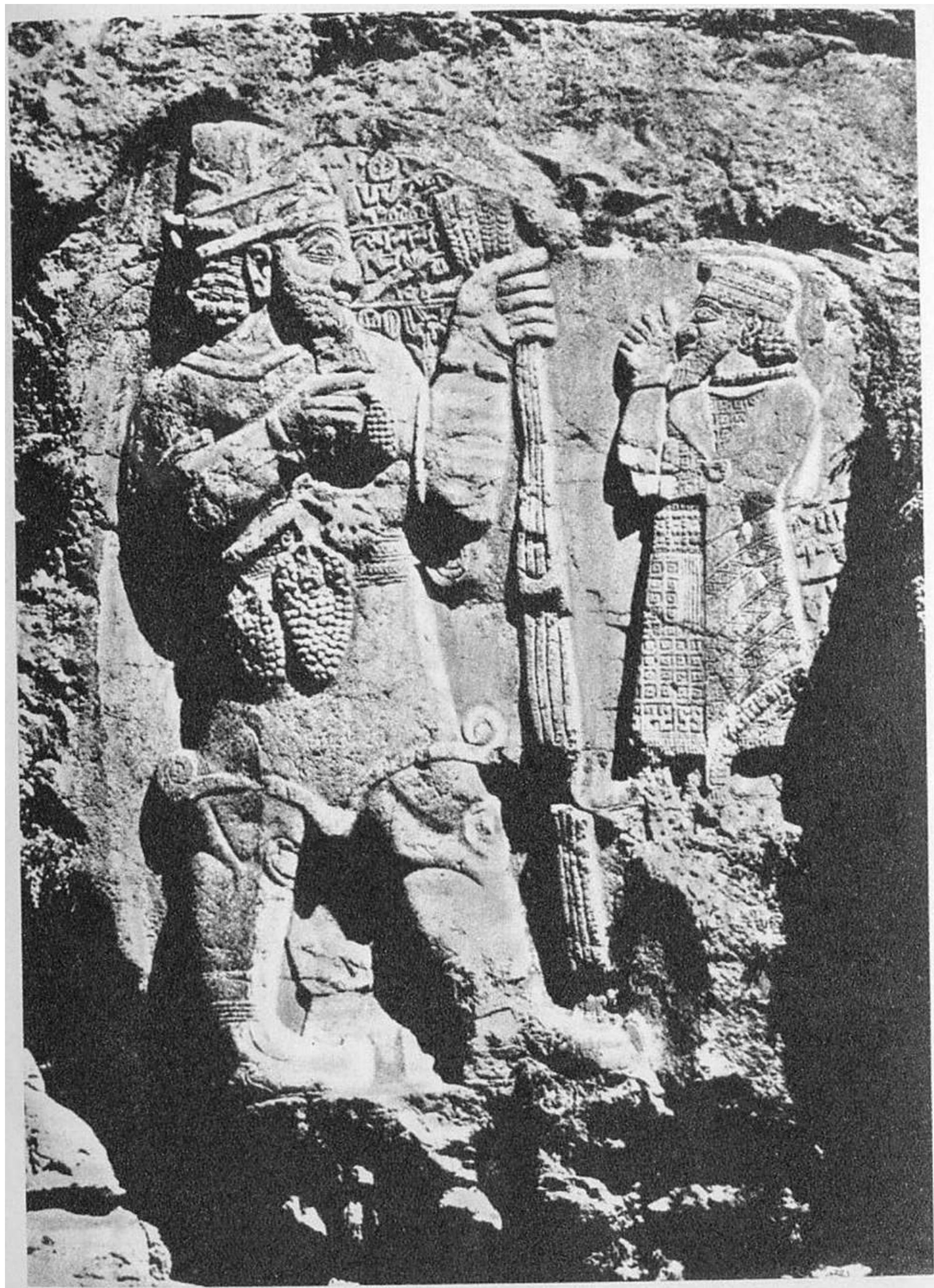
A fordítást szakmailag ellenőrizte

HARMATTA JÁNOS

Kiadja a Gondolat a TIT kiadója. Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója. Felelős szerkesztő: Sólyom Gábornc. Műszaki vezető: Kálmán Emil. Műszaki szerkesztő: Károlyi Gábor. A vedőborító és kötcsterv Nagy Béla munkája. Megjelent 37 300 példányban, 17,75 *(A/5)* szöveg -f- 50 oldal melléklet terjedelemben. Ez a könyv **97.** MSZ 5601-59 és 5602-55 szabványok szerint készült

GO 235 — f— 6466

64.0192 Athenaeum Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Soproni Béla igazgató

Warpaia-vas királv hódolata a vegetáció istene előtt. Szikladombormü hierogi.f-hettita felirata Ivrizből.

BEVEZETÉS

Ez a beszámoló a hettita birodalom felfedezéséről — önálló könyv. Mégis nyugodtan adhattuk volna neki *A sziklák könyve* címet, és akkor — ötödik könyvként — szervesen csatlakoznék az előző négyhez, amelyeket nemrégiben *Götter, Graber und Gelehrte* címmel a régészet regényévé fogtunk össze.*

Előző könyvemben azokat a nemegyszer csakugyan kalandos utakat írtam meg, amelyeken az egyes ősi kultúrákat napfényre hozták.

Ezt a módszert alkalmaztam most is. *A hettiták regénye* régészekről és ásatásaikról, utazókról és írások megfejtőiről számol be, és szinte csak úgy mellékesen kerekedik ki a nemrég még teljesen *ismeretlen* hettita birodalom képe — egyszerűen azért, mivel az ásatások eredményeit is vázolnom kellett. Ez az „ötödik" könyv azonban egy lényeges dologban különbözik elődjeitől.

Ebben a bevezetésben nem mondhatom el, ami annak idején nyugodt lelkiismerettel ígérhettem: hogy „izgalmas kalandokról" fogok beszámolni. Valóban, a hettitológia hivatott művelői között nincsenek sem olyan kalandos figurák, mint a Tróját felfedező Schliemann, az erőművész Belzoni, vagy az orvos Bottá, sem olyanok, mint a Layard-, Stephens- és Thompson-féle követségi ügynökök; a hettita birodalom területén nem találtak olyan káprázatos kincseket, mint Egyiptomban, nem tártak fel sírokat, melyeknek leletei a történelem hajnalkorának drámai eseményeit olyan szemléltetően örökítették volna meg, mint az Ur-beli királytemetkezések. Ez első pillantásra talán csalódást okoz, de úgy látszik, hogy még a hettita nagykirályok sem voltak valami nagy kincsgyűjtők és kimagasló műpártolók, bár olyan nép fölött uralkodtak, amelyről ma már tudjuk, hogy az időszámításunk előtti II. évezredben Elő-Ázsia harmadik nagyhatalma, Egyiptom és Babilónia-Asszíria egyenrangú társa volt.

Mégis remélem, hogy ez a könyv sem lesz érdektelen olvasmány; bizonyára nem az olyan olvasó számára, aki megérti és helyesnek találja Woolleynak, Ur és Alalah felfedezőjének azt a megjegyzését, hogy „az ismeretszerzés minden esetben magasabb rendű, mint a kincsszerzés".

Ami pedig az ismeretszerzést illeti, könyvem olvasójának sok szépet ígérhetek. Itt találhatja meg először a hettiták meglepő felfedezésének összefüggő,

* Magyar nyelven megjelent *A régészet regénye* címen, Gondolat 1959.

részletes ábrázolását, mert a rendelkezésre álló szakirodalom a kutatásnak ezt a fejezetét legtöbbnyire elintézettnek tekinti az előszó néhány lapjával; és így egy valóban új ókori világgal fog találkozni, amelyről a mi tanáraink még semmit sem tudtak mondani.

Mivel tehát a hettitológia bizony nagyon is híjával van a kalandos és emberileg megragadó elemeknek, ez alkalommal tulajdonképpen nem is írhattam meg „a hettitológia regényét": valóban csak beszámolót adok. Ugyanakkor mégis alkalom kínálkozott arra, hogy részletesen ismertessem a tudományos kutatás bizonyos kérdéseit — mint például a megfejtés módszereit, vagy az ókori időszámítás alapjainak tisztázását.

Bevezetőm végeztéül többeknek kell köszönetet mondanom. Teljesen megoldhatatlan feladat lett volna számomra, hogy könyvemet erről a valóban folyamatban levő kutatómunkáról megírjam, ha nem tekinthettem volna meg a legfontosabb ásatások színhelyeit. Carl Rathjens professzor (Hamburg) közvetítésének köszönhetem meghívásomat az istanbuli XXII. orientalista kongresszusra, melynek során nemcsak rendkívül termékeny megbeszéléseket folytathattam, hanem mód nyüt arra is, hogy a legjobb szakértők kalauzolásával vehessek részt a hettiták országába vezetett kirándulásokon. így járhattam be Alaca Hüyüköt első ízben az ott ásató Hamit Zübeyr Kosaynak, a török múzeumok és régiségek volt főigazgatójának vezetésével; a kültepei ásatások elmagyarázását az ásató feleségének, Nimet Özgü? docensnek köszönhetem, Bogazköy és Yazxhkaya első megtekintését pedig Kurt Bittel professzornak (jelenleg az istanbuli Német Régészeti I.itézet igazgatójának), aki 1931-től 1939-ig vezette az ottani ásatásokat. Ugyancsak Bittel professzor volt az, aki hosszú istanbuli beszélgetéseink során az első rendszeres áttekintést adta a legújabb hettita ásatásokról, valamint általában a hettita történelemről, vagyis olyan területről, amelyre kalauz nélkül senki sem merészkedhetik.

A legtöbb köszönettel azonban talán Helmuth Th. Bossert professzornak (Istanbul), Karatepe felfedezőjének és feltárójának tartozom, aki kezdettől fogva nagy érdeklődéssel kísérte próbálkozásaimat. 1951 őszén, az esős évszak beálltáig voltam vendége expedíciójának; ezzel egyszersmind a Török Történelmi Társulatnak, a török múzeumok és régiségek főigazgatóságának, valamint az istanbuli egyetem irodalmi fakultásának is köszönetet mondok, mint amelyek az ásatásokat lehetővé tették. Sohasem felejtem el azt a vendéglátást az őserdő mélyén, a munkának és szívélyességnek azt a légkörét, esténként a kerek asztal mellett folytatott beszélgetéseket és a kíséretet: a távolból hangzó sakálüvöltést. De azokat a hosszú vitákat sem, amelyeket egy-egy új leletről Bahadír Alkimmal és Halét £ambel asszonnyal, valamint az expedíció egy másik vendégével, az időközben Baghdad előtt szerencsétlenül járt O'Callaghan páterrel, és Muhibbe Darga asszonnyal, Bossert professzor legfiatalabb tanítványával folytattunk.

Különösen Bahadír Alkimnak és feleségének, Handan Alkimnak tartozom még köszönettel, akik nemcsak szíves vendéglátóim voltak 1953-ban, második

karatepei tartózkodásom idején, hanem Alkim dr. szíves volt könyvem első fogalmazványát is átnézni. Neki is, Franz Steinherrnek, az ankarai német követség tisztviselőjének is sok fontos útbaigazítást köszönhetek.

Baráti módon igen sokat segített végül, könyvem befejeztével, H. Th. Bossert professzor és Margarete Riemschneider (Schwerin): ők is átnézték a hasábkorrektúrát, és segítségemre voltak azoknak a hibáknak a kijavításában, amelyek minden ilyen munkába óhatatlanul becsúsznak.

Hogy a képanyagot ilyen bőségesen állíthattam össze, elsősorban a *Life* című amerikai folyóirat nagyvonalúságának köszönhetem, amely szabad válogatást engedett fényképészének Anatóliában készített felvételei között, így jutottam hozzá Max Schelernek, második törökországi időzésem során kedves útitársamnak tizenhét felvételéhez. További egy-egy képet köszönök Halét Qambel asszonynak, Kurt Langénak (Oberstdorf), a luzerni Kofler-Truniger-gyűjteménynek és a stuttgarti Kilpper kiadóvállalatnak. A többi képet a könyv végén megadott helyekről vettem; ott tüntettem fel azokat a forrásműveket is, amelyekből idézeteimet merítettem.

1955 márciusában

C. W. CERAM

I. A LÉT TITKA

I. FEJEZET

FELFEDEZÉS ÉS SEJTÉS

Amikor az ifjú Leandros a mesés ősidőkben minden éjszaka átúszta a Helléspontost, hogy szeretett Héróját ölelhesse, Ázsiából Európába úszott át. A Helléspontos — vagyis a Földközi-tenger és a Márvány tenger közti keskeny tengerszoros, amelyet ma Dardanelláknak nevezünk — voltaképpen nem is választóvonal, hanem inkább összekötő híd Kisázsia és Délkelet-Európa között. Ezt igazolták az úgynevezett égei vándorlás népei, ezt szemléltette I. Xerxés (i. e. 480-ban) és Nagy Sándor (i. e. 336-ban) is.

így lett Kisázsia, a mostani Törökország, kezdettől fogva hadseregek átvonulási területe, vagyis a népek csatatere és olvasztó tégelye.

A történelem itt csak a maga vadságában, a meghalásnak vagy életbenmaradásnak abban a feltétlenségében zajlott, mint ahogy ez mindig — egészen napjainkig, a második világháborúig — megmutatkozott. Itt csak olyan megoldásról lehetett szó, mint Alexandrosé volt, amikor — jelkép gyanánt — kettévágta a gordiusi csomót.

Éppen ezért bírhat számunkra, az időszámításunk utáni XX. század emberei számára, nem is sejtett, titokzatos időszerűséggel az a kérdés, hogy mi ment végbe ezen a területen az időszámításunk *előtti* XX. században, amikor az indoeurópai hettiták ide benyomultak. Hogy Albrecht Götzét, a hettitológia tudományának neves képviselőjét idézzük: „Akkor történt először, hogy európai népek hatoltak be a művelt világba, és nem utolsósorban épp ez teszi a hettita kérdést olyan vonzóvá . . ."

A történettudomány történetének egyik legérdekesebb furcsasága az, hogy a tudomány csak néhány évtizede „fedezte fel" azt a népet, amely ezt a világtörténeti jelentőségű találkozást megindította. Azt viszont egyenesen csodának minősíthetnők, hogy ez a tudomány már ma meg tudja írni e nép részletes történelmét, sőt hogy ennek a több mint háromezer éve letűnt népnek a nyelvét és írását meg tudta fejteni, — érti.

Könyvünk célja nem más, mint ismertetni az ásatásokat, az idevágó kutatásokat és azokat a módszereket, amelyek révén a tudósok rövid idő alatt ilyen csodálatos ismeretekre tehettek szert.

Körülbelül kétszáz esztendő telt el azóta, hogy „A tudományok, művészetek és mesterségek" első nagy lexikona, a történelemformáló nagy francia *Encyclo-*

pédie megjelent. Azóta sincs használhatóbb tachyméter az érdeklődő számára, aki gyorsan meg akarja tudni, hogy egy tudomány egy bizonyos időben mennyire jutott előre, mint a régi lexikonok. Tanulságos példa lehet erre a Meyers-féle *Neues Konversationslexikon* 1871. évi kiadásának „Hettiták" címszava.

Itt ennyit olvashatunk: „Kánaáni nép, amelyet az izraeliták Palesztinában találtak; a Hebron vidékén, az amoriták között és mellett, majd később északabbra, Bethel környékén élt és Salamonnak meghódolt; de Szíria felé még később is volt egy független, királyi uralom alatt élő hettita törzs."

Ez a lexikonban mindössze hét sor. De — ráadásul — nemcsak kevés, hanem a leglényegesebb pontokon még helytelen is; szabatosabban fogalmazva: ez a hét sor semmi egyéb, mint a Biblia elszórt célzásainak összefoglalása.

Vagyis a történészek 1871-ben még rendkívül keveset tudtak a hettitákról. Ma, amikor tudjuk, hogy ez a nép az i. e. II. évezredben politikai nagyhatalom volt, amelynek uralma Kisázsián túl egészen Szíriáig terjedt, amely Babilont is elfoglalta és Egyiptom ellen eredményes háborúkat viselt, — szinte hihetetlennek találjuk, hogy egy ilyen hatalmi csoportosulás, amelyet kulturális szempontból saját írás- és jogrendszer hitelesít, a régészek ásója és a történészek összehasonlító vizsgálódása előtt egészen a XX. századig rejtve maradhatott.

Annál felvillanyozóbb tudat, hogy néhány kutatónak — alig húsz embernek — mégis sikerült az addig ismeretlen kultúráról az első döntő jelentőségű kapavágástól számított néhány évtizeden belül a fátylat fellebbentenie! Annyit előre elmondhatunk, hogy az első — az imént döntő jelentőségűnek nevezett — kapavágás valóban egyike volt a legszerencsésebb régész-kezdeményezéseknek. De még mielőtt erről beszámolnánk, vessünk egy pillantást arra a földre, amelynek ókori történetét a kutatók kalauzolásával felfedezzük.

Kisázsia — a nagy ázsiai kontinens nyúlványa. Nemcsak folytatás, hanem képmás is; ezért nevezték már a régiek „Asia Minor[1]"-nak, mivel úgy találták, hogy körvonalaiban és alkatában a „nagy" Ázsiát utánozza: középütt táblásvidék, köröskörül pedig peremhegységek és teraszos szintek. Nem egészen találó hasonlat, amelyet csak az ókoriak engedhettek meg maguknak, akik a „nagy" Ázsia északi és keleti határait nem ismerték.

Kisázsiában manapság vonattal, teherautóval, autóbusszal és amerikai taxikkal szokás utazni. Valójában lóháton kellene bejárni. A recsegő fanyeregből lehet igazán látni, milyen ez a föld, és hogy milyen *volt*. Anatólia belsejében (a név jelentése: „Napkeleti ország") még ma is találkozhatunk tömör kerekű ökrös szekerekkel, melyeknek nyikorgása mérföldekre belehasogat a vidék csendjébe.

A szürke falvak ma is úgy lapulnak a tűző napfényben, mint annak idején, amikor az első asszír kalmárok — három és félezer éve — azért iparkodtak a gazdag Assurból Anatólia szívébe, hogy kereskedjenek. Ezek a falusi házak még ma is égetetlcn vályogtéglákból épülnek, — olyan téglákból, amelyek a perzselő nap hatására megvetemednek, majd ha egy kis eső jön, apránként szétmállnak;

l. Kisázsia vegetációs térképe

még a legpiszkosabb falu is úgy hat, mintha valami bizarr képzeletű művész komponálta volna. Ezeknek a vályogházaknak az élettartamát általában húsz esztendőre becsülik; ha összeroskadnak, az unokák tovább építkeznek a romokon, — így jönnek létre egymás fölött a „régészeti rétegek".

Kisázsia nem nagyobb, mint Spanyolország, mint Németország, vagy Kalifornia Amerikában, de az ausztráliai Queensland tartománynál már kisebb.

Kayseriről (Kaisareia), a félsziget földrajzi középpontjáról mondják, hogy ott a tél olyan, mint Amszterdamban, a nyár pedig mint Toulouse-ban. A Taurus szakadékaiban még ma is csatangol egy-egy magányos medve, farkascsordák törnek rá a juhnyájakra, és a sziklákon afrikai csúszómászók sütkéreznek. És ha leszáll az alkonyat, hiéna lopózik keresztül az őserdő bozótján, és sakálok üvöltik éjszakai dalukat.

Északkeleten virít a teacserje, délkeleten gyapotot és citromot termelnek. Adanánál megfigyeltem cg}' parasztot, aki antik falmaradványok szélárnyékában egy kis citromültetvényt ápolgatott, Yazihkayában pedig, ebben a Bogazköy melletti szentélyben azt láttam, hogy az őr jó erős hagymákat hozott a feleségének a templom előcsarnokában, az isteneket ábrázoló domborművek mellett gondosan megművelt konyhakertből.

A folyók völgyeiben és a keskeny partszegélyeken pedig dohány és mák, gabona és az olajfa is terem. De hány zöldellő völgy van összesen?

Kisázsiának egyetlen hajózható folyója sincsen. A legnagyobb a Kizilirmak, az ókori Halys, amelynek átlépése előtt Kroisos a jóshelyet megkérdezte; ha sor kerül az átkelésre, hangzott a válasz, nagy birodalom fog megsemmisülni,— — és így is lett: Kroisos elvesztette a saját birodalmát. Ez a folyó merész kanya-

rulattal tör magának utat keletről jövet Anatólia szívébe, majd az északi hegységen átvágva ömlik a Fekete-tengerbe. A többi folyó sokkal szerényebb.

Egész Kisázsia egyharmada táblásvidék, vízben és növényzetben szegény, steppeszerű szőnyeg, amely alól elő-előtűnik a csupasz szikla; csak itt-ott csillan meg kékesen egy nagy pocsolya — egy sóstó. Az egész vidéken valami felemelő egyhangúság árad el, színei lepörkölődtek, mintegy zománccá égtek. Az embert nemegyszer szorongás fogja el. Ha egy magányos lovas akad az útjába, veszélyesnek tűnik. Ha pedig egy hegyvonulat közelébe jutunk, félelem környékez bennünket — mert onnan egy még bizonytalanabb, még ismeretlenebb világ fenyeget. Egy vályogfalu határában — mintha temető közelében járnánk: a perzselő hőségben tárva-nyitva álló ajtók holtak koponyáinak szemüregeire emlékeztetnek. Azután férfiak jelennek meg; asszonyok sehol: a néhány kíváncsi gyerek egy kézmozdulatra szétrebben. A férfiak lassan közelednek, mozdulatlan arcvonásaik nyomát sem mutatják az érdeklődésnek: körülfogják az idegent és szótlanul merednek rá. Az odavetődött utas kap egy csésze teát és zavart mosollyal tekint hallgatag vendéglátóinak arcába. Itt nem harsog a Levante tolakodó lármája, nem ragyog a keleti mesevilág színpompája. Különös méltóság uralkodik itt, de csak ez illik a vidék arculatához. Az itteni emberfajtát is a környezet formálta!

A Kisázsiában vetélkedő népek oly sokan voltak és annyira különböztek egymástól, hogy a korai ókorban — egyetlen kivételt sem számítva — sohasem kerülhetett sor tartósabb életű birodalmak kialakulására. Ma már négy évezredre visszamenőleg ismerjük az itt civakodó hordákat, törzseket és népeket.

De mivel választott témánk nem annyira az általános történettel és földrajzzal függ össze, mint inkább a régészeti kutatás ismertetésével, ezt az áttekintést is lezárhatjuk. Ez is csak arra szolgált, hogy fokozza csodálkozásunkat: hogy sikerülhetett egyszer ennek a száz felé húzó országnak, ezeknek a heterogén népeknek a korai történetében egy népnek — minden nehézség ellenére — olyan szövetségi államot létrehoznia, amely rövid idő alatt Elő-Ázsia politikai nagyhatalmává fejlődött, és amelynek egyidejűleg kulturális téren is érezhető befolyása egészen a görög világig terjedt — mégpedig talán olyan mélyrehatóan, ahogy ma még nem is sejtjük?

Különös, de így van: a modern kutatás ezzel a néppel először minden kerülő út mellőzésével éppen az ország hajdani fővárosának talaján találkozott össze.

A múlt század harmincas éveinek kezdetén egy francia kutató nagy gonddal és körültekintéssel tervezett egy utazást Anatólia belsejébe. „Célom az volt — írta később —, hogy az ókori Tavium helyét megállapítsam,, amelynek minden valószínűség szerint a régi Halys mentén elterülő termékeny síkságon kellett lennie." Előkészületei során joggal panaszkodhatott, mert a rendelkezésére álló útleírások bizony nem sokat mondottak. Mégis megérkezett Törökországba, és: „Bár értesüléseim fölöttébb hiányosak voltak, 1834. július 28-án mégis útnak indultam karavánommal — észak felé!" Nem sokkal később — magányos lovaglás után — egy Bogazköy nevű kis faluban, a Kxzihrmak nagy kanyarula-

tánál, egyszer csak olyan romokra bukkant, melyeknek láttára elakadt a lélegzete. Tanácstalanul állott, amikor a maradványok történeti magyarázatával próbálkozott.

Charles Félix Marie Texier (1802—1871), ez a tudományos kedvtelésének élő régész és utazó, egyike volt azoknak a XIX. századi vállalkozó szellemeknek, akik azért kerekedtek fel, hogy utat törjenek a múltba. Munkásságuk tükörképe ugyané század technikai tudományainak, amelyek olyan óriási arányú kitekintéseket tettek lehetővé a jövőbe, hogy az a történeti alapzat, amelyre addig támaszkodtak, már nem bizonyult eléggé teherbírónak.

Texier, miközben Taviumot kutatta, ebben a Bogazköy nevű faluban kapott néhány útbaigazítást, amelyeknek utána akart jarm. Meredek úton, roskadozó vályogviskók között egyre feljebb kapaszkodott a meredek hegyoldalon, és egyszercsak — mit látott?

Óriási kőtömbök sorakoztak szabályos rendben; az évezredek megviselték, mégis — mintha öröktől fogva ott állott volna — felismerhető volt egy épület alaprajza, egy hatalmas, fölöttébb szabálytalan épületcsoport; még feljebb kapaszkodott, ahonnan küátás nyílt erre a szeszélyesen tagolt vidékre; falmaradványokra bukkant, amelyek kilométernyi hosszúságban húzódtak.

Amikor felért a legmagasabb pontra, körülpillantott. Gondolatban kört vont a romok köré, amelyeket fentről áttekinthetett, és felismerte: ez a rengeteg rom valamikor nyilván egyetlen város volt, *olyan nagy város, mint Athén — virágkorában.* Ki építette ezt a hatalmas várost? *Ez* lett volna Tavium?

Tovább lépdelt, és a falak között két óriási kapura bukkant. Az egyiken egy domborműves emberábrázolást pillantott meg: talán egy királynak embernyinél nagyobb, különös alakját, amelyet egyetlen addig látott domborművei sem lehetett összehasonlítani. A másikon kőből kifaragott oroszlánszobrokat talált. Ezeket le is rajzolta, majd kísérőivel lemásoltatta. De a rajzolók is koruk gyermekei voltak; a francia restauráció jegyében formálódott polgári szellemük a monumentális jelenségeket legfeljebb csodálni tudta, de felfogni nem. Ezért van az, hogy az illetőktől megörökített fantasztikus oroszlánok tekintetében is csak holmi biedermeier-gonoszság tükröződik.

Ekkor vállalkozott Texier az első magyarázatra: „Mivel teljességgel az az eszme tartott fogva, hogy az ókori Taviumot kell megtalálnom, ezekben a romokban is hajlandó lettem volna egy Iuppiter-templomot látni, azzal a menedékhellyel, amelyet Stra'oón említ...; később azonban kénytelen voltam ezt a véleményemet feladni."

Ezek után beismeri: „ . . . egyik épületet sem lehetett a római történelemnek valamely korszakába sorolni; a romoknak ez a nagyarányú és sajátos jellege nagyon megzavart, amikor a várost történeti nevével akartam megnevezni

Később, amikor feljegyzéseit nyomdába adta, de előzőleg még az angol William Hamilton jegyzeteit is átnézhette, aki utána egy évvel járt Bogazköyben és az ottani romokat szintén Tavium maradványainak tartotta, valamennyi idevágó antik szerzői helyet gondosan mérlegelt, és olvasmányait összehasonlította

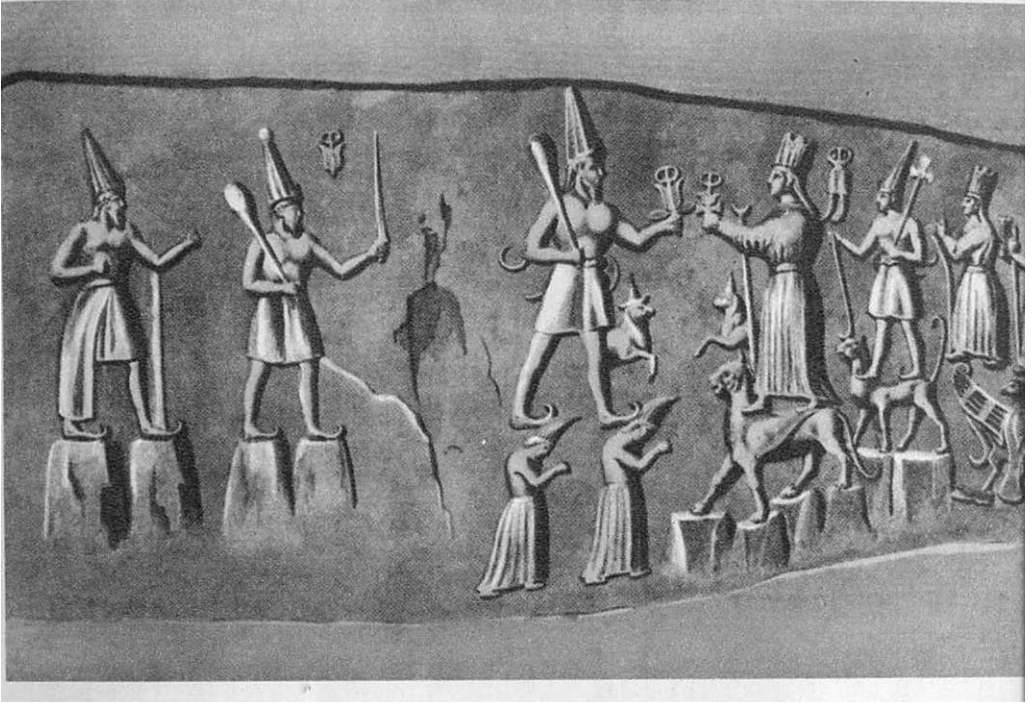
azzal, amit látott. Ekkor, újonnan szerzett ismeretei alapján már szembeszállt eredeti nézetével, amely szerint a romok — Tavium maradványai, és Pteria városa mellett kötött ki, amelynek határában Kroisos és Kyros a híres csatát vívta.

De Texierre még egyéb meglepetések is vártak. Egy bennszülött egy nehezen járható ösvényen, a mély bevágásban elhelyezkedő folyóvölgyön keresztül, a Bogazköytől gyalog jó két órányira — a faluval szemben — elterülő fennsíkra vezette. Itt találta azt, amit ma Yazilikavának ("Írott kő"-nek) neveznek. Egy meredek szikla emelkedett itt az égnek, amelynek egy széles nyílásában, a megfaragott és durván lesimított kövön különös ábrázolások tűntek a szeme elé. Texier isteneket láthatott, amint ünnepélyes merevséggel vonultak végig a sziklafal mentén, mindegyiken hegyes sapka és övvel körülfogott köntös. Majd, ahol a sziklahasadék kissé jobbra fordult, új képek, új alakok következtek, de ezek már más ruhában, és a fejükön is hegyes sapka helyett tiara volt. Két szárnyas alakot is ábrázoltak; a többiek felismerhetetlen tárgyakat tartottak a kezükben, más alakok nyakán állottak, vagy állatok lépkedtek mögöttük.

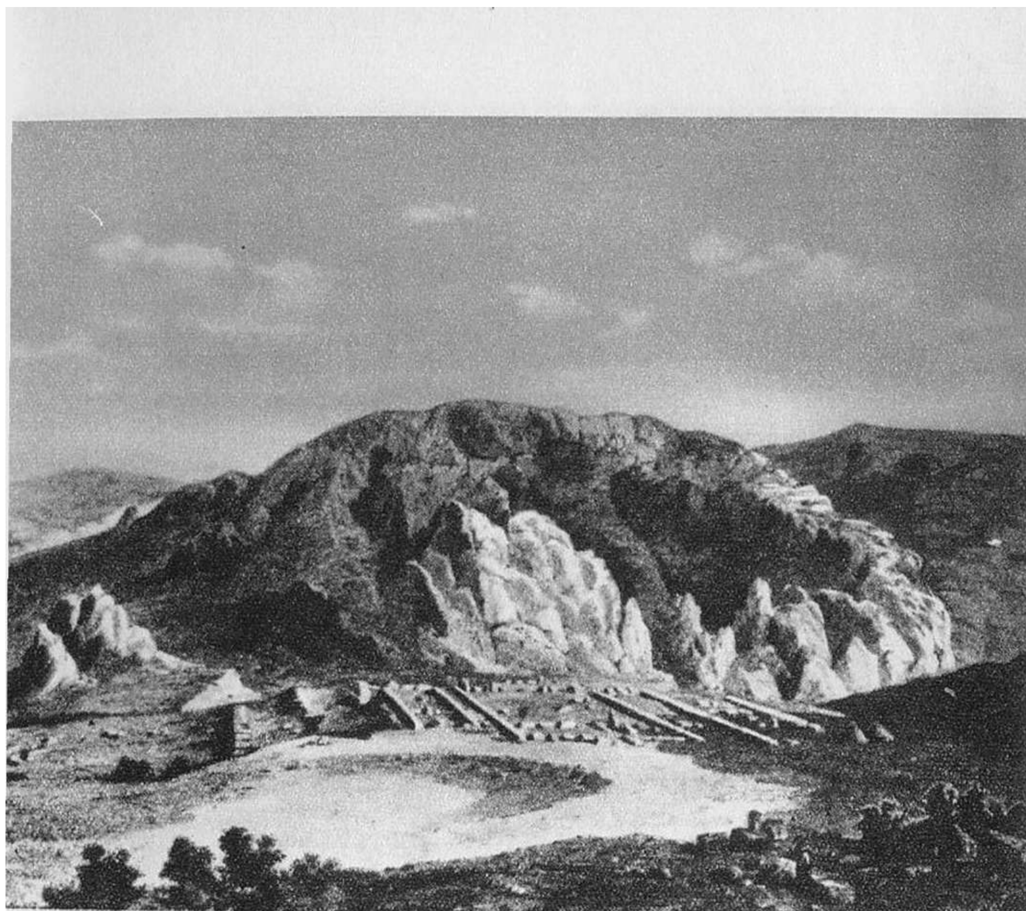
Texier a kőalakok különös felvonulásának hatása alatt a kijáratot kereste. Ekkor baloldalt egy keskeny átjárót fedezett fel, amely még szűkebb hasadékba vezetett. A bejáratnál földbe gyökerezett a lába: jobbról is, balról is két kőbefaragott szárnyas démon mintha elzárta volna előle a bejárást.'Csak némi habozás után lépett mégis be, és a meredek sziklafalon megint egy felvonulást pillanthatott meg. Tizenkét harcos — vagy isten? — lépkedett ott merev tartásban egymás mögött; a fejükön hegyes süveg, mindegyiknél sarlókard. Ezekkel ferdén átellenben pedig egy magas alakot lehetett látni a sziklán, amint oltalmazó mozdulattal ölelte át a kisebbet. Kinyújtott karjuk fölött egy virághoz hasonlítható faragvány lebeg, egy csomó hieroglif jellegű ábrázolás, nyilván szimbólumok, — de minek a szimbólumai? Amikor Texier körültekintett, majd még egyszer visszament a nagyobb helyiségbe, még több ilyen ábrázolást fedezett fel, de egyiket-másikat az időjárás már annyira megviselte, hogy vonásaikat is alig lehetett felismerni. Mik lehettek? Díszítmények? Vagy talán írásjelek?

Amikor Texier az „írott kő" elhagyása után végigjáratta tekintetét a bejárat előtti sík térségen, falmaradványokat ismert fel. Hát itt meg épületek állottak? Vagy kapuk őrizték a sziklahasadékhoz vezető bejáratot? Bizonyosra vette, hogy ősi szentély előtt áll — de hát ki és mely nép áhítatának szolgálatában építette ezt a fölöttébb sajátságos sziklatemplomot?

Átnézett a bogazköyi romokra, a völgyön át, fel a hegygerincre és a szakadékokra, amelyeket kíméletlenül perzselt a nap. Ezt a vidéket akkor teremtette az úristen, amikor ökölbe szorított kézzel látott munkájához. Azután pedig egy olyan nép építő akarata uralkodott itt, amely a sziklák természetes meredekségét kőtömbökkel még magasabbra tornyozta, úgyhogy még most is, amikor Texier oda átnézett, felismerhette a falmaradványokat, amelyek egykor a különben is megközelíthetetlen csúcsokat még biztonságosabb bástyarendszerré egyesítették.

I. Charles Texier 1834-ben ilyennek látta a yazilikayai domborműveket — jó példa arra, nogy a rajzoló ceruzáját nemcsak a keze, hanem — még inkább — korának szellem- és érzésvilága irányítja

II. A bogazköyi templomromok látképe — ahogyan Texier látta és *Description de l'Asie Mineure* című nagy útleírásában közzétette

Ilyen építkezéseket csak erős uralkodók, egy gazdag és hatalmas nép urai valósíthattak meg!

Texier 1839-ben, Párizsban adta ki *Description de l'Asie Mineure* című monumentális útleírásának köteteit. Könyvében is kénytelen volt bevallani: ilyen erővel bíró népet, mint amilyenre a bogazköyi romok alapján következtethetünk, a XIX. századi történettudomány Kisázsia területén az i. e. II. évezredből — nem ismert.

Az, amit Texier megírt, tulajdonképpen nagyon bosszantó volt a tudomány számára. Valóban, minden szakembert eleve bosszúság környékezhetett, hogy amikor ilyen csodálatos képanyagot és leírásokat tálalnak elébe, a legcsekélyebb fogódzója sincs ahhoz, hogy érdemben nyilatkozhasson róla. Természetes is, hogy a még fiatal régészet kutatóinak érdeklődése éppen az 1830 utáni évtizedekben azok felé a káprázatos eredményekkel járó ásatások felé irányult, amelyek akkoriban Egyiptom és Mezopotámia területén folytak. A fáraók országában Lepsius és Mariette tárta fel egyik csodát a másik után, Bottá és Layard pedig az asszír kultúra emlékeit hozta napvilágra. A kutatók a rejtélyes anatóliai romokat minden egyéb ásatási szenzáció ellenére sem mellőzhették hallgatással, mert egyre újabb hírek érkeztek.

Hamilton — kevéssel Texier után — nemcsak Bogazköyt kereste fel, hanem a közeli Alaca Hüyük falu határában egy újabb rommezőt is talált. H. Barth és A. D. Mordtmann német utazók pontosabb adatokkal szolgáltak Bogazköyre vonatkozólag, és helyesbítették Texier hozzávetőleges alaprajzait (1859 és 1861 között). A francia Langlois ugyanebben az időben Tarsos környékét járta be. 1862-től kezdve pedig Georges Perrot — ugyancsak francia tudós — egész Anatóliát beutazta, és miközben az országot páratlan lelkiismeretességgel kutatta végig, egész sor érdekes új emléket fedezett fel. így talált például a régi Bogazköy területén egyjerde sziklát, az úgynevezett Nisantepét, tele olyan jelekkel, amelyeket az idő már nagyon kikezdett ugyan, úgyhogy jórészt már csak kaparásoknak látszottak, de mégis ugyanazt a jelleget mutatták, mint azok, amelyeket Texier Yazihkayában felfedezett.

Éppen ez bizonyult az egyik legfontosabb felfedezésnek, — csakhogy teljesen elsikkadt abban az anyagtömkelegben, amelyet Perrot és rajzolója, E. Guillaume 1872-től kezdődőleg tett közzé.

Pontosan tíz év múlva készítette a német Kari Humann az első lenyomatokat néhány yazilikayai domborműről. Azt, hogy később a bogazköyi rommező első megbízhatóan felmért alaprajzát a tudomány rendelkezésére bocsáthatta, részben korábbi hivatásának köszönhette: Humann tudniillik vasútépítő mérnök volt, mielőtt a régészet bűvkörébe került, majd a pergamoni oltár kiásásával tette világszerte híressé a nevét.

1887-ben Perrot a *Histoire de l'Art dans VAntiquité* című nagy gyűjteményes munkában még egyszer összefoglalta Anatóüának mindazokat a rejtélyes emlékeit, amelyeket addig számon tartottak. De egyik-másik domborműhöz és jel-

2. Hettita-ábrázolások egyiptomi emlékeken

csoporthoz ekkor már sejtéseket is fűzhetett, — sejtéseket, amelyek mások számára már bizonyosságok voltak. 1870-ben ugyanis két Szíria-járó amerikai néhány ott talált kőről számolt be, — és ezek az írásjegyekkel ellátott táblák (lelőhelyükről: az úgynevezett hamai kövek) új szakaszt voltak hivatva bevezetni az anatóliai romok titkának megfejtéséért folyó küzdelemben. De a hamai köveket tulajdonképpen nem is ez a két amerikai fedezte fel. Az igazi felfedezés pontosan 58 esztendővel előbb történt, a felfedező pedig a XIX. század egyik legérdekesebb utazója volt.

1809-ben, Malta kikötőjében egy keleti öltözékű, szakállas férfi szállott az egyik Szíria felé induló hajóra. Ez az állítólagos Ibrahim sejk azt mondotta, hogy kereskedő, és a Keletindiai Társaság szolgálatában áll. Három és fél esztendeig időzött Szíriában, de ő volt a legfurcsább kereskedő, aki Haleb (Aleppo) és Esh-Sham (Damaszkusz) közt valaha is megfordult. Ahelyett, hogy üzletei után járt volna, a bennszülött tudósok társaságában nyelveket, történelmet és földrajzot, főképpen pedig a Koránt tanulmányozta. Stúdiumait csak olyankor szakította félbe, ha elutazott — hol délre, a Szentföldre, hol meg keletre, az Eufrátesz felé, vagy az Orontés (ma Nahr el-Asi) völgyébe. Megmászta a Hor nevű szent hegyet, amelyen Áron kiszenvedett; egy núbiai útja alkalmával kémnek nézték, letartóztatták, majd kiutasították; így került Egyiptomba. Itt egy pasa két arab tudóssal levizsgáztatta: bizonyságot kellett tennie arról, hogy valóban ismeri a muszlim törvényeket. A vizsga oly fényes sikerrel végződött, hogy „Ibrahim sejk" mint mohamedán négy hónapra Mekkába zarándokolhatott,

meglátogathatta a „tilos várost", majd nyolcvanezer zarándok társaságában az Arafat hegyre is elmehetett. Azóta joggal viselhette a „hadzsi" címet. Mint hadzsi, és minden kitüntetés birtokosa, ami csak egy sejket megillethet, 1817-ben, miközben újabb utazásra készüló'dött, meghalt. Harminchárom éves volt, amikor a kairói mohamedán temetőben ünnepélyes szertartások közepette nyugvóhelyére kikísérték.

Ez az „Ibrahim sejk", akit valójában Johann Ludwig Burckhardtnak hívtak, 1784-ben született és egy régi baseli patrícius" családból származott, amelyből azóta is híres diplomaták és történettudósok kerültek ki. Halála után háromszázötven kötetre rúgó keleti kéziratgyűjteményét a cambridge-i egyetem örökölte. Hátrahagyott naplófeljegyzései valóságos kincsesbányái a föld- és néprajzi, klasszika-filológiai és régészeti tudományoknak. Ezekből a fölöttébb érdekes naplókból tette azután közzé egy szerkesztő bizottság azokat a műveket, amelyeket ő maga csak eltervezhetett.

Egyik könyvében (*Travels in Syria and the Holy Land,* London 1822) — az Orontés melletti Hamában való időzésével kapcsolatban leírt többek között egy követ, egy egyszerű követ, amely egy bazárépület sarkába volt beépítve. Egyszerű szavakkal csak ennyit ír: „Kő — egy csomó apró figurával és olyan jelekkel, mintha hieroglifák volnának, bár az egyiptomi hieroglifákhoz egyáltalán nem hasonlítanak."

Magától értetődik, hogy 1822-ben, tizenhét évvel Texier nagy útleírásának megjelenése előtt, senki sem vett tudomást erről a mellékesen odavetett megjegyzésről, különösen, mikor annyi rengeteg — sokkal érdekesebb — úti kaland közé volt elrejtve. Ötvennyolc év telt el, amikor két amerikai sétált végig Burckhardt nyomában a hamai bazársoron: Augustus Johnson konzul és a hittérítő Dr. Jessup. Nekik sem volt rosszabb szemük, mint annak idején „Ibrahim sejknek": nemcsak az egykor Ibrahim sejktől már felfedezett feliratos követ találták meg, hanem még hármat, tele „apró figurákkal és jelekkel". Johnson egy évvel később az „American Palestine Exploration Society" nyilvánossága előtt számolt be felfedezéséről, de pontos vázlatokat, vagy éppen lenyomatokat nem készített. Mihelyt azzal a szándékkal közeledett a kövekhez, hogy valamit kezdjen velük, a bennszülöttek hangos lármát csaptak, szinte megvadultak, mindenesetre számítani lehetett arra, hogy a tettlegességtől sem riadnak vissza. A titokzatos jelekhez nyilván ősidők óta babonás tisztelet fűződött. Ez még világosabb lett akkor, amikor egy idő múlva Halebben (Aleppóban) még egy ilyen „hieroglifákkal" telerótt kő került elő. A bennszülöttek varázsos gyógyítóerőt tulajdonítottak a jeleknek; főleg szembetegek zarándokoltak ide messze vidékekről, hogy homlokukat a már simára koptatott kövekhez érintsék, és közben gyógyulásért imádkozzanak.

Egy álló évnek kellett eltelnie, amíg egy kutató módot talált arra, hogy a köveket baj nélkül szemügyre vehesse. Ez a kutató William Wright volt, egy akkor Esh-Shamban állomásozó ír misszionárius. Rajta is a véletlen segített, amelynek szerencsés közbejötte nélkül számos felfedezésre nem kerülhetett volna sor.

Tudniillik 1872-ben leváltották Szíria öreg kormányzóját, egy hitéhez szigorúan ragaszkodó, a nyugati kutató szellem elől elzárkózó embert. Utódja viszont, Subhi pasa, felvilágosult, szabadelvű ember volt. A pasa hallott a hamai kövekről, és megengedte Wright tisztelendonek. hogy egyik ellenőrző útján elkísérje.

Így fedezte fel Wright 1872. november 25-én harmadszor a tudományos életben azóta oly híressé vált köveket (pontosabban: ötödször, mert időközben még két újabb utazócsoport járt Hamában), de — elődeitől eltérőleg — ő a kormányzó támogatását is élvezte, amely rendkívül hatásosnak bizonyult: a pasa katonákat küldött. Ezek segítségével bontotta ki Wright a köveket a házak falából.

Kemény munka volt, amelyet minduntalan megzavartak a bennszülöttek tüntetései, akik szentül hitték, hogy ezek a kövek meg tudják gyógyítani a reumájukat — akárcsak a halebi kő a szembántalmakat.

Amikor a köveket ideiglenesen a pasa nyárilakában helyezték el, az egyik szállítómunkás azt jelentette, hogy a bennszülöttek csoportokba verődnek; végül az a kósza hír támadt, hogy fanatikus emberek meg akarják rohanni a házat, és inkább összetörik a köveket, de nem engedik, hogy idegenbe vigyék. Még azt is rebesgették, hogy a rendőrség is a hamaiak pártján van.

„Láttam, hogy a válság tetőpontjára emelkedett" — írta Wright. Katonáktól kísérve járta végig az utcákat. Mindenütt izzó gyűlölet csapott feléje. Próbált beszélni az emberekkel; biztosította őket, hogy a pasa másnap reggel méltányos árat fizet a kövekért — az emberek gúnyosan válaszoltak: jól ismerik ők a hatóságok pénzígéreteit. Ekkor Wright a katonákkal, a várható szörnyű büntetésekkel fenyegetőzött, amelyekkel a pasa majd sújtja őket, ha erőszakosságra vetemednének. Fölöttébb nyugtalanul tért haza. „Hosszú éjszaka volt; le sem hunytam a szememet" — jegyezte naplójába.

De nem történt semmi. Másnap reggel Subhi pasa — a lakosság mérhetetlen csodálkozására — kifizette a megígért jutalmat. De a fenyegetéssel elnémított, pénzzel lecsillapított lázongás még egyszer fellángolt. Az utcákon száguldozó dervisek közölték mindenkivel, aki történetesen nem vette volna észre, hogy éjjel izzó csülageső hullott; csakugyan, szokatlanul nagy fényerejű meteorhullás volt. A lakosság küldöttséget állított össze, amely a pasa elé járult: Nem égi jeladás volt ez arra, hogy a köveket nem szabad eltávolítani?

A pasa hosszasan gondolkozott, majd megkérdezte, hogy okoztak-e valami kárt a kövek, öltek-e meg embert vagy állatot? A küldöttség tagjai kénytelenek voltak bevallani, hogy semmi ilyen nem történt. Hát akkor, válaszolt a pasa salamoni bölcsességű kérdéssel, kinyüváníthatta volna-e egyetértését az ég különb jellel, mint amüyen ez az ijesztő csillaghullás volt?

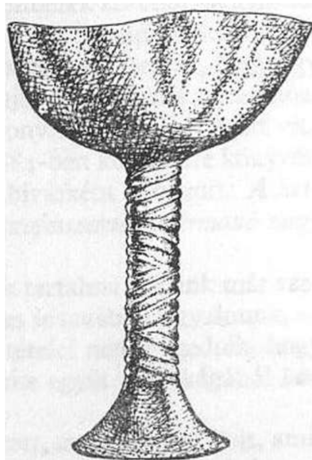
Így kerültek a kövek a legközelebbi szállítmánnyal Konstantinápolyba. William Wright azonban még előzőleg engedélyt kapott, hogy levonatokat készíthessen róluk, és a levonatok már útban is voltak a londoni British Museum felé!

3. Kargamisi harcos

Texier romokra bukkant Észak-Anatóliában, csak éppen azt nem tudta, hogy mit kezdjen velük. Wrightnak kezében voltak a hamai feliratokról készített levonatok, de a megfejtéssel ő is adós maradt. Akkor természetesen még semmi sem szólt amellett, hogy az anatóliai romok és a szíriai feliratos kövek között valamilyen összefüggés állhat fent; egyelőre hiányzott az összekötő kapocs.

Annyi mindenesetre történt, hogy W. H. Skeene és George Smith, a British-Museum-két kiküldött tudósa Jerablus közelében, az .Eufrátesz jobb- .partján egy hatalmasjommezőt fedezett fel. (Jerablus nem más, mint a szíriai Europos város hajdani görög nevének mai változata.) A romokat megvizsgálták, s az asszír forrásokból ismert KargamissaLazonosították. Hamarosan kiderült, hogy a feltevés jogos. Már felületes próbaásatás során is olyan dombor-művek kerültek napfényre, amelyek ugyancsak titokzatos jelekkel voltak teleróva. És ezek a hovatovább egyre több kutatót foglalkoztató emberfők, kezek, lábak, állati fejek, körökkel, félholdakkal, kampókkal, obeliszkekkel vegyest, tehát nyilván valamilyen írásrendszer egyes jelei, most egyszerre csak mindenütt felbukkantak. És ami leginkább elképesztő volt: a szóban forgó leletek korántsem szorítkoztak Észak-Szíiia területére. E. J. Davis ugyanilyen jeleket fedezett fel a J^HÉsz-hegységhen, a monumentális ivrizi dombormű mellett; pecsétnyomók kerültek elő, a»ru»lwtí»n íwvnnp? ***a7.*** írás szerepelt, és nemsokára senki sem kételkedhetett abban, hogy azok a hieroglifák, amelyeket Texier a yazihkayai istenábrázolások mellett látott, legalábbis a szíriaiakhoz igen hasonlatosak. Sőt, a rejtélyes írás végül még Izmir fSzmirnal .közelében is felbukkant!

4. Aranykehely
Alaca Hüyükből

Ez aztán végképp tetőzte a zavart. Mert ha ezek a jelek valóban közös eredetűek, akkor nyilván volt is egy nép, mégpedig hatalmas, amelynek írását az Égei-tenger partvidékétől Anatólián keresztül egészen Szíriáig mindenütt használták; egységes írással, tehát egységes kultúrával is rendelkezett az a nép. Ilyenre azonban — ezeken az írásjeleken és néhány hasonló benyomást keltő emléken kívül — semmi jel sem mutatott, sem írott hagyomány nem beszélt róla.

Vagy mégis? Esetleg a hagyomány bizonyos

adatait mindaddig nem értelmezték volna helyesen? Ekkor — 1879-ben —, amikor a vita már meglehetősen terméketlenül folyt, egy angol tudós is megtekintette az izmiri dombot. Egy évvel később, a londoni „Society for Biblical Archaeology" nyilvánossága előtt előadást tartott, amelyben többször is hivatkozott a Bibliára, és egy — tudományos szempontból nézve — fölöttébb merész feltevést kockáztatott meg. Ez a tudós nem volt más, mint a már akkor — harmincnégy éves korában — hírneves angol régész Archibald_Henry_Sayce, akiről az élőket igen ritkán dicsérgető *Encyclopaedia Brttannica* ezt írja: „ . . . a keleti tudományok terén szerzett érdemeit kellőképpen fel sem becsülhetjük".

Sayce pedig egyszerűen kijelentette, hogy mindazokat az egy bizonyos jelleget mutató emlékeket és feliratokat, amelyeket az utóbbi évtizedek során Kisázsiában és Észak-Szíriában összegyűjtöttek, a *hettita*. népnek kell tulajdonítanunk, tehát egy olyan népnek, amelyet a Biblia — mint ismeretes, — említ ugyan, de amely — nyilván vélt jelentéktelensége miatt — mindaddig sohasem volt történeti kutatás tárgya.

1 FEJEZET

A BIBLIA ÉS A MODERN KUTATÁS

Archibald Henry Sayce már 1876-ban sejtette a valót — az íróasztala mellől.

Egy év múlva, a hamai kövekkel foglalkozó tanulmányában már magabiztosan fejtette ki, hogy a különös jeleket magától értetődően írásnak kell magyaráznunk, és azt állította, hogy ennek az írásnak már néhány jellegzetességét is felismerte, például a sorok úgynevezett „bustrophédon"-rendjét. (Később majd megtudjuk, hogy mi az.) 1879-bent közzétett tanulmányának élére is világosan beszélő címet választott: *A hettiták Kisázsiában.*

De csak_i88o-ban, egy évvel izmiri utazása után, tartotta a londoni Bibliakutató társaságban azt a szenzációs előadást, melynek révén egy darabig azt a kétes hírnevet élvezhette, hogy ő a hettiták „feltalálója".

Szigorúan véve ez tárgyilag mindenképpen hamis volt. A misszionárius Wright egy kis cikkében (a *British and Foreign Evangelical Review* című folyóiratban) Sayce előtt két évvel a hettiták népének tulajdonította az új kisázsiai leleteket. Tanulmánya azonban nem talált méltánylásra, annyira nem a meggyőződéses kutató lelkesedésével készült.

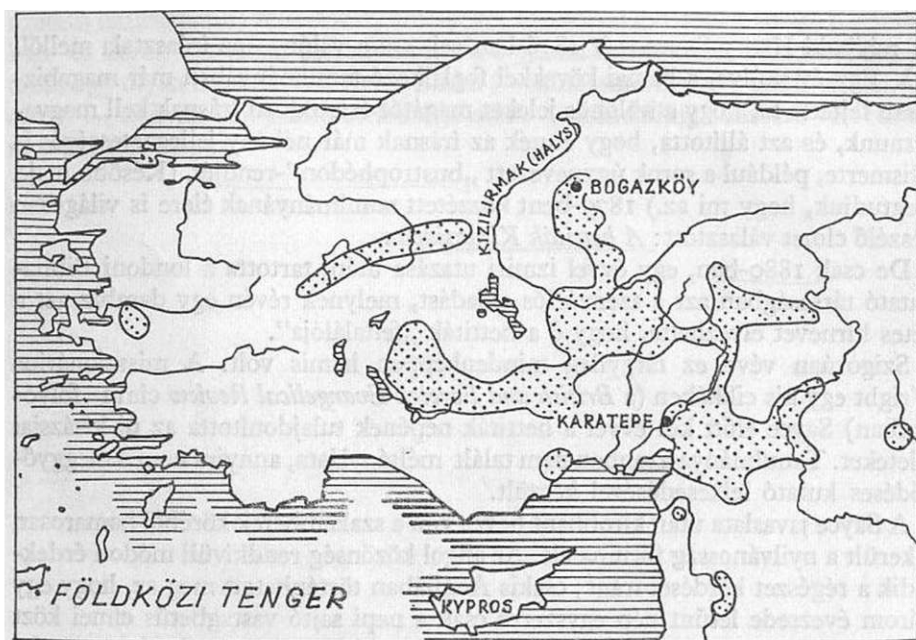
A Sayce javaslata után kirobbant heves vita a szakemberek köréből hamarosan kikerült a nyilvánosság fóruma elé. Az angol közönség rendkívüli módon érdeklődik a régészet kérdései iránt; csakis Angliában történhetett meg az, hogy egy három évezrede letűnt nép egyszerre csak a napi sajtó vastagbetűs címei közt bukkant fel. Az egyelőre fölöttébb szűkös tárgyi bizonyítékokkal folytatott vita akkor érte el tetőpontját, amikor William Wright 1884-ben közzétette könyvét, amely nemcsak új anyagot hozott, hanem címe is kihívásként hangzott: *A hettita birodalom, a hettita feliratoknak A. H. Sayce professzortól származó megfejtésével.*

Ez a cím nem is túlzott: ezzel a könyvvel, melynek tartalma nekünk már szegényesnek tűnik, és amelyet itt éppen ezért fölösleges is tovább tárgyalnunk, — kezdődik a hettitológia története. Kihívóan hangzó tételei nem engedték, hogy a hettitákat továbbra is elhallgassák; az orientalisztika egyik mellékágából lassan, de biztosan külön tudomány fejlődött.

Ez a közlemény szükségszerűen szenzációként hatott, mert ha igaz volt, amit a szerző állított, akkor a tudomány ebben az egyedülálló esetben nem már ismert vagy sejtett tényeket gyarapított rendszeres ásatások eredményeképpen, hanem

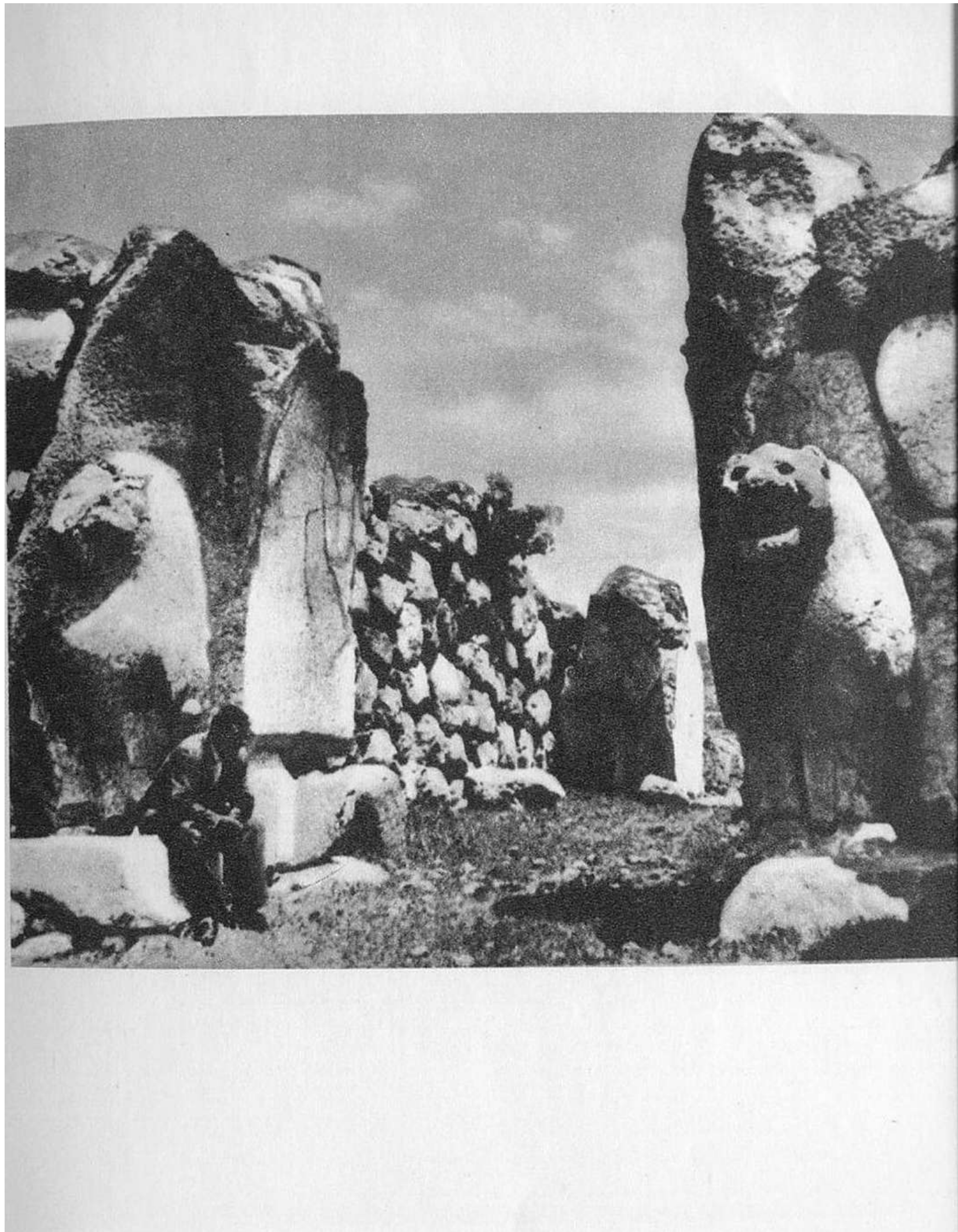
— pusztán egymástól távol eső helyeken véletlenül előkerült leletek összevetése alapján — egy egész *népetfedezettfel újra,* még pedig Elő-Ázsia harmadik nagyhatalmát, amelynek létéről — több, mint két évezrede — már a görögök és rómaiak is megfeledkeztek!

A merész megállapításban a kihívás egyszerűen az volt, hogy oly hihetetlenül szegényes bizonyítékokra volt alapozva. Mert éppen a kiinduló pontról, amely a bizonyítás menete számára első és legkényelmesebb lépésként kínálkozott, az út rögtön a legkietlenebb sivatagba vezetett. Igaz, hogy már a Biblia csakugyan említette a hettitákat, de . ..

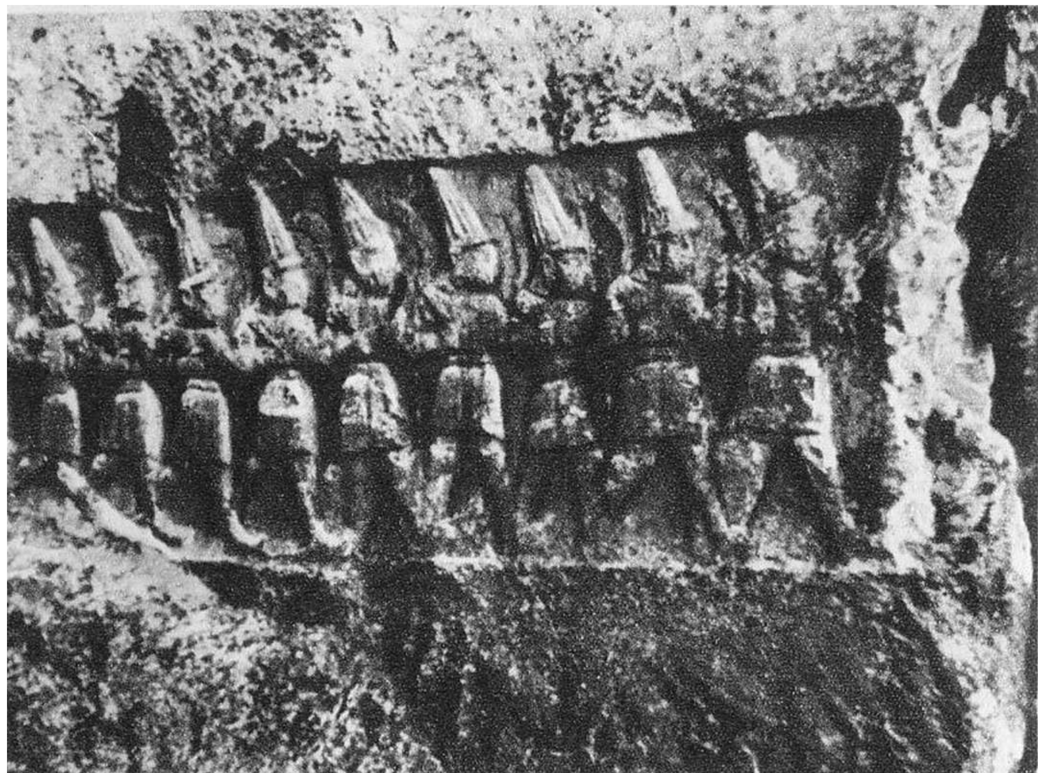

5. A pontozott rész a hettita romok, emlékek és feliratok eddig feltárt lelőhelyeit (mintegyjzo. helyet) jelöli. Érdekes, hogy már ez a merőben régészeti helyzetrögzítés is milyen világosan mutatja a hettita birodalom politikai kiterjedését, úgy, amint azt a bogazköyi agyagtáblák megfejtése után rekonstruálni lehetett. (L. a térképet a könyv végén)

A héber Bibliában csakugyan ott szerepel a *hittim* nép; ezt fordította Luther Márton a *Hethiter* szóval németre, az angolok *Hittites-xt,* a franciák régebben *Héthéens*-ra, manapság szintén *Hittites*-re. De a könyvek könyve jóformán csak akkor említette őket, amikor fölöttébb jelentéktelen törzseket sorolt fel, mint például Józsué könyvében (3, 10): „ . . . az élő isten . .. elűzi előletek a Kamaneust, a *Khittheust,* a Khiweust, a Perizeust, a Girgazeust, az Emoreust és a Jebuzeust", vagy Mózes első könyvében (15, 18—21): „A te magodnak — ti. Ábrahám maradékainak — adom ezt a földet Egyiptomnak folyóvizétől fogva .. .

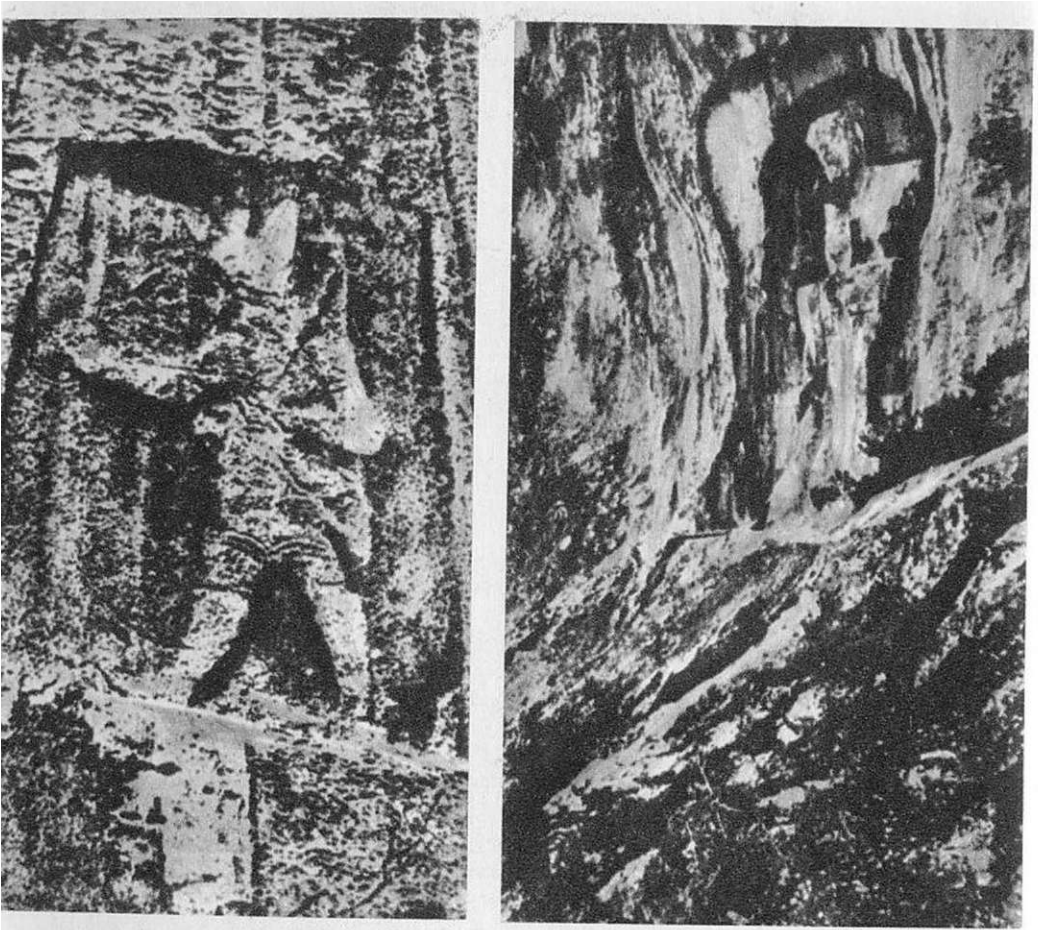
III. A bogazköyi nagy várfal „oroszlánkapuja".
Az oroszlánok kifelé néznek az ellenséggel szembe

IV. Az istenek felvonulása a yazilikayai sziklatemplom keleti helyiségéből. A többi hettita dombormühöz képest szokatlanul szigorúan szerkesztett csoport!

V. Az első „hamai kő", amelyet William Wright 1872-ben egy szíriai ház falából bontatott ki. Fent jobbra — némi fáradsággal — egy emberi alak felsőtestét vehetjük ki. A szájára mutató alak: a „bustrophédon" („ahogy az ökrök szántás közben fordulnak") olvasandó, háromsoros hettita szöveg kezdő hieroglifája

VI. A karabeli és sipylosi durva, monumentális szikladomborművek (Kisázsia nyugati szegélyén). Az észak-szíriai hamái kövekkel kimutatható kulturális összefüggésüket Sayce ismerte fel (1880-ban)

az Eufrátesz folyóvízig; a Keneusokat, Kenizeusokat és a Kadmoneusokat, a *Hittheusokat,* Perizeusokat és a Refeusokat, az Emoreusokat, Kananeusokat, Girgazeusokat és a Jebuzeusokat."

Valamivel többet mond az Ábrahámról szóló tudósítás (I. Móz. 23, 3), ahol Ábrahám *Khéth fiai* előtt „idegennek és jövevénynek" mondja magát és „temetésre való örökséget kér", hogy eltemethesse halottját, Sárát. Ez a hely már világosan mutatja, hogy valamikor mindenképpen a hettiták voltak az „ígéret földjének" birtokosai. Egy másik helyen (IV. Móz. 13,29) a Biblia kissé hosszadalmasan vázolja az ott lakó népek földrajzát: „Amálek lakik a dél felől való földön, és *Khitteus,* Jebuzeus és Emoreus lakik a hegyeken; a tenger mellett és a Jordán partján pedig Kananeus lakik."

A Bibliának fentebb idézett (és még néhány egyéb) részlete szerint a hettiták népe nyilván nem lehetett más, mint az egyik szíriai törzs, amely azonban semmi különös tettével nem tüntette ki magát.

Csak egy említésük olyan, hogy a kutatóknak már régen Sayce előtt fel kellett volna rá figyelniük, ha a tudomány a XIX. században nem tekintette volna a Bibliát olyan gyanúsnak. Ez az említés a Királyok második könyvében (7,6) olvasható:

„Mert az Úr azt cselekedte volt, hogy a Szíriabeliek tábora szekerek zörgését: és lovak dobogását és nagy sereg robogását hallotta, és mondának egymásnak: Imé az Izráel királya bérbe fogadta meg ellenünk a *Hitteusok királyit* és az Egyiptombeliek királyit, hogy ellenünk jöjjenek."

Minden eddigi megjegyzéssel, a teljességgel semmitmondó, igazi történelmet sehol sem formáló törzsek közti felsorolásokkal ellentétben a hettita királyok itt együtt szerepelnek az ókori világ leghatalmasabb uralkodóival, az egyiptomi királyokkal, — sőt, ha a sorrendet nézzük, *előttük.*

De a Biblia mindössze ennyit ír róluk. Elég lett volna ez a hettita birodalom tételének támogatásához?

Sayce és Wright természetesen egyéb érveket is keresett, — és aki megtöri a jeget, az szabadjára engedi a folyót. Alig jelent meg *The Empire of the Hittites>* és a hozzászólók máris nemcsak bíráló, hanem számos helyeslő és erősítő megjegyzést is fűztek a műhöz. Most az volt a legtermészetesebb feladat, hogy az új megállapítást valamennyi antik forrás, elsősorban az egykorú egyiptomi és asszír dokumentumok alapján még egyszer felülvizsgálják. Fárasztó volna, ha itt most az egyes kutatók hozzájárulásait pontosan el akarnók határolni egymástól; néhány példa is megteszi, mert a forrásoknak az az egybevetése, amely a múlt század nyolcvanas éveiben lehetséges volt (amikor például az asszír dokumentumokat még épp csak hogy el tudták olvasni), még csak ösztönzéseket adhatott, nem pedig feltétlenül meggyőző erejű végső következtetéseket.

Két tény most mindenesetre egészen új jelentőségre tett szert. Az asszírok is folyton „Hatti országáról" beszéltek, meg az egyiptomi krónikák is tele vannak a „Heta" elleni állandó harcokkal! („Heta" — a hieroglifákkal *„ht"'*-nek írott egyiptomi szó önkényes olvasása; ti. az egyiptomi írás nem tünteti fel a

magánhangzókat: vagyis az egyiptomi neveknek manapság általános kiejtése nem is olyan biztosan egyiptomi, hanem sokkal inkább „egyiptológiai", azaz egyiptológusaink feltevése szerinti kiejtés.)

Valóban csak most, a történelem folyamát elrejtő jégpáncél megtörése után fedezték fel azokat a forrásokat, amelyek elárulták, hogy a hettiták népe már Thutmósis fáraónak (i. e. XV. sz.) adót fizetett; az egyiptomi templomok falain olvasható tudósítások részletesen beszámoltak azokról a dicsőséges hadjáratokról, amelyeket a nagy II. Ramses Szíriában a hettiták ellen vezetett és — győzelmeskedett; rendkívül pontos feljegyzések szólnak arról a hihetetlenül modern ízű békeszerződésről, amely ezeket az egyiptomi-hettita háborúkat végül lezárta, arról a szerződésről, amelyet a fáraó és egy hettita királyleány házasságával pecsételtek meg.

A fennhéjázó egyiptomi csataleírások bizonyos részletein és főképp a békeszerződés jellegén fennakadhattak volna a kutatók, csakhogy egészen hasonló, tehát bizonyító erejű híradásokat találtak az asszíroknál is. I. Tukultiapüesarra (héber Tigladpileser, Károlyi Biblia-fordításában Tiglát-Piléser; i. e. noo táján") a Hatti-országgal vívott győztes háborúkról beszél. Kerek négyszáz esztendőn át bukkantak fel a hettiták újra és újra a hadi beszámolókban, mint kisebb városkirályságokban szervezett nép (főleg az észak-szíriai KargamiSról, Sam'alról és Malatyáról van szó), amely sohasem fejlődött igazán veszélyes ellenféllé, és amelyJL- e. 717-ben, Kargamis eleste után teljesen.beleoIvadt-az-asszír-bko.dalomba, anélkül, hogy ez az esemény az elő-ázsiai világot megrendítette volna.

És ez a nép, amely az egykorú beszámolókban mindig csak levert ellenfélként szerepel, mégis olyan kultúrát virágoztatott volna fel, amely az Égei-tengertől végig egész Anatólián elterjedt? Nekünk, most hogy már tudjuk, persze könnyű mondani, hogy már magában annak a hosszú időnek is, melynek során az egyiptomiak és asszírok a hettita népet emlegetik (Thutmósistól Kargamis elestéig — több, mint hétszáz esztendő telt el!), bőven elégnek kellett volna lennie ahhoz, hogy helyes fogalmunk legyen erről a népről.

Akkoriban félmagyarázatokkal segítettek a kutatók magukon — főképp Sayceszel szemben, aki hónapról hónapra újabb és újabb cikkeket adott ki, és mindig újabb tényekre mutatott rá. Bár mai tudásunk szerint teljességgel elhibázott volt, senki sem vitatta hosszú éveken át azt a feltevést, amely szerint a hettiták népe tulajdonképpen Észak-Szíriában lett volna honos, de innen bizonyos okok miatt lassanként észak felé, egészen fel Anatóliáig terjeszkedett. Ennek az elméletnek a hívei úgy gondolták, hogy a hettiták katonai és kulturális erőfeszítéseik elé földrajzilag átlósan ellentétes célokat tűztek: háborúkat csak dél felé vívtak, míg északi és északnyugati irányú kulturális terjeszkedésük nyilván a zavartalan béke jegyében ment végbe.

Kézenfekvő volt, hogy itt valami nincs rendben. De mi nincsen rendben? (Ha valaki akkoriban megsejtette és kimondta volna az igazságot, futóbolondnak nézték volna, — ezért mi is csak később fogjuk elárulni.) A hettiták népét a nyolcvanas években mindenesetre még senki sem tudta értelmes történelmi

összefüggésbe sorolni. A kutatás, alig hogy ilyen nagy felfedezésre hivatkozhatott, máris holtpontra jutott.

Ekkor — 1887-ben — megint a véletlen segített: villámhoz hasonlíthatóan, egészen új oldalról világította meg azt, amit vak sötétség borított. Pedig csak egy nevetséges véletlen volt az egész, amely ráadásul más földrészen, az afrikai Egyiptom földjén játszódott le, de azután — váratlanul — fontos kulcsot adott a kutatók kezébe a hettita kérdés megoldásához.

Lehet, hogy az egész „véletlent" egy felbó'szült fellah asszony haragja indította az útjára, aki Tell-el-Amarna közelében, kereken 300 kilométernyire Kairótól délre, a Nílus keleti partján, végső kétségbeesésében úgy védekezett az idegenek tolakodása ellen, hogy néhány cserépdarabot vágott hozzájuk, csak hogy kíváncsiságuktól szabadulhasson, — de pont az ellenkező hatást érte el. Az idegenek figyelmét épp ez a hajigálás irányította a legnagyobb és legfontosabb agyagtábla-archívumra, amely Egyiptomban valaha is előkerült: az „eretnek" IV. Amenóphis fáraó idejéből való tell-el-amarnai levéltárra.

NemtüdjTüFbiztősan,hogyaTélfédezés történetének ez a változata megfelel-e a valóságnak, mert ilyen különös módon még sohasem aknáztak ki tudományosan egy levéltárat sem. Tudós nem volt ott, amikor ennek a felbecsülhetetlen értékű archívumnak az első darabjait találták. Biztos csak annyi, hogy az első táblácskákat_i£&7_végén kínálgatták a piacokon, Kairóba kerültek régiségkereskedelembe, s 10 piaszterért keltek el. Mivel akkoriban már érvényben volt a yTignrú répiség-tpifvény, *a* bennszülött kincskeresők természetesen minden alkalmat megragadtak, hogy leleteiket „feketén" — az előírt bejelentési kötelezettség mellőzésével — értékesítsék, mert így lényegesen több pénzt vághattak zsebre. 1888-ban a kairói piacon már kereken 200 darabot kínáltak megvételre. Sayce figyelt fel rájuk, és hírt is adott erről. Az intézmények és gyűjtők azonnal érdeklődni kezdtek, és egy hónapon belül már el is indultak az első darabok Londonba és Berlinbe.

Közben különös esetek történtekJEgy Abd-el-Hay nevű gizai kereskedő megmutatta frissében szerzett tábláit egy múzeumi tisztviselőnek Bulaqban, — a jelenleg Kairóban levő értékes gyűjtemény alapjait ott vetették meg annak idején. A tisztviselő kijelentette, hogy ezek a táblák biztosan hamisítványok, és éppen ezért el is zárkózott a vételtől. A kereskedő erre sürgősen eladta az egészet — mint valódi leleteket — Theodai' Graf bécsi műgyűjtőnek.

Ma már tudjuk, hogy az amarnai táblájTcsakugvan valódiak. A Graf-féle gyűjtemény megvásárlása után a berlini múzeumok *i6ő~,* részben „addig nem látott nagyságú" tábla birtokába jutottak. 1891 novemberétől 1892 márciusának végéig — minden idevágó adat gondos összegyűjtése után — William Flinders Petrie, a nagy angol egyiptológus ásatott Tell-el-Amarnában. Rendkívül fontos leletek kerültek napfényre; a levéltár megszólalt, és izgalmas részleteket árult el az időszámításunk előtti II. évezred derekának egy bizonyos szakaszáról.

Az amarnai táblákat el lehetett olvasni, mert az akkor már rég megfejtett éturassil és az ókori Kelet diplomáciai érintkezései során használt akkád (általánosabb megjelöléssel: bahiloni)-Pyelven voltak írva. Az egyiptológusok számára a lelet azért volt olyan izgalmas, mivel ez a levéltár őrizte meg a talán legérdekesebb egyiptomi uralkodó külpolitikai vonatkozású levelezését. Amarna volt IV. Amenóphis (i. e. 1370—1350 körül) királyi székhelye, amelyet lábának egy dobbantásával varázsolt elő a földből. E fáraó személyében egy magábazárkózott gondolkodó került a trónra, egy álmodozó, aki nem látta, mert nem akarta látni a politikai realitásokat. Újszerű kapcsolatot pillantott meg az emberek és istenek között, — ezért száműzte a régi isteneket, az egész egyiptomi pantheont. Csak egy istent látott: a napistent. Még a nevét is megváltoztatta: Amenóphisből JEhnaton lett, Aton — a napisten — imádója. Majd megpróbálta a maga egyéni vallásával boldogítani egész Egyiptom népét. Nem is csodálkozhatunk rajta, hogy a régihez ragaszkodó egyiptomi papság szembeszállt vele. Amint ez már várható is volt: nemcsak belül ütötte fel fejét a zavargás, hanem a harcra mindig kész határmenti népek is észrevették az alkalmat — amikor egy fáraó vallási reformokat fontosabbnak tartott, mint az ország védelmét —, hogy új harcot kezdjenek.

Ehnaton vallási reformja jelentős kezdeményezés volt, de politikailag kudarccal végződött. És most az egyiptológusok megtalálták ennek az „eretnek királynak" (ahogy később nevezték) a levelezését, sőt nemcsak megtalálták, hanem nyomban el is tudták olvasni!

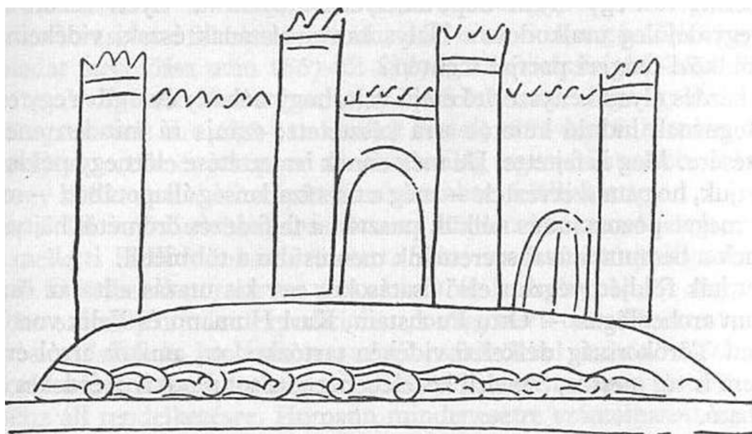
Ezek a levelek átfogó képet tártak az egyiptológusok elé Egyiptom és Elő-Ázsia akkori politikai viszonyairól. Vajon a hettitológusoknak mit tartogattak?

A rendkívül kiterjedt amarnai levelezés közötökét olyan levél is akadt^amelyeket hettita királyok intéztek a fáraóhoz; azonkívül több jelentés a hettita hárcíégylíégel^k^ mozgolódásáról. Más levelek végre felvilágosították a kutatókat egyéb népek királyainak a jelentőségéről, például a névszerint is alig ismert mitagrnakról. Akadtak azután köztük a lehető legszemérmetlenebb királyi koldulólevelek is: ezeket olyan fejedelmek küldték, akik az egyiptomi fáraót nagy merészen „testvérüknek" nevezték ugyan, de már ha egy fáraó-leányt szerettek volna a háremükbe kapni, kérésükre merev visszautasítás volt a válasz, bár saját leányaikat szorgalmasan kellett küldözgetniük az egyiptomi uralkodó háremébe. Tudatta mitanni király például ezt írta III. Amenóphisnak (Ehnaton elődjének): „Te az én atyámmal igen-igen bensőséges barátságot tartottál fent. Most, amikor mi vagyunk barátok, barátságunk tízszer nagyobb, mint atyámmal volt. És most ezt mondom az én testvéremnek: juttasson nekem az én testvérem tízszer annyit, mint amennyit atyámnak juttatott! Küldjön tehát az én testvérem sok pénzt, megszámlálhatatlanul sok pénzt küldjön nekem az én testvérem, több pénzt küldjön nekem az én testvérem, mint atyámnak küldött!"

Ennek a levélnek kiválasztása nem célzatos, — ez nagyon is *tipikus!*

Persze nem ezek a koldulólevelek vitték előbbre a hettita kutatást, bár az

elő-ázsiai történelem időrendje szempontjából nagy fontosságúak. Sokkal jelentősebbek voltak azonban a tulajdonképpeni hettita levelek. Nemsokára a legérdekesebb táblaként tartották számon azt a levelet, amelyben a zengzetes nevű Suppiluliumas, „IjEatti királya" szerencsekívánatait fejezi ki Ehnatonnak, az eretnek királynak, trónralépese alkalmából. Az amarnai levelek bizonyították be első ízben félreérthetetlenül, hogy a hettitáknak nemcsak nagyhatalomnak kel-

6. A kargamisi vár asszír ábrázolása (egy balawati bronzkapun). Ez a fölöttébb kezdetleges rajz is olyan jól mutatja a jellegzetes torony- és párkányépítkezést, hogy minden rekonstrukciós kísérlet nélkülözhetetlen alapjának tekinthetjük

lett lenniük, hanem hogy nem is Észak-Szíriában voltak tulajdonképpen otthon, mint addig gondolták, hanem — hogy mikor, még ma sem tudjuk — *Kisázsiából* vándoroltak be Szíriába. Tehát az amarnai levelek két fontos felvilágosítással is szolgáltak:

Először is Suppiluliumag levele adta meg egy hettita király korának első meghatározását (azzal, hogy az időpont tekintetében már régen meghatározott Ehnaton fáraóhoz volt intézve);

másodszor pedig a levelek egésze igazolta Sayce és Wright régebbi megállapítását: a hettita nép politikai nagyhatalom volt, és északról vándorolt be!

Nagy szerencséje volt az orientalisztika tudományának, hogy a legtöbb amarnai levél azonnal olvasható volt. Különös módon hamarosan kiderült azonban, hogy két — egyelőre olvashatatlan — levél még sokkal fontosabb a tulajdonképpeni hettita kutatás számára.*

Ezeket a dokumentumokat,,Arzawa-leveleknek" nevezték el, mivel — olvas-

* Most minden olvasónak, aki ebben a témában nem járatos, azt tanácsolom, hogy hajtsa szét a könyv végéhez csatolt térképet, mert a továbbiak helyes megértése csak a földrajzi szemlélet alapján lehetséges.

ható ékírással ugyan, de teljességgel érthetetlen nyelven — egy addig ismeretlen uralkodóhoz, „Arzawa királyához" intézték. Ezt az Arzawát különféle okokból Anatólia déli részén keresték. Az érthetetlen levelek talán el is sikkadtak volna a múzeumi leltárkönyvekben, ha 1893-ban E. Chantre francia régész Bogazkövben nem bukkant volna olyan agyagtáblatöredékekre, amelyeket ugyanezen az ismeretlen „Arzawa"-nyelven írtak. Ezzel most újabb probléma merült fel: ezek szerint volt egy olyan nép, amelyet az „Arzawa"-nyelv fűzött egybe, és amely egyidejűleg uralkodott a Halys kanyarulatának északi vidékein és Kisázsia földközi-tengeri partjai mentén?

Ez a kérdés olyan kényszerítő erejű volt, hogy néhány év múlva egy eredetileg asszirológusnak induló kutatót arra késztetett: szánja rá minden energiáját a megfejtésére. Meg is fejtette. De még ennek ismertetése előtt egy példa kapcsán bemutatjuk, hogyan szerveztek — még a tisztázatlanság állapotában — máris ásatásokat megalapozott tudás nélkül, pusztán a felfedezés örömétől hajtva. Ennek az egynek a bemutatásával szeretnénk mentesülni a többiétől.

A hettiták földjén végzett első ásatásokra egy kis utazás adta az ösztönzést.

Három archeológus — Otto Puchstein, Kari Humann és Felix von Luschan — éppen Törökország délkeleti vidékén tartózkodott, amikor arról értesültek, hogy nem is túl messze, Sencirli közelében, egész sor rendkívül érdekes dombormű látható.

Idejük alig volt (a társaságnak két nap múlva el kellett utaznia), mégis Puchstein és von Luschan odasietett, hogy megtekintse, mi is van ott tulajdonképpen. Mindjárt az első alkalommal nyolc domborműves táblát találtak *„in situ",* vagyis eredeti helyén, úgy, ahogy felállították. A felfedezők öröme hamarosan elpárolgott: kiderült, hogy a domborműveket Hamdy bej, a török múzeumok főigazgatója (talán az első és mindmáig a legjelentősebb török ásató) nemrégiben tárta fel. Világos volt azonban, hogy az alig bolygatott talaj még végtelenül sok minden egyebet is rejtegethet magában.

Négy évvel később, 1888-ban sikerült Humann-nak megbízást kieszközöltetnie a Királyi Múzeumok főigazgatóságától, hogy Konstantinápolyba mehessen, ott engedélyt kérhessen az ásatásra, és egy expedíció szervezését előkészíthesse. (Berlinben ekkor alakult meg az „Orient-Comité" [Keleti Bizottság], Humannt is ez támogatta.)

Itt ki kell emelnünk, hogy az, amit Humann ennek az eredményekkel kecsegtető ásatásnak az előkészítése érdekében tett, a maga idejében mintaszerű volt. Tudjuk, hogy a zseniális Schliemann néhány évvel azelőtt milyen erőteljes, vagy inkább erőszakos módon ásatott Trójában; tudjuk, hogy számos lelőhelyen még tisztára rablóásatás — tudományos kutatás helyett kincskeresés — folyt. Humann valóban kitűnő régészeti expedíciót szervezett. Gondoskodott sátrakról, tábori ágyakról, konyhafelszerelésről, felügyelőkről, kőfaragókról, ácsokról, kovácsról, szakácsról; mindenféle fényképészeti kellékről és különleges szerszámról. A berlini Királyi Múzeumok részéről von Luschant, az athéni Régészeti Intézet részéről barátját, Franz Wintert adták melléje.

Karl Humannt és Felix von Luschant valóban kitűnő kettősnek mondhatjuk. Humann 1839-ben, Steelében született, tehát rajnai porosz volt. Mint ennek a fajtának minden tettrekészségével megáldott ember, már tapasztalt szakértő hírében állott. Tulajdonképpen vasútépítő mérnök volt, de egy betegsége után a gyógyulást csak az enyhe déli éghajlattól várhatta. (Negyven évvel később hasonló okokból kellett a sportoló Lord Carnarvonnak is Egyiptomba utaznia, ahol azután Carterrel Tut-anh-Amon sírját felfedezte.) Samos szigetén egy véletlen siker ébresztette fel benne az archeológia iránti rajongást. Néhány kartográfiai feladat megoldása után 1867-től 1873-ig az elő-ázsiai úthálózat kiépítését irányította. A régészetről azonban sohasem feledkezett meg: így fedezte fel és ásta ki Pergamont is. Itt 1878-ban kezdett ásatni; 1886-ban fejezte be ezt a munkáját, melynek eredményeképpen az ókori világ legcsodálatosabb oltárát Berlinben, egy külön erre a célra épített múzeumban felállíthatta.

Társa, Felix von Luschan, máshonnan származott: osztrák volt, 1854-ben a Bécs melletti Hellbrunnban született. Szíve szerint antropológusnak érezte magát, de különben katonaorvos volt az osztrák hadseregben, — vagyis nélkülözhetetlen személy minden expedícióban, s nagyszerű társa Humann-nak.

Noha a vállalkozás korlátozott anyagi eszközökkel indult, ellátását mégis nagyvonalúnak mondhatjuk, ha arra gondolunk, hogy manapság sokszor milyen kevés pénz áll rendelkezésre. Humann mindenesetre számolhatott egy háromnégy hónapos és kereken száz munkást foglalkoztató expedícióval. Nem érdektelen felsorolni, mi mindent vitt magával akkoriban egy ilyen társaság: 20 hegyes és 12 lapos kapát (hozzá 100 tartaléknyelet), 55 lapátot, 12 taligát (a kézikosarakkal együtt a legfontosabbat), 57 kézikosarat, 2 emelőt, 2 vas emelőrudat, 2 nehéz kalapácsot, 3 vastag kötelet, 1 csigasort, 1 vastengelyes teherkocsit, 1 tábori kovácsműhelyt, továbbá mindenféle szerszámot, szöget, kötelet stb. „Volt tehát — mondja — százhetven vagy még több ember számára elegendő szerszámom, és azonkívül minden elhasználtat könnyen tudtam pótolni." A résztvevők kényelméről egy árva szót sem szól. Messze volt még az az idő, amikor egy tudományos expedíció a jégszekrényeket és a zuhanyozókat is a kutatás létfontosságú előfeltételeinek tekintette.

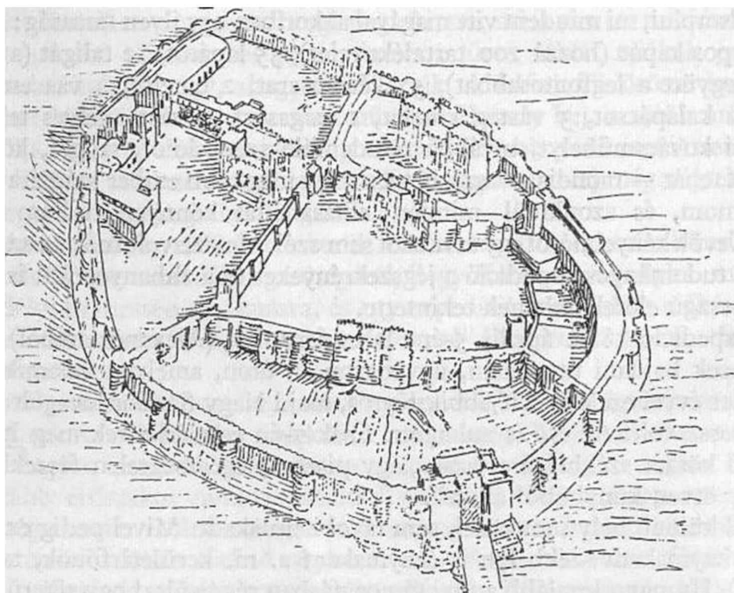
Az expedíció 1888. április 5-én, Iskenderunból (Alexandretteből) indult, a keresztesek hajdani útvonalán, ugyanazon az úton, amelyen valamikor régen, jó kétezer évvel ezelőtt az ifjabbik Kyros, majd Nagy Sándor lovagolt a porban. Az út rossz volt. Az eső is zuhogott. Csak 7-én este érkeztek meg Islahiyébe, az illető körzet székhelyére, azaz „egy piszkos, egészségtelen fészekbe, amely mintegy ötven kunyhóból állott".

Ennél különb hely sem közel, sem távol nem akadt. Mivel pedig ez volt egyúttal a kaymakam székhelye is (kaymakam a. m. kerületi főnök, tartományi elöljáró), Humann legalább annyi támogatásban részesült, hogy sikerült fát rendelnie a tervezett barakképítkezéshez, továbbá két új ácsot szerzett. Április 8-án, vasárnap tovább lovagoltak, az élcsoport estefelé már meg is érkezett^£o£Írlibe, és megállapíthatták, hogy pontosan tizenhármán vannak!

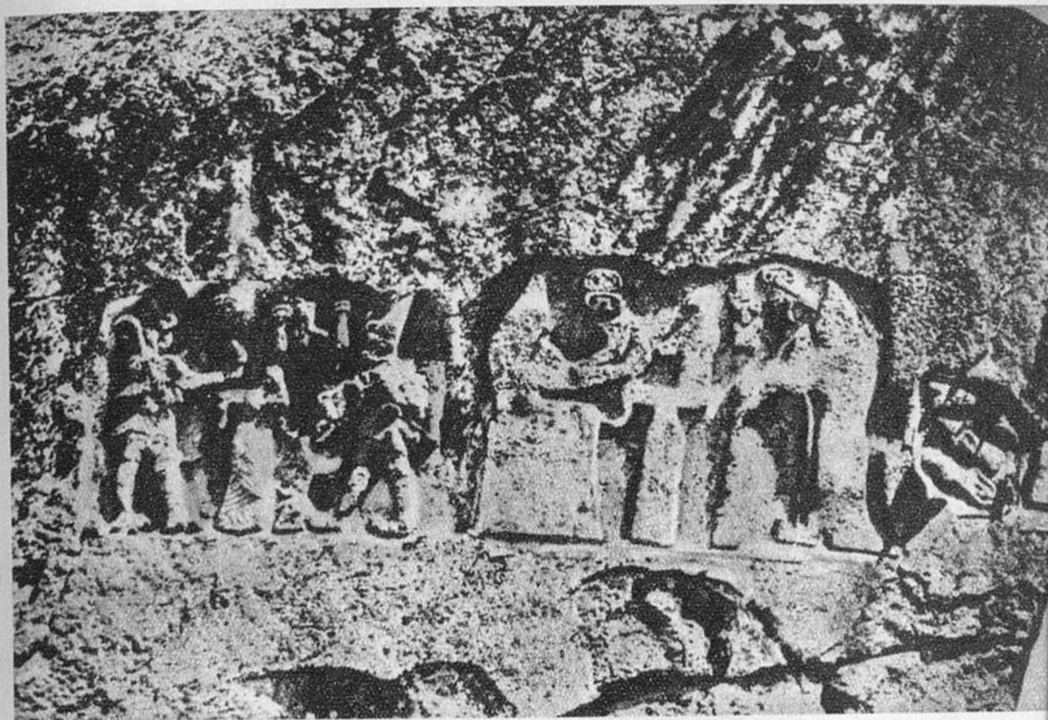
Másnap reggel az első szemle eredménye nagyjából meg is felelt a rossz ómennek. Egy ovális domb terült el előttük — mint később megmérték: 335 méter hosszú, 240 méter széles (ahol a legszélesebb volt) —, a domb nyugati szegélyén az itt tanyázó „förtelmesen piszkos kurdok és anzariyék" egymás hegyére-hátára zsúfolt kunyhói. „A falu tele volt nedves latyakkal", egy elmocsarasodott patak kígyózott a kereken nyolcvan kunyhó között. És amikor Humann meg akarta tekinteni, amit Hamdy bej néhány évvel ezelőtt kiásott, és amit Luschan és Puchstein még látott, csak annyit fedezhetett fel, hogy a legtöbb dombormű már megint a föld alá került.

Mindezek ellenére április 9-én már meg is kezdődött az ásatás. Az idegenek különös ténykedésének persze tüstént híre terjedt. Az, hogy itt a régi törmelék felásásáért rendkívüli pénzt lehet kapni, — sőt, faragott kövek előbukkanása esetén még baksist, külön borravalót is, — ez olyan kiváló suttogó propagandát eredményezett, hogy déltájban már harmincnégy, másnap pedig már kilencvenhat munkás jelentkezett.

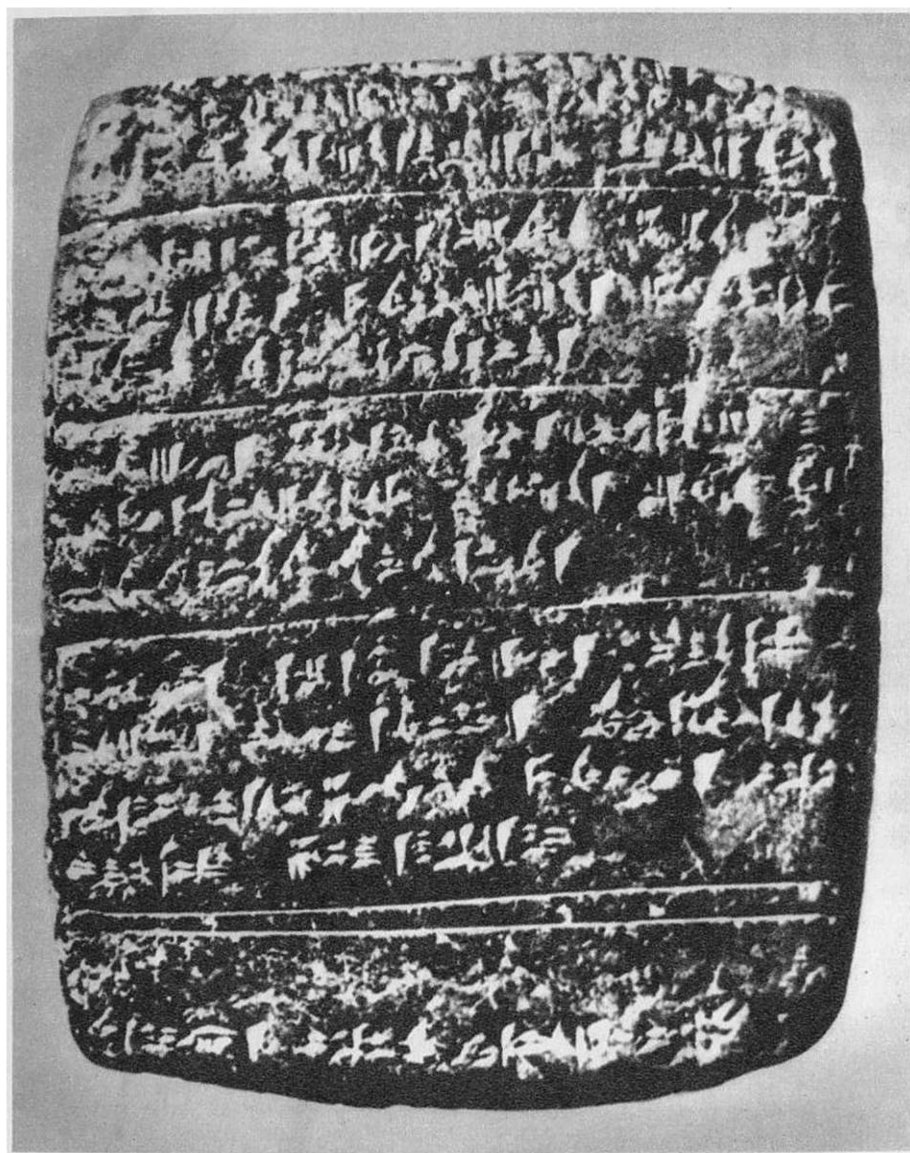
Az első napon folytatott ásatás befejeztével az expedíció nemcsak azt az öt domborműves követ tárta fel, amelyet annak idején Hamdy bej fedezett fel, hanem még további négyet is. Volt köztük egy pajzzsal, lándzsával és karddal ábrázolt harcos; egy tükröt tartó leány; azután egy harcikocsit húzó ló. Kiszabadítottak

7. Sencirli városának és erősségének rekonstrukciója. Az egész úgy volt elrendezve, hogy az ellenség csak szakaszonként foglalhatta el. A királyi palota van legfelül

VII. A csak félig befejezett fraktini dombormű (jobb oldalt csak a körvonalak vannak kidolgozva). Az ábrázolás tárgya: III. ÍJattuSilis és felesége, Puduhepa áldozatot mutat be két istenségnek. A világosan kivehető hieroglifák (az alakok feje között) döntő fontosságú utbaigazitasokat adtak a megfejtőknek

VIII. Az egyik ékírásos tell-el-amarnai agyagtábla-levél; nyelvét, az úgynevezett „Arzawa-nyelvet" később hettitának ismerték fel. (Előlap; eredeti nagyság kb. 5x7,5 cm)

a törmelék alól egy előcsarnokot, egy kapubejáratot, majd magát a két kőoroszlánnal díszített kaput is. A második nap estéjén az expedíció tagjai már huszonhat domborműves kó'táblában gyönyörködhettek. Ezek az isten-, ember- és állatfaragványok, amelyeket itt láthattak, minden addig ismert ábrázolástól különböztek. Hasonlóságot legfeljebb azokkal a darabokkal fedeztek fel, amelyek itt-ott, az Eufrátesz és a Halys közt kerültek elő. Ennyi sok beszédes ábrázolást azonban eddig még sehol sem találtak.

Humann — izgatottan, mint előtte is, utána is minden ásató, amikor a földrétegek alól egyszerre csak előtör a sok rejtély, — ezt írta: „így telt el az első hét, és a gazdag leletek okozta örömteli felbuzdulás elfelejtette velünk, hogy a viharos nyugati szél ronggyá szaggatta sátrainkat, hogy csorgott az eső ágyunkra, amelyben esernyővel a hónunk alatt aludtunk; észre sem vettük, hogy a sátrakban is latyakban gázoltunk!"

Amit felfedeztek, vár voit. Egy kerek vár, rendkívüli mind méreteit, mind a díszítéseit tekintve. Humann számára, aki olvasta Sayce és Wright írásait, és ismerte a „pro" és „contra" irodalmat, pillanatig sem volt kétséges, hogy itt *hettita* emléknek bukkant a nyomára, — mégpedig nemcsak a vár erődítménykoszorúján belül. Az egyik örmény tanító Luschant és Wintert egy távoli faluba vezette el, ahol egy minden bizonnyal hettita domborműves ábrázoláson egy asztal mellett ülő nőt és vele szemben álló férfi alakját láthatták. Jg^irlitől északra pedig, lovon egy órányira, hettita feliratra bukkantak.

A domb még sok-sok rejtélyt tartogatott. Mivel az emberek szívesen játszadoznak szimbólumokkal, ha a régmúlt korokban vizsgálódnak, szíves engedelmükkel elmondom azt is, hogy a dombot különösen egy bizonyos növény borította el: a vadon burjánzó asphodelos, tehát ez az „alvilági" virág. Ugyan mit rejtegetett az asphodelosbozót?

„Ez az expedíció csak tapogatózás lehet" — írta Humann 1888. május 4-én naplójába. Ugyanezt írta meg Berlinbe >s. „Ha mindössze egy ókori palota létét tudom megállapítani, az ez alkalommal elérhetőt mégis elértem, és most már biztosabb számvetés alapján gondolhatunk a következő ásatási idényre."

Az időjárás azonban egyre több nehézséget okozott. Eleinte hűvös, esős volt az idő, majd május dereka felé beköszöntött a tikkasztó hőség, és vele együtt a kígyók, skorpiók, tarantella-pókok és szúnyogok miriádjai.

De az expedíció megint hatalmas ösztönzést kapott, mint rendesen, most is egy sikeres lelet jóvoltából. Május 3-án egy^óriási oroszlánJcerülLelő- Oldalára dőlve feküdt, a fejét felfelé fordítva, Ötméternyire az asphodelos — az alvüági virág — takarója alatt.

Humann nekivágott a dombnak északról és délről, keletről és nyugatról. De bármit tett is, mégsem sikerült tisztáznia az egész rendeltetését. Hiába ásott ki egy kapuoszlopot: kiderült, hogy a normális esetben biztosan feltehető párja sehol sincs. Ha meg egy olyan domborművet talált, amely minden régészi tapasztalat szerint nem lehetett egyedülálló darab: itt is meg kellett állapítania, hogy az illető szobor mégiscsak egymagában állott.

Bármennyire kérdésesek voltak is egyelőre az ásatás tudományos eredményei, Humann-nak mégis a leletek elszállításáról kellett gondoskodnia. Ebben számos elődjének tapasztalataira támaszkodhatott. A legtöbb nehézséget mindig a kiásott darabok súlya okozta. Márpedig itt rendkívüli súlyokról volt szó, mert — ez is figyelemre méltó — az itteni mesterek korántsem kőlapokra faragták domborműveiket, hanem nagy vastagságú, tehát óriási súlyú kőtömbökbe.

Május első hetében Humann a nagy körfal kapujából kivágatta a nyolc domborművet. Hátoldalukat annyira levésette, hogy a domborművek vastagsága 14 centiméterre, súlyuk ennek megfelelően 5—8 mázsára csökkent. De ekkor újabb nehézségek adódtak: a marashi és környékbeli cserkeszek minden fordulóért 90 márkát követeltek, míg az expedíció költségvetése erre a célra legfeljebb 65 márkát irányozott elő. A tapasztalt Humann erre a huszonöt órányi távolságra fekvő Albistanba küldött. Onnan jött az első tíz kocsi, amelyek egyenként 68 márkába kerültek.

Kelet azonban rövidesen megbosszúlta magát. Május 28-án volt az expedícióban az első lázas megbetegedés. Egy tüdőgyulladás öt napra Humannt is ágyba döntötte. A súlyos visszaesés után egy nappal távirat érkezett Hamdy bejtől, a török múzeumigazgatótól, akinek kegyeitől akkoriban minden expedíció sikere függött. A bej baráti hangon kérte, hogy 7-én Iskenderunban találkozzanak. A beteg Humann 5-én Luschan doktor társaságában odalovagolt, 7-én beszámolt Hamdy bejnek az ásatás eredményeiről, és amikor azt a barátságos, de határozott utasítást kapta, hogy minderről haladéktalanul tegyen jelentést Konstantinápolyban is, kénytelen volt betegen hajóra szállni. Konstantinápolyban sikerült elérnie, hogy huszonhárom domborművet, egy stélét és minden apró leletet Berlinbe küldhessen. Máris hajóra ült, és 11-én visszaérkezett Iskenderunba, 13-án pedig már ismét Sencirliben volt.

Ott azonban már csak egy egészséges embert talált: Luschan doktort. A többiek mind lázasan feküdtek.

Luschan azonban nem töltötte tétlenül az időt. Déli irányból behatolt a „sivár égési rétegbe". A munka kemény volt és kevés eredményt hozott. Csak június végén bukkantak elő falmaradványok, mégpedig egyszerre négy is, amelyek közül a legalsónak a vastagsága mintegy négy métert tett ki. A betegség felborította a szokásos rendet, meglazította a fegyelmet. Június utolsó hetében már csak hatvan munkás jelent meg. Humann erre egy piaszterrel (akkori pénzben 18 pfenniggel) több napszámot fizetett: két nap múlva megint százegy bennszülött állt munkába.

A leletek kora és minősége egész különösen alakult. Egy 3,45 méter magas asszír királystélé közvetlen közelében egy hellenisztikus pénz került elő; egy Constantinus-érem mellett egy hettita kisbronz; egy hettita felirat szomszédságában egy hellenisztikus elefántfej. Majd jött egy kurd, és a maga hosszadalmas-virágos nyelvezetén holmi „beszélő képekről" számolt be; el is vezette Luschant és Wintert az Ördek-gölhöz (a „kacsatóhoz"), ahol egy 1,20 méter magas stélét találtak.

A stélén látható halotti lakoma, tehát jellegzetesen hettita ábrázolás mellett azonban kilenc sornyi föníciai írás volt bevésve.

Mindez azt bizonyította, hogy a föld, amelyen állottak, történelemmel volt átitatva, de nem akart az első kísérletre világos vallomást tenni.

Ekkor azonban a malária valósággal tombolni kezdett. Több mesterembert a hegyekbe kellett küldeni. A hőség aggasztóan fokozódott. „Hűvös napnak számított, ha délután 37—38 fokot mértünk." A nagy leletek elszállítását ilyen körülmények között kellett megszervezni. Szinte megoldhatatlan feladatnak látszott.

8. Tešub isten

Június 13-án indult útnak az első tizenkét ökrösfogat. Az Islahiyéig — normális körülmények között két óráig tartó — úton három szekér is összetört. Ráadásul egy felfuvalkodott kurd kaymakam-helyettes még a többi kilencet is lefoglalta. Hamdy bej kísérőlevele hatástalannak bizonyult; csak fenyegetéssel sikerült visszaadatni a leleteket.

A láz gyötörte emberek igen közel voltak a kétségbeeséshez. Ekkor — 14-én — egyszerre csak megjelent az egyik cserkesz — azok közül, akik annak idején olyan szemérmetlenül sokat követeltek — két erős lovaskocsival és — ez alkalommal — megfizethető árajánlattal. Jött még néhány más cserkesz is, és most aztán egyik kocsi a másik után ment, vagy jobban mondva: vánszorgott a súlyos mázsák terhével Iskenderun felé. 30-án fel is adtak nyolcvankét ládát, bennük mintegy 600 mázsányi faragott követ és égetett cserepet, a hozzáértők számára egy ősi, ismeretlensége folytán izgató kultúra képeskönyvét.

Az egyik őr nem tudott megbirkózni a lázzal. Emberekből és állatokból álló, vigasztalan menet vonszolta magát 23-án reggel a porfelhőben úszó országúton — a tengerpart felé. Hétfőn keltek útra, szerda dél lett belőle, mire Iskenderuntól hat kilométernyire megpillantották a tengert. Az út mellett kínálkozott egy kis kávéház, szorgalmas néger vezette; közelében hűs kút.

A legközelebbi hajó, persze, csak tíz nap múlva indult!

Megadták hát magukat az utolsó hat kilométer előtt, és itt vertek sátrat. így pihenhették ki msgukat, amint Humann írja, „a kéklő tengerben gyönyörködve".

Talán ebből az itteni nyugalomból fakadt az a derűlátása, amely a következő sorokat iratta vele: „A kitűzött célt elértük, a keresett hettita építményt megtaláltuk, mégpedig nem is mélyen a felszín alatt. Most már hozzáfoghatunk az újabb ásatáshoz, mert a domb már nem áttekinthetetlen földtömeg."

Mindjárt itt meg kell mondanunk, hogy Humann saját munkájának értékelése és főleg a jövőt illető reménységei túlzottak voltak. De ugyanilyen túlzásoknak bizonyultak az első kargamisi ásatok reménykedései is, akik 1878-ban meglehetősen műkedvelők módjára láttak hozzá a nyomukba lépő szakemberek — Ramsay, Hogarth, Lawrence, Woolley — munkája már természetesen jelentős tudományos eredményekkel járt, de mindaz, amit ott a hettita kultúra legvégső szakaszának emlékeiből napvilágra hoztak (csupa i. e. I. és nem II. évezredbeli tárgy), érdekesnek rendkívül érdekes volt ugyan, de ismereteinket csak igen kevéssé vitte előbbre a korai — kérdező és kutató — hettitológia stádiumában, amikor annak végleges tisztázásáról volt szó, hogy a hettiták valóban egy előázsiai „birodalom" vezető hatalmasságai voltak-e.

Mennyire különös dolog, hogy egy ilyen jól szervezett expedíció, mint amilyen a Humann-féle, végeredményben csak mellékes ismereteket szerzett, míg egy másik — annál rosszabbul vezetett — vállalkozás, amelyre kereken húsz esztendővel később került sor, valóban szenzációs leleteket tárt fel, amelyek révén véglegesen sikerült tisztázni a hettitáknak a Közel-Kelet egyetem;s történetében játszott szerepét. Ehhez járul még az a további különösség is, hogy az egész expedíció, melynek vezetője a német Hugo Winckler volt, tulajdonképpen csak egy politikai véletlen folytán jöhetett létre.

Ugyanis az egyik legkitűnőbb angol régész még Winckler *előtt* kért engedélyt a török kormánytól arra, hogy a Texier-től felfedezett városban — Bogazköyben — ásathasson. Csakhogy ebben az időben II. Vümosnak, a fegyvercsörtető német császárnak jobb kapcsolatai voltak II. Abdul-Hamid török szultánnal, mint VII. Edward angol királynak. A politikai barátság gazdaságilag is jól meg volt alapozva. A „Deutsche Bank" 1899-ben nyerte el a koncessziót a baghdadi vasútvonal megépítéséhez. Ez volt a világ egyik legnagyobb vasútépítési terve. És még csodálkozunk rajta, hogy a német és nem az angol régész kapta meg a „fermánt" (engedélyt), amely megengedte, hogy Bogazköyben ásathasson? Ez az engedély baráti gesztus volt a török szultán részéről a német császár felé, aki rendkívüli módon kedvelte a régészeket, szívesen mutatkozott az ásató tudomány mecénásának szerepében, és itt valóban szinte a kisujját sem kellett mozdítania ahhoz, hogy mecénás legyen.

De mi a régészet tudományának a történetét szándékozunk megírni. A német kutató számára, aki Berlinből azért indult útnak, hogy egy hettita problémát* tisztázzon, nyilván éppoly kevéssé léteztek holmi időszerű világgazdasági kérdések, mint ahogy angol kollégája számára sem léteztek volna, ha az engedélyt ő kapta volna meg.

Mégis így van ez: egy véletlen politikai konstelláció tette Winckler számára lehetővé, hogy az egyre fontosabbnak bizonyuló hettita-problémát egy jelentős lépéssel közelebb vigye a megoldáshoz. H)gy aztán ez oly kevéssé kielégítő módszerességgel történt — ma már njm szabid vele törődnünk, hiszen az eredmények az első pillanattól kezdve annál lenyűgözőbbik.

3. FEJEZET

WINCKLER BOGAZKÖYI ÁSATÁSAI

A hettitákkal kapcsolatos problémák sűrűsödtek. Utólag persze egyszerű ilyen világosan kiemelni a vezérfonalat, amely azonban a korábbi kutatás sokféle — és hibás — magyarázatainak tömkelegében természetesen kezdettől fogva el volt rejtve.

Hogy festettek hát ezek a problémák úgy 1907 táján? Ennek szemléltetéséül idézzük azt a kutatót, akinek az jutott osztályrészül, hogy a legközelebbi fontos felfedezéseket megtehesse. Hugo Winckler a német *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* (Keletkutató Társaság Közleményeinek) 1907. decemberi (35.) számában a következőket írta:

„A tisztára kisázsiai vagy hettita kultúra emlékein kívül időnként olyan dokumentumok is kerültek elő, melyek erős babilóniai jellegű hatás érvényesülését mutatják ezekre az országokra is. A véletlen úgy hozta, hogy körülbelül egy időben ismerkedtünk meg a tell-amarnai okmányokkal és a kisázsiai eredetű ékírásos agyagtáblákkal. Az utóbbiak lelőhelye, mint közben kiderült, a Kayseritől mintegy három órányi távolságra, keletre fekvő Kültepe nevű rommező.

E táblák, bármennyire nehezek és kevéssé kiadósak is tartalmi szempontból, mégis bizonyítékai az ékírást használó országok kulturális befolyásának Kisázsiában, és így örvendetes bizonyságokként sorolhatók ama kevés kisázsiai levél mellé, amelyet a fáraóhoz címezve — a tell-amarnai levéltár őrzött meg. Ezek közül Subbiluliumának (Suppiluliumas), Chatti (Hatti) királyának néhány nem sokat mondó írása és még két másik több rejtvényt adott fel, mint amennyi a felvilágosítással szolgált. Az utóbbiak közül az elsőt III. Amenóphis küldte Tarchundaraus arzawai királynak. Annyit, hogy Arzawa országnak valahol Kisázsiában kellett lennie, még ki lehetett következtetni, de közelebbi helyét már nem sikerült megállapítani. A másik levél egy Lapawa nevű fejedelmet említ, akiről máshonnan tudjuk, hogy a Jeruzsálemi Királyság északi szomszédja volt, akinek székhelyét ezek szerint nagyjából a Karmel-hegy vidéken kell keresnünk. Végképp rejtélyes, hogy ezeket a tényeket hogyan egyeztethetjük össze és hogyan magyarázhatjuk meg egy arszawainak feltételezendő nyelvnek Palesztinában, a későbbi Izrael (Samaria) területén megfigyelhető használatát."

A figyelmes olvasó azonnal észre fogja venni, hogy itt — nehézkes professzori

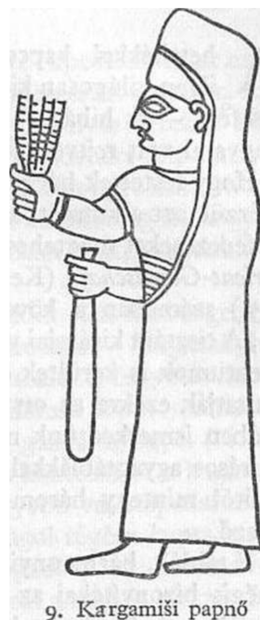
nyelven fogalmazva — az a kérdés merül fel, amelyet az előző fejezetben, az arzawai levelek ismertetésével kapcsolatban egyszer már röviden érintettünk.

Hogy pedig a mai olvasót valamivel okosabbá tegyük, mint az akkori kutatók voltak: lehetséges-e, hogy az arzawai leveleket *hettita nyelven* írták?

A probléma megoldására azonban vezesse rá olvasóinkat maga a régészeti kutatás.

Winckler első expedíciója kiváló elődökről vehetett volna példát. Néhány évvel azelőtt kezdte meg krétai ásatásait Arthur Evans a knóssosi palota körül, Robert Koldewey pedig éppen akkoriban tette meg az első kapavágásokat Babilonban, és mindkét expedíciót mintaszerűen vezették.

Bizonyára Winckler egyéniségén múlt, hogy az expedíciója fölött fénylő csillag kezdettől fogva nem valami ragyogóan csillogott. Winckler (1863-ban született, a szászországi Gráfenhainichenben) már kiváló asszírológus volt, amikor Anatóliába ment (1903-tól 1904-ig Sidón mellett ásatott is már); de mindenkire olyan hatással volt, mint Ludwig Curtiusra, aki egy évvel később került melléje asszisztensnek: „Nagyon örültem, hogy egy valódi orientalistával együtt dolgozhatom, akit nem is tudtam másként elképzelni, mint széles látókörű, világfias egyéniségnek. Annál jobban meglepődtem, amikor Konstantinápolyban Wincklerrel találkoztam: ebből a jelentéktelennek látszó, gondozatlan barna szakállú. sportinges, vörös selyemnyakkendős úriemberből csakugyan minden világfiasság hiányzott, kispolgári viselkedése bizony nehezen illett a valóságos keleti környezethez."

9. Kargamiši papnő

De nemcsak erről van szó! Winckler azok közé a boldogtalanok közé tartozott, akik csak nagy ritkán találnak barátra, annál több az ellenségük, „tele ressentiment-nal mindazok iránt, akik szerencsésebbek, mint ő". Ráadásul még türelmeden is volt tudományos ellenfeleivel szemben; kiagyalt pánbabilóniai világnézete szerint mindaz, ami a világon ér valamit, csakis Babilóniából származhatott, és minden humanistára, aki a görögség és a Kelet szoros kapcsolatát hirdette, úgy tekintett, mint valami emberi szörnyre.

Végül még antiszemita is volt, ami pedig egy ilyen szenvedélyes orientalista esetében fölöttébb meglepő. Lehet, hogy az a hosszantartó, végzetes betegség, amely 1913-ban végzett is vele, váltotta ki lényéből ezt a sok összeférhetetlenséget, kettősséget, számos következetlenséget. Bár nem kedvelte a zsidókat, mégsem jutott eszébe, hogy a zsidósággal szemben érzett ellenszenvét valamiféle fajelméleti ideológiává fejlessze, hanem éppen ő írta le a következő monda-

tot, amelyet minden nagyképű antiszemitának és fajelméleti „szakértőnek" könyv nélkül meg kellene tanulnia: „A kultúrnépek sohasem fajtiszták, hanem mindig többé-kevésbé különböző népfajok rétegeződésének a termékei!"

Ez a meghasonlott lelkű Hugo Winckler készülődött most expedícióra — azaz: először csak felderítésre.

A pénzt Wilhelm von Landau báró, Winckler tanítványa adta, aki már a sidóni expedíciót is finanszírozta. Kísérője, munkatársa, hivatali személyzete és hivatalos vezetője — mindez egy személyben — Theodore Macridy bej volt, aki ugyancsak már Sidónban is segédkezett neki, — a konstantinápolyi Ottomán Múzeum tisztviselője, egyben pedig Winckler keleti ellenpárja.

Ludwig Curtius, aki *Deutsche und Antiké Welt* című, ötszáz lapos emlékiratában — visszaemlékezve — egyetlen embert sem ruház fel kevéssé örvendetes vonásokkal, erről az „áthatolhatatlanul fekete szemű, a maláriától sárgás, de simára borotvált arcú" emberről a következőket írja:

„Macridy bej valami egészen furcsa keveréke volt a féltudós műkedvelőnek és a szenvedélyes rajongónak, elöljárója: Halil bej odaadó beosztottjának és a fekete kereskedőnek, a pihenést nem ismerő kísérletezőnek és az egyszerre csak minden iránt közömbös élvezőnek, ma csupa *noblesse* és szeretetreméltóság, holnap cinikus cselszövés...

Néha olyannak tűnt fel előttem, mint az Othello Jagója."

Bár Winckler és munkatársai nem voltak tapasztalatlan emberek, az első felderítésre mégis úgy indultak, mint a vasárnapi kocavadászok. Vonattal utaztak egészen Angoráig (Ankara); ott akarták sebtében megvásárolni mindazt, amire sürgősen szükségük volt. Azonkívül, hogy Keleten egyáltalán semmit sem vásárolhatunk, ha sürgős a dolgunk, Angora akkoriban még nyomorúságos fészek volt, számos agyagviskóval a régi várdomb körül. (Törökország jelenlegi fővárosa, a 287 000 főnyi lakosú Ankara, körutakkal, bankokkal és egy mesterséges tóval dicsekedhetik, mindez Kemal Atatürk diktátornak a műve.) Három teljes napot kellett bevásárlásra elvesztegetniük. Az alkalmazkodásra képtelen Winckler keserves kínokat állt ki, majd beleőrült az alkudozásba. Valamirevaló lovakat sem találtak, csak gebéket. „Nyereg gyanánt kénytelenek voltunk azokat a keleti kínzóeszközöket használni, amelyek Európában nyugodtan helyet igényelhettek volna maguknak a kínzókamrákban."

Végre nekivághattak, de csak október 14-én, tehát már túl későn. Winckler, a Kelet-kutató, a Keletet ellenséges hatalomnak érezte, nappal a hőségtől, éjszaka a hidegtől szenvedett, undorral jegyzett fel mellékes dolgokat, és mindig minden miatt kötözködött.

Öt napig tartott a lovaglás.

Éjszaka vagy tűz mellett hevertek, vagy egy musafir-odában (szálláshelyen) pihentek meg. Ilyen szállást még kis helyek is tartanak fent; minden lakos köteles sorban egy-egy idegent egy napig ellátni. Winckler inkább ezeket a helyeket választotta, nem a hanokat, a régi karavánszerájokat, ahol túlságosan sok volt a

„taht-biti" (poloska); igaz, hogy a musafir-odákban viszont nemegyszer szarvasmarhákkal kellett a fekvőhelyét megosztania.

„Egyébként — jegyezte meg — ez a fajta egészen elviselhető, és az emberi természettől sokkal kevésbé elütő, mint az ország többi lakosa, akik az emberrel szemben olyan tolakodóan szolgálatrakészek, hogy ahhoz foghatót még csak a keresztény szírek közt tapasztaltam."

Bezzeg Bogazköyben! Amióta Charles Texier hetvenegy évvel azelőtt megjelent, külsőleg semmi sem változott, csak éppen az utóbbi két évtizedben gyakran látni különös idegeneket, akik alighogy megérkeznek, máris udvariatlan sietséggel régi falak után érdeklődnek. Valamennyiüknek ugyanazzal az érdekelt házigazdával gyűlt meg a bajuk, a nagybirtokos Zia bejjel. Végeláthatatlan földeket mondhatott magáéinak, de mivel az ősi szeldzsuk arisztokráciához tartozott, amelytől a hipochonder, aggodalmaskodó Abdul-Hamid szultán még mindig rettegett, nem volt szabad tartományának határait átlépnie. így lett belőle ilyen félig paraszt, félig arisztokrata, aki a legnemesebb paripákon lovagolt, mégpedig mindig Izmail nevű, ragyogó pompával felöltöztetett szolgájának a kíséretében, de már gallér nélküli parasztinget viselt, lovaglócsizma helyett pedig papucs volt a lábán. Különben ő volt az, aki egy agyagtáblát, amelyet egy parasztja vitt be neki, Konstantinápolyba küldött. Itt figyelt fel rá Macridy, és rajta keresztül Winckler.

Zia bej látta tehát őket vendégül. Mint afféle előkelő idegeneknek, már hozták is a selyem matracokat. Winckler elbeszélése szerint Macridy ugrott fel elsőnek, hogy megvakarja magát, míg Winckler más fekvőhelyet kért. A készséges szolgahad új ágyakat hordott be: azok is csak úgy nyüzsögtek. (Micsoda kimeríthetetlen beszédtéma lehetett köztük: férfiak, akiket néhány kis állatka ennyire felizgatott!)

Október 19-én kezdődött a munka. Winckler és Macridy végigvizsgálta a romokat, végigjárta mindazokat az utakat, amelyeket annak idején Texier és azóta minden más utazó végigjárt; de ők most meghatározott céllal kutattak: hol kerültek elő azok a különös jelekkel telerótt táblák?

Amikor a derék bogazköyiek megértették, hogy az idegenek ez alkalommal mit keresnek, készségesen hordták nekik a táblatöredékeket — azokban csakugyan nem láttak semmi értéket. Ha juhaikat a nagy fal tövében hajtották el, és egy véletlenül el talált széledni, bizonyára üyen cserepekkel hajigálták meg, — hevert mindenfelé elég. Winckler és Macridy kora hajnaltól késő estig talpon volt; a fő lelőhely kinyomozása után megállapították, hogy ott, ahol a bennszülöttek vallomása szerint különösen nagy írott táblákat találták, egy ásató már működött.

„Ez azonban egyáltalán nem háborított fel bennünket" — jegyezte fel Winckler, egyéniségét meghazudtoló módon. Ennek az az oka, hogy a kérdéses helyen csak tervszerűden, felületes kutatás folyhatott. Winckler tehát megelégedéssel látta, hogy elődje mennyivel hamarabb vesztette el a kedvét. Már sejtette, hogy nagy felfedezés előtt áll. Mert amikor három napig tartó buzgó

keresés után félbeszakították a munkát — ti. ha az esős időszak ott éri őket, a sártengerré változott síkságon keresztül nem tudtak volna hazavergődni —, gondos csomagolásban nem kevesebb, mint harmincnégy hettita agyagtábla-töredéket vittek magukkal. Ez pedig az ásatok normális tapasztalatai szerint, akik számára már *egyetlen* táblácska is jelentős lelet lehet, rendkívüli, sőt szenzációs zsákmánynak számított. Winckler azonban jól sejtette, hogy itt még egyéb kincseket is találhat. Amikor a hazafelé vezető utat, a nefesköyi vendégfogadót leírja, egyebek között azt is feljegyezte — ő, aki egyébként csak kötözködött, és. egy pillantást sem szentelt a vad anatóliai táj szépségének —, hogy nem tudta lehúnyni a szemét és éjszaka kiállt a kapuba, hogy elgondolkozzék a továbbiakon és — a csillagokat nézze.

Egy évbe sem telt, és Winckler olyan leletre bukkant, amilyet senki sem mert volna remélni.

Az 1906. évi expedíciót a „Vorderasiatische Gesellschaft" (Előázsiai Társaság) és a berlini „Orient-Comité" (Keleti bizottság) finanszírozta, de néhány-mecénás a magánvagyonából is rendelkezésére bocsátott bizonyos összegeket. 1906. júhus 17-én Winckler és Macridy mint régi ismerősök, már megint kopogtattak Zia bej konakjának (palotájának, úrilakjának) az ajtaján.

„Jó barátságban voltunk a bejjel" — írja. „Kérése volt sok, egy fiaskó jó konyaktól pillanatnyi pénzzavaraiból való kisegítésig, de ezek fejében — a maga módján — szolgálatokat is tett. Egy munkássztrájkot hatalmi szóval minden további nélkül megszüntetett, — Keleten kifizetődnek az apró baráti szívességek!"

Dolgozó sátrukat a várdombon (Büyükkale) ütötték fel. A rohamokban szenvedő, beteges Wincklert megviselte a hőség, meg a sok rossz étel, amit egy bolgár szakács főzött. (Azért fogadták fel, mert egy keveset beszélt németül.) A tudós ott guggolt egy lombkunyhó alatt — kalappal a fején, kendővel a nyakán., mindkét kezén kesztyű —, és nyögve-szenvedve írta le az egymásután behordott agyagtáblákat.

Az, hogy Winckler, mint ásató régész, a tett színhelyén mindjárt le is tudta vonni munkája eredményeinek tanulságait, egészen szokatlan dolog volt. Először is a régészek csak igen ritkán filológusok is egy személyben, az ásatók nem nyelvészek. Másodszor: itt Bogazköyben történt meg első ízben, hogy egy nemrégiben még ismeretlen nép politikai levelezését — vagy legalábbis annak jó részét: — *felfedezése pillanatában már el is olvasták!*

Az egész azon fordult, hogy a bogazköyi hettiták fontos okmányaik és leveleik, egy részét az akkori Kelet általánosan használt diplomáciai nyelvén (akkád nyelven) fogalmazták — az akkádot pedig már rég értették; mondanivalójuk, rögzítésére pedig egy nem kevésbé elterjedt írást: a babiloni-asszír ékírást használták, amelyet a kutatás ugyancsak rég megfejtett.

Egy szép napon egy ilyenféle tábla került a lombkunyhóban guggoló Winckler kezébe. A kibetűzés után a beteges, mogorva ember kezében — életében először!

— egészen másképp mozgott a toll, amikor megpróbálta benyomásait megörökíteni. Ahhoz, hogy megértsük, miféle szöveg forgathatott ki a valójából egy olyan embert, mint amilyen Winckler volt, vissza kell gondolnunk egy kicsit:

Azok között az emlékek és feliratok között, amelyek a tudósoknak még mindenféle rendszeres ásatást megelőzőleg az első felvilágosítást adták egy bizonyos „Hatti" (vagy „Heta") népre vonatkozólag, szerepeltek bizonyos hieroglif-írásos egyiptomi tudósítások is, például a karnaki templom egyik falán olvasható felirat, amely arról számolt be, hogy a nagy Ramses és III. Hattusilis (annak idején „Chetasar"-nak olvasták, Winckler „Chattusil"-t írt), Hatti királya, szerződést kötött egymással. Szerződéseket természetesen az ókori világ-

10. Tell-halafi dombormű. Talán a hettita-hurrita világképet akarja ábrázolni: bika-emberek (a mélység démonjai) tartják a csillagokat és a napkorongot, vagyis mintegy összekötik a földet és az égboltozatot

ban is — pontosan úgy, mint manapság — több példányban szoktak kiállítani, majdnem mindig valamennyi érintett ország nyelvén. De az kalandnak is sok lett volna, ha valaki arra számít, hogy több mint 3100 esztendő elteltével erről a szerződésről egy részletes levélbeli beszámolót talál, méghozzá nem is kőbe vésve, mint Egyiptomban, hanem törékeny agyagtáblán, a másik szerződő félnél, több mint kétezer kilométernyi távolságban a kőbe faragott felirattól.

Márpedig itt pontosan ez történt!

Ezzel a bogazköyi lelet a csodával határos régészeti felfedezések sorába lépett, így fedezte fel Schliemann is Tróját a homérosi híradások alapján; így találta meg Layard „Nimródot", — de, ami a valószínűtlenségét illeti, az egész leg-

jobban mégiscsak George Smith szerencséjéhez fogható, aki a hetvenes évek elején Londonból azért utazott Ninivébe, hogy néhány agyagtáblát megkeressen, ami a Gilgames-eposz hiányzó részének pótlásához kellett, — és meg is találta! így most már értjük, hogy Winckler, ez a besavanyodott tudós és beteg ember, egyszerre csak túláradó érzések közepette írja naplójába:

„Augusztus 20-án, mintegy húsznapos munka után, a hegyoldalt elborító törmelékbe vágott kutatóárokkal az első közfalig jutottunk. Ennek tövében találtunk egy jó állapotban megmaradt táblát, amely már külsejénél fogva is sokat ígért. Egy pülantás elég volt ahhoz, hogy minden élettapasztalatom semmivé foszoljon. Itt állott előttem, amit az ember talán még tréfából, jámbor óhajként sem mert volna kívánni: Ramses levele Chattusilhoz a kétoldali szerződésről. Igaz, hogy az utóbbi napokban egyre több apró töredék került elő, amelyeken a két állam közt kötött szerződésről volt szó, de most kezünkben van a pecsétes bizonyíték, hogy arra a híres szerződésre, amelyet a karnaki templom falán megőrzött hieroglif-szövegből ismertünk, valóban a másik szerződéskötő fél részéről is fény derül. Ramses, címeinek és leszármazásának teljes felsorolásával, pontosan úgy, mint a szerződés szövegében, ír a hasonlóképpen teljes címmel feltüntetett Chattusilnak, és a tábla tartalma szó szerint egyezik a szerződés paragrafusaival."

Majd így folytatja:

„Mondhatom, éppen én sajátos érzések közepette szemléltem egy ilyen dokumentumot. Tizennyolc esztendeje múlt, hogy az akkori bulaqi múzeumban az amarnai Arzawa-levelet, majd Berlinben a mitanni nyelvet megismertem. Akkoriban, az amarnai lelet révén kikövetkeztetett tényeket végig gondolva, kifejeztem azt a sejtésemet, hogy a Ramses-féle szerződést eredetileg ékírásos változatban szerkesztették meg, és íme: itt van a kezemben az egyik írás, amelyet ezzel kapcsolatban váltottak, mégpedig szép ékírással és hibátlan babiloni nyelven!"

Az idő megérett arra, hogy a következő évben még átfogóbb, még gondosabban előkészített ásatásokat folytassanak. Mert Winckler ebben az esztendőben — 1906-ban — már arra a meggyőződésre jutott, hogy nem egy akármilyen hettita várost tárt fel, hanem a Hatti birodalom hajdani *fővárosának* a talaján áll.

Annyi rengeteg fontos állami iromány hevert itt, — nem a királyi székhelyen volt az állami levéltár rendszerint elhelyezve? Nem volt a királyi székhely többnyire azonos az ország fővárosával? De mi lehetett a neve ennek a városnak? Ismeretes, és gyakori ókori keleti sajátosság volt az, hogy az ország neve megegyezett a fővároséval. Jogos volt-e akkor „Hatti országának" nevéről a főváros Hatti nevére következtetni, mint ahogyan Winckler tette?

Wincklernek igaza volt.

Ha mi ma „Hattusas"-nak ismerjük annak a városnak a nevét, amely egy ideig egyenrangú hatalmi központként állott Babilon és Théba mellett, akkor ez csak újabb olvasás, amelyre helyesebb filológiai felismerések révén jutottunk.

Winckler az első ásónyomokkal csakugyan a hettita birodalom szívét és agyát

tárta fel. Egy 1907-ből származó feljegyzésében annak a meggyőződésének adott kifejezést, „hogy ez az újonnan feltárt archívum hosszú időn át nemcsak egy ember munkaerejét fogja foglalkoztatni".

Ő maga is tovább dolgozott, a második évben még eredményesebben, mint az elsőben, — csak éppen nem valami örvendetes kísérő körülmények között. Mindenesetre igaza lett: Bogazköyben *még ma is* eredményes ásatások folynak!

Nem csoda, hogy Winckler ettől fogva úgy érezte, mintha mágikus kötelékek fűzték volna Bogazköyhöz. Csakhogy a régészeti vállalkozásokhoz a XX. században már nem volt elegendő a tiszta lelkesedés. A kalandor-vállalkozások kora — amikor Layard 1845-ben 60 angol fonttal a zsebében indult neki, és felfedezte Ninivét; vagy amikor Belzoni 1817-től kezdve faltörő kosokkal nyitotta fel az egyiptomi királysírokat, — régesrég lejárt. Winckler jól tudta, hogy ha tovább akar dolgozni, pénzre van szüksége. A szükség arra kényszerítette, hogy ő, a pánbabiloni elmélet híve, „klasszikus fakultásbeli" kollégáitól kérjen támogatást, akiket oly kevéssé kedvelt. A berlini „Deutsches Archáologisches Institut" (Német Régészeti Intézet) akkori igazgatója, Ottó Puchstein, tökéletes ellentéte volt Wincklernek: világfi, gentleman a német régészek társaságában, ugyanakkor azonban kitűnő tudós is. Érzéke lehetett az iróniához, mert amikor Winckler terveit meghallgatta, sajnálatának adott kifejezést, hogy intézete képtelen egy ilyen expedíciót (amelynek fontosságát egy pillanatra sem jutna eszébe elvitatni) önállóan, csak a saját eszközeiből felszerelni, arra viszont ajánlkozott, hogy felkelti egy ismerős mecénás érdeklődését, — egy kikötéssel, ha a döntő pénzkérdés ügyében maga Winckler megy el tárgyalni.

Az emlékezetes találkozásra rövidesen sor is került. Winckler, a szenvedélyes antiszemita, James Simonnal, a zsidó bankárral állott szemben. A lapidáris beszélgetés ismeretét újólag Ludwig Curtiusnak köszönhetjük, aki mindenesetre nem állt ott mellettük, és forrását sem nevezi meg:

„James Simon azt kérdezte, mennyi pénzre volna szüksége ásatásának folytatásához, mire Winckler ennyit mondott: „30 000 márkára." James Simon erre előhúzta zsebéből a csekkfüzetét, kiállított egy ennyiről szóló csekket és mosolyogva nyújtotta át a kérőnek. Ami Puchsteint illeti, az expedícióból ráeső rész elvégzésére ugyanennyit kapott a császár rendelkezési alapjából."

Puchstein, teljes joggal — egyrészt közbenjárásáért, másrészt az egyetemes ókortudomány érdekében — egyetlen feltételt szabott, még pedig azt, hogy a bogazköyi munkálatokat az építészeti maradványok felkutatására is ki kell terjeszteni. Mi sem érthetőbb, mint ez az óhajtás! Bogazköy — mint Texier óta mindenki tudhatta — város volt, tele templomok maradványaival, várromokkal. Senki sem vitatta, hogy a feliratok további kutatása fontos, de hogy az épületek feltárása is fontos, mindenki világosan látta, aki nem csupán feliratokra vadászott, mint a fanatikusan egyoldalú Winckler. Winckler elfogadta Puchstein feltételeit, de a megállapodások következményei fölöttébb kedvezőtlenül alakultak.

Az új expedíció — 1907-ben — szokás szerint megint csak Zia bej konakjából indult ki; mégpedig ez alkalommal ünnepi lakomával egybekötve, amely a selamlikban, a nagy lakóteremben zajlott le. A selyem tapétával bevont teremben az idegenek drága szőnyegekre telepedtek le, mégpedig a házigazda és az imám (pap és bíró egy személyben), mint egyetlen belföldi vendég között. Fiúk siettek be, megmosták a vendégek kezét, majd kellemes illatszerekkel hintették be őket.

Apróbb nyalánkságokat és hűsítő italokat szolgáltak fel, majd a szolgák egy kétméteres réztálat toltak be az ebédlőbe, tele ínyencségekkel, — és Curtius, aki Winckler asszisztenseként szintén ott volt, fiatal, mindent megfigyelő tudós módjára fel is jegyezte: „ . .. A XV. századból való volt, kufikus írásjegyekkel a Koránból vett mondások voltak belevésve."

A vendégek követték a házigazda mozdulatait, letelepedtek az alacsony párnákra, fogták a kanalat (kés-villa persze nem volt), és hozzáláttak az első fogáshoz, a tejleveshez. De olvassuk csak Curtius beszámolóját: „A fogások hosszú sora aggodalommal töltött el bennünket. A keleti udvariassági szabály arra kötelezi a vendéget, hogy sokat egyék, és itt nem segít semmi: szerénységből, vagy tettetett gyomorbajra való hivatkozással sem lehet kitérni a kínálás elől. A bej saiátkezűleg osztott a vendégeknek. Bár mindjárt az első falatnál kiderült, hogy valamennyi étel jó ízű, mégis a rengeteg zsír, a számunkra szokatlan mindenféle fűszer, a tányérainkra halmozott ételhegyek, és főképpen a csupasz kézzel való evés, amely egyébként még XIV. Lajos versailles-i asztalánál is szokásban volt, igen nagy nehézségeket okozott. Utolsó fogásként egy nyárson sült juhot tálaltak fel egyben egy óriási tálcán, az arrafelé kitenyésztett zsírfarkú birkák fajtájából. Ki tudná leírni kétségbeesésemet, amikor a bej jobbjával egy nagy darab zsírt szakított ki az állat farkából, és különös barátsága jeléül az én tányéromra tette.

Minden egyes ételt, ami csak az asztalra került, a bej mellett álló szakácsnak előbb meg kellett kóstolnia, nehogy mérgezésre gondoljunk. Amíg mi lakomáztunk, a bej széke mögött szótlanul, alázatosan állt vagy egy tucatnyi ember, a házigazda férfirokonai és az alsópapság: szintén vendégek, de másodrangú vendégek, akik csak utánunk kerültek sorra. Az ebéd végén kitűnő édes süteményt kaptunk. Azután a szolgák megint körülhordozták a mosdótálakat, vizeskancsókat és törülközőket, és mindenkinek megmosták a kezét; felkerekedtünk, a pompás asztaltálat megfogták és kitolták . . . ", és Curtius, a fiatal, törekvő tudós még ezt is hozzáfűzi: „ . . . közben megragadtam az alkalmat, hogy közelebbről is szemügyre vegyem".

A fogadás Gargantuához méltóan zajlott le, most már csak az a kérdés, hogy az így köszöntött expedíció mit végzett. Nehogy utólag hamisan értelmezzük a dolgokat, legjobb lesz, ha továbbra is Curtiusra, az ásatás résztvevőjére figyelünk. Nyüván tiszta szándékú tanú; azon túlmenőleg, emberi feddhetetlenségéről nem is szólva, mint „klasszikus" archeológus távolabbról szemlélte a dolgokat

és különben is csak néhány hónapig volt Winckker munkatársa. Curtius tehát így ír: „Winckler az ásatásban egyáltalán nem vett részt, hanem egész nap ült a dolgozószobájában és gyorsan átolvasta a szövegeket, hogy a naponként tömegével özönlő ékírásos agyagtábla-leletekről hirtelenében tájékozódjék. Macridy nem érezte szükségét annak, hogy velünk az agyagtáblák eredetéről és a leletkörülményekről bármit is közöljön. Bizalmi embere és egyben afféle munkás főfelügyelője egy hórihorgas, barnaruhás kurd fiatalember, név szerint Hassan volt. Egy reggel észrevettem, hogy Hassan az ásatási terep fele magasságában épített házunkból egy kosárral és egy hegyes kapával indult a fennsíkon emelkedő nagy templom felé. Utánamentem, hogy megtudjam, mit csinál tulajdonképpen. Ekkor láttam, hogy a nagy templom n. számú helyiségében egész egymásra rakott sorokban hevernek a ferdén fekvő, egészben fennmaradt agyagtáblák; ezekből a kurd ifjú néhány perc alatt — mint mikor egy parasztasszony krumplit piszkál ki a földből, — annyi táblát kapart elő, amennyi a kosárba belefért. Ezzel a terméssel jött vissza a házunkba, átadta Macridy bejnek, aki aztán diadalmasan nyújtotta át Wincklernek.

Rendkívül kínosnak találtam, hogy a legfontosabb helyen folyó ásatások a kurd Hassannak vannak fenntartva. De hiába kértem, hogy a sarkában állhassak, a lelőhelyet felmérhessem és átvizsgálhassam, hátha akadnak edénytöredékek is, Macridynál nem boldogultam. A szerződés értelmében semmi keresnivalóm sincs ott — válaszolta. Az agyagtáblák feltárásáról ő maga fog beszámolni. Ezt persze sohasem tette meg. Én mindenesetre pontosan emlékszem az agyagtáblák rendezett sorszerű helyzetére, és ez nem egyezik azzal a Puchstein-féle magyarázattal, amely szerint az omladékkal kerültek volna a helyükre. Helyzetüket csakis azzal a feltevéssel magyarázhatjuk, hogy eredeti helyükről, az illető pincehelyiség fölött levő levéltárból egy tűzvész alkalmával omlottak le a mélybe. Macridy ekkor csak annyit ígért meg, hogy a kurd Hassan napi zsákmányát át fogja nézni, nem talált-e az agyagtáblákkal együtt esetleg vázacserepeket is. Csakhogy éppen ezekkel a táblákkal együtt valóban semmiféle egyéb cserepek nem kerültek elő. Ez is az omladékos feltöltődés elmélete ellen szól."

Ez az ásatási „módszer" a legelemibb tudományos igényeknek, a régészeti kutatás legprimitívebb szabályainak a semmibevételéről tanúskodott. Winckler és Macridy bizony durva hibákat követett el, akárcsak Schliemann, amikor először ásott Trójában, — de azután ott volt mellette Dörpfeld, aki a körmére nézett. Curtius teljes joggal szörnyülködött; de még túl fiatal volt ahhoz, hogy tekintélyével hatást is érhetett volna el. Itt bizony fontos leleteket hajigáltak össze egy csomóba, úgyhogy az egyes darabok és eredeti környezetük összefüggését már nem lehetett megállapítani; a leletek rétegek szerinti elhelyezkedését senki sem jegyezte fel; a kusza agyagtáblahalmok láttára már senki sem tudta megmondani, hogy tulajdonképpen honnan: a várból vagy a templomból kerültek-e elő, és avatatlan kezek a legnagyobb valószínűség szerint összetartozó darabokat is széthajigáltak, anélkül, hogy bárki is figyelmeztette volna őket.

De mégis:

A lelőhely egyszerűen olyan gazdag, a kutatók minden hibája ellenére olyan kiadós volt, hogy végül is mindenkit lelkesedéssel töltött el. Winckler összesen több mint tízezer agyagtábla-töredéket talált, közöttük igen sokat kitűnő állapotban. AsSurbánapli király ninivei agyagtábla-könyvtárának és a tell-el-amarnai levéltárnak a felfedezése után ez volt a legeredményesebb régészeti ásatás.

De azért az épületmaradványokat kutató archeológusok sem jártak éppen rosszul. Most, amikor itt éltek és szemtől szembe láthatták ezeket a királyokat, szfinkszeket és oroszlánokat, saját lépéseikkel mérhették le a több óra járásnyira húzódó városfalakat, — csak most rajzolódott ki előttük valami hozzávetőleges kép a hettita hatalom nagyságáról; csak most ismerték fel az itteni autochthon — „autodidakta, eredeti és vad" — elemeket. Bogazköyben „ez a messzeható,, gazdag fantáziára valló, de ugyanakkor esetlen és némileg barbár nagyság a maga frisseségével mindig Görögország mykénéi kultúrájára emlékeztette őket. . .". Merész, és mindazok számára, akik a hettita építményeket még nem látták, vagy éppen alig hallottak róluk, meglepő hasonlat abban az időben, amikor a mykénéi romokat a mégcsak épp akkoriban felfedezett európai őstörténet vitathatatlanul leghatalmasabb maradványainak tekintették.

Amikor az ásatok a tornyokkal koronázott várfal legmagasabb pontján, a falkövekkel burkolt lejtős lábnál egy úgynevezett poterne-t (posterula, titkos kijárat), vagyis egy hetven méter hosszú alagutat találtak, amely a város belsejét a külvilággal kötötte össze; amikor ezt az alagutat — miután négykézláb sem tudtak rajta végigmászni — végre nagy nehezen megtisztították az évezredek szennyétől és omladékától, és első ízben lépkedték végig egyenes tartásban,, olyan érzés vett rajtuk erőt, hogy Curtius még majdnem ötven esztendő távlatából is így írja le emlékeit:

„ . .. Miután (az alagutat) kitisztíttattuk, sor került — hogy úgy mondjam — a második megnyitásra, amikor is *ünnepi tartásban vonultam rajta végig,* elsőnek: talán több mint háromezer esztendő elteltével, nem azért, hogy magunkat, hanem hogy a névtelen nagy építészt megtiszteljük, aki ezt az impozáns művet kigondolta."

Winckler 1907-ben tette közzé *Ideiglenes jelentésé*.t az ásatások eredményeiről és az agyagtáblák első olvasatairól. Ebben a jelentésben találjuk egyebek között a hettita királyok első, természetesen még nem teljes jegyzékét, körülbelül i. e. 1350-től 1210-ig, Suppiluliumastól IV. Arnuwandasig; ebben adta Winckler az illető királynevek *megindokolt,* a magánhangzókra is ügyelő olvasását, ellentétben az egyiptológusok részéről addig *feltételezett* olvasásokkal, — így lett,, hogy csak két példát említsünk, Sapaluluból helyesen Suppiluliumas, és Maurasarból hefyesen Mursilis.

„Ezt a nem éppen mutatós füzetkét — olvassuk egy sokkal későbbi szakértő véleményét Winckler *Jelentésé*ről — mindenkor az ókori keleti történeti kutatás legfontosabb teljesítményei közé kell sorolnunk!"

Ugyanebben az évben, 1907-ben, egy fiatal, mindössze harmincegy éves angol régész is beutazta Szíriát és Anatóliát: John Garstang Sakje-gözüben ásatott, majd nagy érdeklődéssel kereste fel Wincklert is Bogazköyben. Három évvel később jelent meg könyve Londonban *The Land, of the Hittit.es* (A hettiták országa). *Bericht über die neuen Ausgrabungen und Entdeckungen in Kleinasien, mit Beschreibungen der hethitischen Monumente, mit Karten und Plánén, neunund-neunzig Photographien und einer Bibliographie* (Jelentés a legújabb kisázsiai ásatásokról és felfedezésekről, a hettita emlékek leírásával) címmel és térképek, alaprajzok, 99 fénykép és egy bibliográfia segítségével bemutatta a hettita emlékeket. Wright és Sayce feltevései után ez a négyszáz lapos mű volt az első kísérlet arra, hogy valaki az írásos dokumentumok és régészeti emlékek alapján átfogó képet rajzoljon a hettiták birodalmáról.

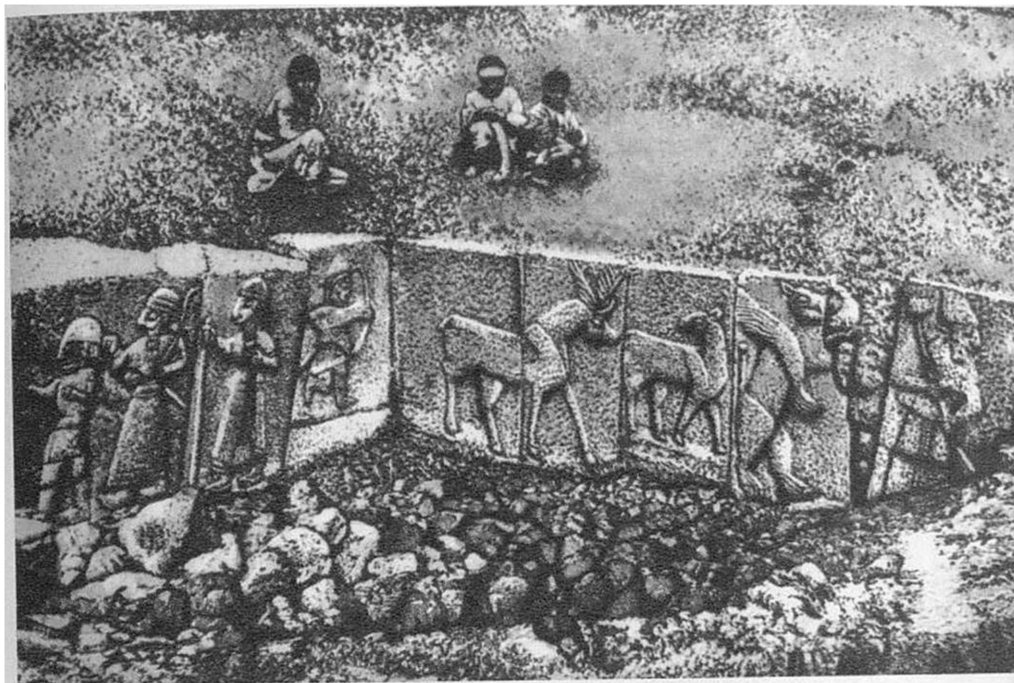
Ez a könyv maradt hosszú éveken át a hettitológia standard-műve. Nem is lehetett másképp, mivel az olvasható (érthető akkád nyelven és olvasható asszír-babiloni ékírással írott) szövegek száma korlátozott volt, az archeológusok pedig ,a kutatás akkori állapotában egyre több emléket nyújthattak ugyan, de a megfelelő magyarázattal egyelőre még adósok maradtak.

11. Kargamiši mesés szörnyeteg

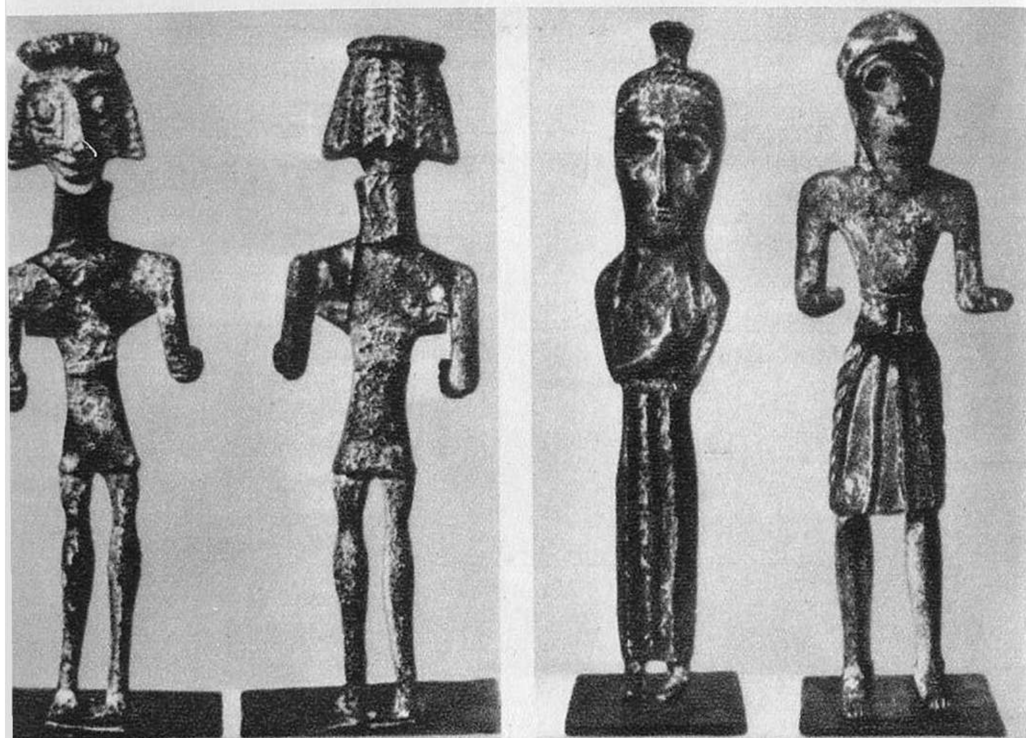
Maga Winckler még egyszer ásatott Bogazköyben (1911—1912-ben), már halálos betegen, állandóan egy betegápoló nővér társaságában, akit a bennszülöttek szigorú erkölcsi felfogására való tekintettel, feleségeként szerepeltetett. D. G. Hogarth, C. Leonard Woolleyés T. E. Lawrence a szíriai határ közelében fekvő Kargamisban ásatott 191x és 1914 között. Winckler agyagtáblái a berlini múzeumba vándoroltak, a kargamisi leletek pedig — a kőemlekek és hieroglif-feliratok — a British Museumba, majd nagyobbik részük Ankarába. A kutatás azonban holtpontra jutott és onnan sehogysem akart kimozdulni. Valaminek történnie kellett, új szempontból kellett az egészet vizsgálni. De ha ilyen új szempont nem kínálkozott? Nem volt-e szükségszerű, hogy a kezdeményezést az ásatok kezéből a nyelvészeknek kellett átvenniük?

Winckler a bogazköy-i levéltár anyagából számos agyagtáblát megfejtett, de még mindig sok várt megszólaltatóra, — ami az ismeretlen, egyelőre érthetetlen „Arzawa", vagyis hettita nyelven volt írva. Mi sem természetesebb, mint az, hogy további felvilágosításokért a hettita szövegekhez kellett fordulni, vagyis a hettiták kilétét a hettitákkal kellett elmagyaráztatni.

Aimkor Winckler 1913-ban meghalt, végrendeletében volt néhány utalás arra vonatkozólag, hogy az „ékírásos hettita" megfejtésén éveken át dolgozott, — de

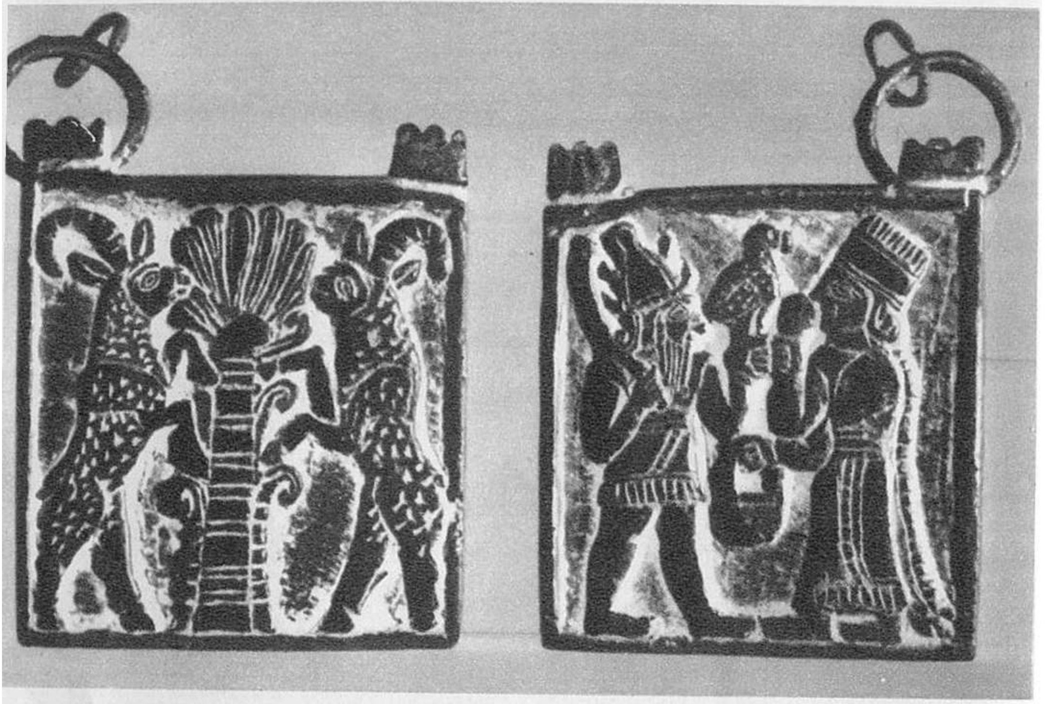
IX. Kőtömbökből kifaragott domborművek (a késő-hettita korból). Ezek szegélyezték a sencirlii vár kapubejáratát; a rajz az ásatások idejéből származik

X. Bronz férfiszobrocska — nem tisztán hettita, mivel az aránytalanul hosszú („Lehm-bruck-féle") végtagok nyilvánvalóan i. e. II. évezredbeli szíriai hatásra utalnak. A szobrocska vállát ezüstfűző borítja; a szemgolyók szinte „basedowosra" vannak kiformálva, ellentétben a jobboldalt látható istenalakokkal, melyeknek a szeme úgy volt beillesztve. — Jobbról: Nő és férfi — 30 cm-nél valamivel magasabb bronzszobrocskák. Valószínűleg kis házi istenségek, de hogy milyenek, nem tudhatjuk, mivel a hettita népnek „ezer istene" volt. A fejdísz fölötti „koronát" ne nézzük; ez a csap, amely az öntés nyomán még ott maradt

XI. i,o8 m magas lovasdombormű (a lovaglás a korai i. e. II. évezred találmánya). — A hettitáktól származik az első „lótenyésztési szakmunka" — egy kb. iooo soros bogazköyi agyagtáblaszöveg, amely szabályokat ad lovaknak hét hónapig tartó begyakorlására

XII. Egy Halebben vásárolt ezüst melldísz elő- és hátlapja (Bossert nyomán)

ennek a kézirati hagyatékban semmi nyoma nem volt. Azután jött az első világháború. Az ásatások hirtelen félbemaradtak (csak egy-két török régész ásatott hellyel-közzel, de minden rendszer nélkül, és nem is éppen eredményesen); megszakadt az oly termékenynek bizonyult munkaközösség is az angol és a német szakemberek között, — a berlini gyűjtemények és a British Museum között ágyúk dörögtek. A kutatás ebben a kényszerhelyzetben az ásatási terepről a dolgozószobákba húzódott vissza. Egy ilyen dolgozószobában született meg az a felfedezés, amely a fiatal hettitológiai tudomány számára új történelmi távlatokat nyitott meg; az ékírásos hettita megfejtése, helyesebben nyelvi értelmezése.

Azt, hogy ebben az időben, amikor Európa fölött négy éven keresztül Mars, a hadisten volt az úr, egy tudósnak lehetősége nyüótt egy holt nyelvvel való foglalkozásra, és nem a lövészárokban vagy ütegállásban kellett az idejét töltenie, — ezt épp egy katonatisztnek köszönhetjük. Még a nevét is ismerjük: A. Kammergruber cs. és kir. főhadnagy volt az illető; tudunk róla, mivel a tudomány embere, a cseh Hrozny, korszakalkotó művének előszavában illő köszönettel örökítette meg azt a tényt, hogy Kammergruber főhadnagy úr „megértően tekintettel volt a szerző munkásságára."

4. FEJEZET

A MEGFEJTÉS MŰVÉSZETE

Az, aki az anyagot nem eléggé ismeri, az ókortudományon belül nem tud cl" képzelni rejtélyesebb mesterséget, mint olyan feliratok megszólaltatását, amelyek évezredeken át hevertek a homok vagy törmelék alatt, és szerzőit — régesrég kihalt népek fiait —, semmilyen biológiai kapcsolat, de még az általános történelmi folytonosság sem fűzi hozzánk.

Ennek a rejtélyes művészetnek néhány alapelvét még a legjobb akarattal sem lehet szórakoztatóan ismertetni, az ilyesmi bizony különös figyelmet igényel az olvasótól. Ezért azt tanácsolom, hogy ha valaki nem rendelkezik elegendő türelemmel és végre-valahára már a hettita nép történelmi *sorsáról* is szeretne megtudni egyet s mást — egyelőre nyugodt lélekkel lapozza át a 4—6. fejezetet, később annál nagyobb nyereséggel térhet vissza a kihagyott részekre. Aki azonban témánk *értelemszerű* kifejtésére kíváncsi és nem átall egy kis erőfeszítést, tartson velem.

*

A megfejtés problémái már eleve igen különbözőképpen alakulhatnak.

Latinul, bár holt nyelv, még ma is mindnyájan tudunk — írni; a római diadalívek kétezer esztendős feliratait mindnyájan el tudjuk olvasni, sőt sokan nemcsak olvassák, hanem értik is. A latin mint a nép nyelve a római birodalommal együtt tűnt le, de mint a műveltség nyelve évezredeken át, napjainkig él. Holt nyelv ugyan, — de ismerete sohasem szakadt meg.

Ez az ideális eset az ókori Kelet legtöbb írásával és nyelvével kapcsolatban nem forog fent. A múlt század régészei megszámlálhatatlan tömegű írásos emléket — feliratos köveket, agyagtáblákat, pecséteket, fatáblákat és papiruszokat — hoztak napvilágra.

Ezek közül a dokumentumok közül egyeseken ismert írást találtak, de nyelvük volt érthetetlen.

Más emlékekről pontosan lehetett tudni, hogy milyen nyelvűek — csak éppen az írásjegyeket nem tudták elolvasni.

Megint másokat ismeretlen nyelven és ismeretlen írásjegyekkel írtak — de mindezt a nehézséget végül még az a bonyodalom is tetézhette, hogy olyan nép emlékeiről volt szó, amelyet *mint népet nem ismertünk.*

Ilyen háromszoros rejtvény előtt állott William Wright is, amikor a „hamai követ" kibontatta a falból: a sohasem látott jeleket egy ismeretlen nép kőfaragója véste ismeretlen nyelven.

Hasonló tényállásról nyilatkozott még 1948-ban is az amerikai Alice Kober, a krétai feliratok megfejtése terén érdemesen munkálkodó tudós, a következőképpen:

„Nézzünk szembe ezekkel a tényekkel: egy ismereden írással írott ismeretlen nyelvet nem lehet megfejteni!"

Nos, ma már tudjuk, hogy William Wright köve olyan hieroglif-jegyekkel van teleírva, amelyeket a hettita nép talált ki. Ezeket a hieroglifákat azóta majdnem teljesen megfejtették, és a hettiták nyelvét már majdnem értik.

Hogy sikerült ezt a rejtvényt mégis megfejteni ? A magyarázatot azzal kezdjük mi is, amivel a hettitológiai kutatás kezdte: egy egyszerűbb példával, a bogazköyi nem érthető, de olvasható *ékírásos* szövegekkel.

Az ókori feliratok megfejtésének már mintegy másfél évszázados hagyománya van. A Georg Friedrich Grotefend és Jean-Franfois Champollion nevéhez fűződő két klasszikusan sikerült megfejtés azon alapult, hogy a vizsgált írás *egyik* összetevője ismeretes volt. Grotefend esetében, aki az ékírást megfejtette, ez az összetevő (ti. három közismert perzsa királynév feltételezése) eleinte csak feltevésszerű volt ugyan, de már az első próba alkalmával helyesnek bizonyult, és így szabaddá tette az utat a további megfejtés számára. Champollion, az egyiptomi hieroglifák megfejtője pedig eleve egy olvasható görög szövegre támaszkodhatott. A három nyelvű „rosette-i kövön" azonosította a görög szövegben említett „Ptolemaios" nevet egy bekeretezéssel szembetűnően kiemelt hieroglifikus jelcsoporttal, és ezzel máris megkapta az első betűket, melyeknek alkalmazásával tovább juthatott.

Tehát mind Grotefend, mind Champollion olyan *nevekből* indult ki a megfejtés során, amelyeket más összefüggésből már ismert. Később kiderült, hogy a megfejtési kísérletek terén elvileg is ez a névkeresés a legbiztosabb út.

Más utat választott a legújabb időkben Ernst Sittig német kutató. Miután kerek ötven évig eredménytelenül kísérleteztek az ókori krétai feliratok megfejtésével, Sittig elsőnek kombinálta az ókori filológia összehasonlító nyelvészeti módszerét, valamint a névkeresést a katonai rejtjelközlés (chiffre) megfejtésének matematikai-statisztikai módszereivel. Mégis eredményesebb kutatónak bizonyult a fiatal angol Michael Ventris, aki mint nem is szakmabeli (ti. építész volt, aki előre gyártott elemekből készíthető iskolaépületekre specializálta magát), a névkeresés klasszikus útján jutott el a krétai feliratok megfejtéséig.

Mégis Champolliontól máig a kétnyelvű szöveg — az úgynevezett bilingvis — maradt minden ókori filológus álma, ha újonnan felfedezett írásokkal került szembe. Ez az álom ritkán valósult meg oly szép formában, mint Champollion esetében. De ez nem is olyan szükséges, — elvégre a módszerek is finomodtak; egyes utalások, amelyek az úttörők számára még semmit sem jelentettek, ma már fontos felvilágosításokkal szolgálhatnak. És minden egyes új megfejtéssel

gyarapszik azoknak a kapcsolatoknak az ismerete is, amelyek az ókori nyelveket összekötik egymással.

Érdekes, hogy a legjelentősebb ilyen kapcsolatot, amely az ókori nyelvek között valaha is fennállott, jóval az első megfejtések előtt, nevezetesen 1786-ban ismerték fel, mégpedig nem is az előázsiai kutatás klasszikus hazájában, Anglia vagy Németország tudós dolgozószobáiban, hanem Indiában.

Az a férfi, aki tüneményes nyelvtehetségével elsőnek ismerte fel ezeket az összefüggéseket és ezzel minden idők legeredményesebb nyelvészeti felfedezését tette, döntő felismerésének pillanatában a calcuttai „Supreme Court of Judicature" tanácselnöke volt, és ráérő idejében nem annyira a nyelvhasonlítás problémájával, mint sokkal inkább a hindu és mohamedán törvények összegyűjtésével és fordításával foglalkozott.

Az illető William Jones volt, aki 1746-ban Londonban született, az egyetemen az ókori nyelveket és az ókori történelmet tanulmányozta, majd Harrowban orientalisztikát (perzsa, arab és héber filológiát) adott elő. Amikor tanári működése nem bizonyult elég jövedelmezőnek, hűtlen lett a nyelvészethez, és — merőben pénzügyi okokból — a jog tanulmányozására adta a fejét.

Szellemi képességeit bizonyítja, hogy ezen az új területen is oly gyors és ragyogó karriert futott be. Nyelvész-tehetségének pedig még különb bizonyítéka az, hogy — csak úgy mellesleg — elsőnek ismerte fel azt a nyelvrokonságot, amelyet manapság *indoeurópaiak* nevezünk (csak Németországban használják még mindig a kevésbé pontos „indogermán" megjelölést), és amely — bizonyára mint egyedüli a filológiai megállapítások közül — a történettudománynak majdnem valamennyi területére hatással volt.

Az indoeurópai nyelvészet nemcsak az ókori történettel kapcsolatos ismereteinket gyarapította, hanem előbbre vitte a néprajzot (a nagy vándorlások és etnikai keveredések), az ókori földrajzot, szociológiát (az első indoeurópai társadalmi alakulatok, a családjog kialakulása és sajátosságai), sőt még az állattant és növénytant is (állatok és növények elterjedése a történelem korai szakaszaiban, az első állatok domesztikálásának elterjedése).

Ha Jonest történetesen nem helyezték volna Indiába, talán sohasem érezte volna szükségét a szanszkrit (a hindu irodalmi és tudós nyelv) behatóbb tanulmányozásának. De így a szanszkritból kiindulva felfedezte a nyelvek elrejtett vázát, számos nyelv egyéni arculata mögött felismerte tulajdonképpeni — családi vonásaikat.

Az angol bírónak Indiában nem volt ideje ahhoz, hogy felfedezését részletesebben meg is alapozza. Még csak nevet sem adott a nyelvtudomány emez új ágának. Ezt csak egy nemzedékkel később pótolta az orvos Thomas Young, az egyiptomi hieroglifák egyik megfejtője.

De mások tovább vitték azt, amit Jones csak megkezdett. Rasmus Christian Rask (1786—1832), dán klasszikus filológus — egyáltalán nem professzor, inkább világfi módjára — messze földeket járt be, hogy tudományát a helyszínen

tanulmányozza; négy esztendeig tartózkodott Perzsiában és Indiában. Végül pedig — vagy elsó'sorban — a német Franz Bopp (1791—1867), aki negyvenkét éves korában kezdte nagy művét: „A szanszkrit, zend, görög, latin, litván, gót és német összehasonlító nyelvtanát", melynek fő részét tizenhat évig tartó munkával írta meg. Bopp dolgozta ki a nyelvhasonlítás szigorúan tudományos módszerét, így válhatott a nyelvészet Winckelmannjává.

Ha leegyszerűsítjük a dolgokat, kiderült a következő tényállás: Van a nyelveknek egy bizonyos csoportja, amelyet elterjedésére való tekintettel „indoeurópainak" nevezhetünk, amelynek szókincse és formaképzése meglepő módon hasonlít egymásra, — vagyis az illető nyelvek rokonok. Világosan érthető példa az „apa" jelentésű német „*Vater*", angolul *„father",* franciául *„pere",* spanyolul *„padre",* latinul *„páter",* görögül „*patér*", óír nyelven *„athir",* gótul *„fadar",* óindül „*pita.*", tokhárul *„pacar".* Minél idősebbek a vizsgált nyelvek, annál meglepőbbek az egyezések is. Ebből vüágos: a nyelvrokonság annyi, mint hogy egy csomó, ma már nagyon is különbözőnek látszó nyelvnek közös őse — *ősnyelve* — volt.

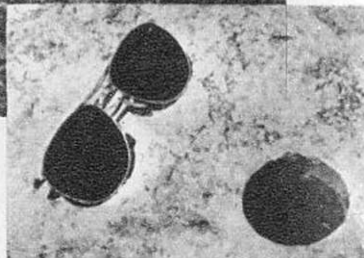
Döntő jelentőségűnek bizonyult az a felfedezés, hogy a nyelvi változások — például a magánhangzóknak, de a végződéseknek a változásai is — törvényszerűek. Ez a felismerés, amikor már elegendő összehasonlítási anyagra volt alapozva, lehetővé tette a változás természetes folyamatának a megfordítását. Ez annyit jelent, hogyha egy ókori nyelvet indoeurópainak ismertünk fel, akkor egyes töredékeit kellő körültekintéssel rendszeresen rekonstruálhatjuk, mivel a változások törvényszerűségét megismertük. És mivel a nagy indoeurópai nyelvcsoporton belül hamarosan kisebbek is felismerhetővé váltak, amelyek szorosabb rokonságot mutattak, így további következtetéseket is lehetett levonni pusztán az illető nyelvek földrajzi vagy ethnikai helyzetéből. Az ókor kutatója számára ezért olyan becses az indoeurópai nyelvtudomány, mert bár közvetlenül nem biztosítja egy nyelv megfejtését, de felbecsülhetetlen értékű útbaigazításokat adhat egyes nyelvfoszlányok szókincsének, szerkezetének, nyelvtanának megvilágításához.

Az indoeurópai nyelvtudomány első képviselőinek természetesen csak gúnyolódásban volt részük. Egyszerűen nevetségesnek látszott minden olyan kísérlet, amely rokonságot próbált megállapítani az afgán és az izlandi, a szanszkrit és az orosz, a cigány és a fríz, a latin és az óporosz nyelv között, — pedig a rokonság valóban fennáll. Mindez annál valószínűtlenebbnek tűnt, mivel az illető nyelvcsoport földrajzilag Indiától Elő-Ázsián keresztül egészen Nyugat-Európáig helyezkedett el, ezt az óriási területet pedig hegyek, sivatagok, tengerek választják el egymástól, és a legkülönbözőbb népek lakják.

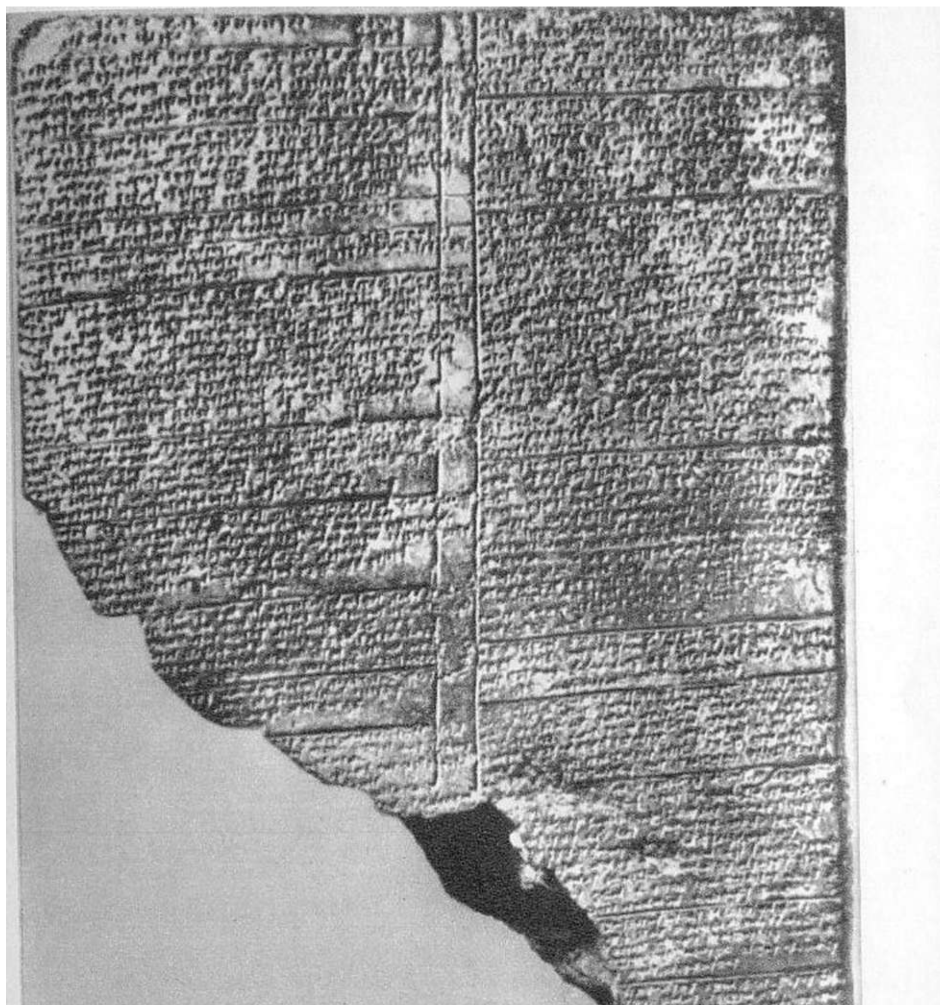
Az indoeurópai nyelvtudománynak még ma is sok megoldatlan problémája van (például a nyelvcsoport „őshazáját" még mindig nem sikerült vitathatatlanul lokalizálni; manapság leginkább Dél-Oroszország és Közép-Európa közé teszik), de a nyelvcsoport létezésének, szorosabb és távolabbi rokonságának, valamint egyéb nyelvcsoportokhoz (a semita-hamita, kaukázusi, dravida és baszk

XIII. Hettita bejárati oroszlán Marasból, tele hettita hieroglifákkal

XIV. A bogazkoyi nagytemplom két hatalmas kőtömbből faragott küszöbe. A (jobb oldali) kisebb kep jol szemléltetheti azt a pontosságot, amellyel a hettita kőfaragók több mint háromezer esztendővel ezelőtt valóban pontos kapuforgó-lyukakat tudtak kivájni, pedig fúrójuk csak egy rézrúd volt, csiszolóanyaguk pedig nedves homok

XV. Egy bogazköyi agyagtábla: az úgynevezett „MursiliS-évkönyv

XVI. Agyagtábla a bogazköyi (IjattuSaSi) levéltárból

nyelvekhez) képest kétségtelenül megállapítható ellentétnek a ténye már nem vitatéma, legfeljebb további kutatás tárgya.

Mindazokon a kipróbált módszereken kívül, amelyek már a múlt század folyamán holt nyelvek és letűnt írások megfejtéséhez vezettek, a bogazköyi hettita agyagtáblák esetében az indoeurópai nyelvtudomány egy újabb kulcsot adott a kutatók kezébe. Különös véletlen folytán az az ember, aki ezt a kulcsot elsőnek használta, nem is indoeurópai nyelvész, hanem *asszirológus* volt, — tehát, ha a nyelveket nézzük, *semitológusn*ak mondhatjuk, mivel az asszír-babiloni a keleti sémi nyelvekhez számít.

Ami a technikai feltaláló számára a szabadalmi bejelentés, az a szellemtudományok művelője számára az *előzetes jelentés.* Közlője valamely új tényállást óhajt benne rögzíteni, — hogy elsőbbségét biztosítsa.

A *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellscliaft* (A Német Keleti Társaság Közleményei) 1915. decemberi számában egy *Die Lösung des hethitischen Problems (A* hettita kérdés megoldása) című „előzetes jelentés" látott napvilágot Dr. Friedrich Hrozny tollából.

A szerző mindjárt az első lapalji jegyzetben meg is indokolta a közzététel sürgősségét:

„Tekintettel a háborúra, amely munkámnak mind lezárását, mind kinyomtatását esetleg hosszasan késleltetheti, tekintettel továbbá arra, hogy hettita vonatkozású közlemények esetleg más oldalról is várhatók, úgy határoztam, hogy művem bevezetését — rövidített formában — a Német Keleti Társaság folyóiratában már most nyilvánosság elé bocsátom."

Meglepő volt, hogy valakinek ilyen rövid idő alatt sikerült a hettita ékírásos táblák rejtélyét megfejtenie. Még csodálatosabb, sőt a szakértők számára egyenesen szenzációs volt azonban a megfejtés *eredménye.* Mert erre aztán csakugyan senki sem számított!

Winckler halála után a berlini „Deutsche Orient-Gesellschaft" (Német Keleti Társaság) mindazt a hettita ékírásos anyagot, amelyet Bogazköyben összegyűjtöttek, fiatal asszirológusok csoportjának adta át azzal, hogy rendezzék és írják át. Ezen a csoporton belül kezdettől fogva megvolt a két ellenpólus: mégpedig a nehézkes, komoly német, Ernst F. Weidner, és az eleven, rendkívül tehetséges Friedrich (illetőleg Bedíich) Hrozny (1879-ben, Lengyelországban született cseh) személyében.

Amikor az első világháború kitört, az olyan haszontalan jelenségeket, mint amilyenek az ókori filológusok, Németországban haladéktalanul mundérba bújtatták. Weidner, ez az óriás, a nehéztüzérséghez került. Amíg neki altisztté sikerült magát felküzdenie, vetélytársa, Hrozny, akit az osztrák-magyar hadseregbe hívtak be, olyan elöljáróra — éppen az imént már említett Kammergruber cs. és kir. főhadnagyra — akadt, aki a fiatal ókortudós professzorban a maga bécsi módján kedvét találta, és beosztottját nagyvonalúan — már amennyire egy főhadnagy nagyvonalú lehet — kutatói feladatokra szabadságolta.

Hrozny hálásan nyugtázta ezt a tettet:

„Ez a füzet csak szerzőjének katonai szolgálata során öltött végleges formát." Sőt, mint közli, közben „teljesen" elkészült már a második füzet is. Ha meggondoljuk, hogy ezek a tömör cikkek nem hírlapi tárcák, hanem elsőrangú tudományos úttörőmunkák, elképzelhetjük, hogy a harmincöt éves Hrozny katonai szolgálata szerencsére nem lehetett valami megerőltető, — különösen, ha azt is megtudjuk, hogy Konstantinápolyban még az ottani ékírásos hettita anyagot is hetekig tanulmányozta, amely ebben az időben egyetlen más európai tudós számára sem volt hozzáférhető.

Mégsem járnánk el méltányosan, ha az ágyúk körül izzadó Weidnert szemrehányóan szembesítenők a szerencsés Hroznyval. Ezt annál kevésbé tehetjük, mivel ma már tudjuk, hogy Weidner akkoriban hamis nyomon járt. És természetesen teljesen értelmetlen volna azt állítani, hogy Hrozny csak azért lett a hettita nyelv megfejtője, mivel több ideje volt, mint vetélytársainak. Hroznynak már volt tudományos múltja: huszonnégy éves korában részt vett az északpalesztinai ásatásokon, figyelemre méltó jelentéseket tett közzé ékírásos szövegekről, majd 1905-ben — huszonhat éves fejjel — professzor lett Bécsben.

Hrozny ragyogó tudással és páratlan tudományos vakmerőséggel látott hozzá a kérdés megoldásához. Nem volt előre kialakított elgondolása, nem akart a szövegekbe másoktól megjósolt eredményt beleolvasni; elhatározta, nem bánja, akármilyen meglepetés fogja érni, de gondos kutatómunkát fog végezni, még ha felismerése történetesen minden addig nyilvántartott nézettel ellenkeznék is.

Tőle magától tudjuk, hogy munkájának kezdetén sejtelme sem volt arról, miféle nyelv fog előtte feltárulni.

Lehetetlen Hrozny munkamenetét egészen a megfejtésig leírnunk; hiszen ahhoz ugyanannyit kellene tudnunk, ugyanannyi nyelvet kellene ismernünk. És sohasem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a zseni teljesítményének alapja csak az ilyen szorgalmas munka lehet.

Tulajdonképpen nem is lehetne egyik modernebb megfejtés útját sem megfelelően megörökíteni, ha ezeknek a felfedezéseknek a történetében nem lehetne megtalálni mindig azt a bizonyos csúcspontot, amelyen a rengeteg megfontolás, a végeláthatatlan munkák sorozata *egyetlen* — éppen a döntő — gondolatban kulminál. Ez a gondolat, amelyben a sikeres módszer elve kristálytiszta valójában mutatkozik meg, legtöbbnyire igen egyszerű.

Hrozny munkájának kiindulópontja először is bizonyos tulajdonnevek megállapítása volt, másodszor pedig az a nagy segítséget jelentő felismerés, hogy a hettita szövegekben úgynevezett „ideogrammok" fordulnak elő.

A bogazköyi szövegek babilon-asszír ékírása eredeti alakjában (mint minden egyéb írás is) képírás volt, amely csak később fejlődött szótagírássá. Ebben a szótagírásban még egy csomó írásjel korábbi képjelentése megmaradt. Ezeket az ideogrammokat, melyeket a hettiták is átvettek, az ékírásban járatos kutatók

természetesen el tudták „olvasni", vagyis ilyen esetben „értették", anélkül, hogy a nyelvet ismerték volna.

A világosság kedvéért lássunk egy példát:

Ha egy angol, német és francia szövegben a „io"-es számjegyet látjuk, bár — mondjuk — csak angolul tudunk, a io-et a másik két szövegben is megértjük; az a tény, hogy a francia ezt a számot „dix"-nek, a német pedig „zehn"-nek mondja, a számjegy megértése szempontjából teljeséggel közömbös.

Ilyen módon — vagyis ideogrammok segítségével — olvasta el Hrozny a „hal" és „apa" szavakat.

Azután idegeket őrlő aprómunka közepette tapogatózott tovább szóról szóra, egyik formától a másikig, — míg egy szép napon fel nem fedezte (egyelőre még kizárólag a szavak alakváltozásaiból, korántsem a mondatok jelentéséből, hiszen azokat nem értette), hogy a hettitában olyan nyelvtani alakok (főleg egy bizonyos melléknévi igenévi alak) vannak, amelyek az indoeurópai nyelvcsoportra jellemzők.

Ez a felfedezés igen meghökkentette.

A hettita nyelvre vonatkozólag már számos elmélet volt forgalomban, de egyetlen egy tudós kivételével (aki azonban visszavonta feltevését), addig senkinek sem jutott eszébe, hogy a hettita indoeurópai nyelv is lehetne. Nem is juthatott senkinek az eszébe, mert ez a feltevés, amely szerint az i.e. második évezred derekán indoeurópai nyelvet beszélő nép uralkodott volna Anatólia szívében, ellene szólt az elő-ázsiai történeti kutatás minden addigi eredményének.

Nem csodálkozhatunk tehát, hogy Hrozny szkeptikus maradt, inkább nyelvi véletlenekre gondolt, és csak bizonyos tartózkodással vette tudomásul a további jeleket, amelyek a hettita nyelvnek az indoeurópai nyelvcsoporthoz való tartózandóságára utaltak.

De egyszer eljött az a nap, amikor Hrozny, egy egészen világos szöveg előtt ülve nagyot sóhajtott, és saját megállapításának vakmerőségétől visszarettenve mégiscsak kimondta: Ha ezt az egy sort helyesen értelmezem, akkor nagy felfordulás lesz a tudományban! Mivel pedig a nyelv az illető mondatban félreérthetetlenül megmutatta sajátosságait, a nyelvész sem tehetett mást, mint hogy levonta a következtetést: kimondta, amit látott, — még ha ezzel lehetetlennek mutatta is ki az összes ókori történetkutatók idevágó vélekedését.

Az a mondat, amelynek értelmezése Hroznyt erre az elhatározásra vezette, a következőképpen hangzott: *nu NINDA-an e-iz-za-at-te-ni wa-a-tar-ma e-ku-ut-te-ni.*

Ebben a mondatban egyetlen ismerős szó akadt: *NJNDA* a. m. „kenyér"; ennek mint sumér ideogrammnak a jelentése adva volt.

Hrozny úgy gondolkozott, hogy egy olyan mondatban, amelyben „kenyérről" van szó, az „enni" ige is előfordulhat (előfordulhat, de természetesen nem okvetlenül !). Mivel ez idő tájt már bőségesen álltak rendelkezésére a hettita nyelvnek indoeurópai voltára mutató jelek, összehasonlított szövegével néhány „enni" jelentésű indoeurópai kifejezést, — nehogy akár ezt a kísérletet is elmulassza.

Hátha összecseng valamelyik egy hettita szóval! „Enni" — latinul *edo,* angolul *eat,* ófelnémetül.. . Amikor Hrozny az „enni" ige ófelnémet megfelelőjét leírta, már tudta, hogy helyes nyomon jár. *Ezzan* — de hiszen a hettita mondat *ezzatteni* szavában is ez van!

A hettita mondat legközelebbi jelentős és kombinációkra szinte kiáltva csábító szava kétségtelenül a *watar* volt. A kenyérrel és az evéssel kapcsolatban nyugodtan jelölhetett ez is valamilyen táplálékot. Hrozny, mint valami kopókutya az indoeurópai mondat nyomában, már rá is csapott: angol *water,* német *Wasser,* ószász *watar.*

A fölöttébb bonyolult nyelvtani meggondolásokat, amelyek Hroznyt a szócsoport *értelmének* felismerésére vezették, itt mellőznünk kell. Csak a kész fordítást közöljük:

„Most te kenyeret fogsz enni, és azután vizet fogsz inni."

A mondatnak ez az értelmezése csodálatos módon bizonyította azt, amit J. A. Knudtzon norvég orientalista már 1902-ben jelzett, de azután a szaktársak gúnyolódása közepette visszavont: a hettita indoeurópai nyelv volt!

Dc ez még nem elég!

Mivel a bogazköyi szövegek keletkezési idejét régészeti meggondolásoknál fogva az i. e. XIV—XIII. századra lehetett tenni, és mivel ezenkívül arra is voltak támpontok, hogy számos szöveg sokkal régebbi, talán az i. e. XVIII. századig visszavezethető okmányoknak volt a másolata, Hrozny kijelenthette:

„Az egyik legrégibb, talán *a* legrégibb indoeurópai nyelvet fejtettem meg, amely kor szempontjából a *Rg-veda* legősibb részeivel versenyezhet, azokkal az ind bölcsességkönyvekkel, amelyek Indiában a II. évezred közepe táján kezdődnek!

1915. november 24-én a berlini „Vorderasiatische Gesellschaft" (Előázsiai Társaság) tagjai előtt előadást tartott a megfejtésről, majd egy hónap múlva az előadás nyomtatásban is megjelent. De a tulajdonképpeni megfejtés csak 1917-ben látott napvilágot Lipcsében, a következő címmel: *Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm* (A hettiták nyelve, szerkezete és az indoeurópai nyelvtörzshöz való tartozása). A könyv előszavának első mondatai bejelentik:

„Ennek az írásnak az a feladata, hogy a hettiták mindeddig rejtélyes nyelvének a lényegét és szerkezetét tisztázza, e nép nyelvét megfejtse." És magától értetődő egyszerűséggel, ami mindig a büszke biztonság következménye, ehhez csak annyit fűz hozzá: „Fejtegetéseim során ki fog derülni, hogy a hettita lényegében véve indoeurópai nyelv."

Valóban. Hrozny ezen a 246 lapon egy holt nyelvnek addig legteljesebb megfejtését adta. Itt már alig akadt feltevés, alig holmi tapogatózó kísérletezés, itt csupa eredményről értesülhetett az olvasó. Hrozny ugyanakkor ellenfeleivel is leszámolt.

Nem sokkal könyvének lezárása előtt jutott hozzá a bécsi Egyetemi Könyvtárban vetélytársának, Weidnernek legfrissebb *Studien zur hethitischen Sprach-*

wissenschaft (Tanulmányok a hettita nyelvtudományhoz) című kötetéhez. Hrozny erre egy függeléket csatolt könyvéhez, amelyben megállapította, hogy Weidner — „aki a jelek szerint 1915 nyara óta módosította nézeteit" —most már lehetségesnek tartja, „hogy a hettitában egy bizonyos árja beütés (ein gewisser arischer Einschlag) már nem tagadható". Weidner nézeteinek megváltozását arra vezeti vissza, hogy tudomást szerzett az ő cikkéről, az *előzetes jelentésről.* Egy lapalji jegyzetben nem vádolja meg ugyan nyíltan, de igen hatásos kérdésfeltevéssel mégis meggyanúsítja, hogy egynéhány eredményét meglehetősen szemérmetlenül eltulajdonította, miközben „lehetőleg elkerülte, hogy nevemet megemlítse".

Az ilyen szemrehányások nem örvendetesek éppen, de érthetőek. Viszont Weidner nézetei akkor, amikor még mindenki a sötétben tapogatózott, egyáltalán nem voltak megalapozatlanok. Hrozny is kénytelen elismerni, hogy a hettitában idegenszerű, valószínűleg kaukázusi elemek *is* vannak. Egy részről megállapítja: „Weidner szóban forgó munkáját a hettitológia szempontjából sajnos ki nem elégítőnek kell mondanunk", másrészről azonban — ha kelletlenül is — kénytelen hozzátenni: a munka „mindenesetre nem értéktelen", és Weidner „az asszirológia szempontjából" végül is „egyes helyeken az eddigi eredményeken túlmenőleg" előbbre vitte a szókincs megismerését.

De nem volna értelme az ilyen viták további részletezésének. Ebben az összefüggésben inkább idézzük azt, amit Eduárd Meyer, az ókori történetkutatás akkori vezéregyénisége, Hrozny könyvéhez írott előszavában mondott:

„Azok között a hatalmas, az emberiség legrégibb történetének és kultúrájának megismerését minden irányban kitágító és elmélyítő eredmények között, melyek a Deutsche Orientgesellschaft (Német Keleti Társaság) ásatásaiból adódtak, ... jelentőség és további kihatások szempontjából talán egy sem közelíti meg azt a felfedezést, amelyet Hrozny professzor úr most itt tesz közzé."

Nemcsak az ásató régész, aranykincseknek és halott királyok múmiáinak napfényre hozója élhet meg olyan pillanatot, amikor a múlt kísérteties módon megelevenedik; a dolgozószobában ülő tudóssal is megtörténhetik, hogy miközben egyetlen mondat fölött görnyed, egyszerre csak azt a borzadályt érzi, amelyet a kriptákból előtörő hang vált ki.

Mindebben ne csak filológiai szőrszálhasogatást lássunk! De az „enni", ha kiáltják, nem annyit jelent-e, mint „éhség" ? A „víz" pedig, ha kietlen sivatagban kiáltják, nem annyi-e, mint „szomjúság" ?

Watar,water, Wasser — milyen hihetetlen dolog, hogy egy szomjan epedő hettitának a kiáltását háromezer esztendő távolságán át egy mai, az Északi-tenger partján élő fríz ugyanúgy megértené, mint egy pennsylvaniai „dutch" Amerika keleti partjain!

J. FEJEZET

HETTITA NYELVEN BESZÉLTEK-E A HETTITÁK?

Hrozny megfejtése után a hattusaSi állami levéltár *második* része szólalt meg. De a világosság kedvéért emlékezzünk csak vissza:

Az 1906 és 1912 között Bogazköyben kiásott agyagtáblák egy részét rögtön, azon nyomban ki lehetett betűzni. Ezt a munkát már Winckler elvégezte, mivel a hettiták állami feljegyzéseiket idegenektől vett nyelven és írással készítették, ti. akkádul, a diplomácia akkori nyelvén (amely Winckler idejében már rég meg volt fejtve), babiloni-asszír ékírással (amelyet ugyancsak már évtizedekkel előbb megfejtettek).

Egy másik részük vált most Hrozny jóvoltából olvashatóvá, mégpedig az, amelyet a hettiták ugyancsak az idegenektől átvett ékírással, de a saját nyelvükön jegyeztek fel. Törvény és jog, vallás és orvostudomány, királyok és népek tettei, szokások és erkölcsök szólaltak meg a nép saját nyelvén. Ezek szerint a hettita nép történelmének is egyre világosabb fényben kellett volna kirajzolódnia. Igen, csakhogy alig jelent meg Hrozny megfejtése, máris újabb problémák adódtak, az újabb kérdésekkel együtt pedig új vita.

Először is az ókori történelem kutatói voltak fölöttébb elégedetlenek. Kis-ázsiában indoeurópai uralkodó réteget feltételezni — ez sehogysem illett akkori elképzeléseikhez. A történészek nem minden gúny nélkül kérdezték a nyelvészeket, hogy ugyan honnan jöhettek volna ezek az indoeurópaiak ? Pedig kérdésüket nem megfelelő helyre címezték, mivel a válaszadásra elsősorban maguk a történészek lettek volna hivatva.

Másodszor: indoeurópai nyelvészek avatkoztak bele a vitába a megfejtő ellenében. Nem is lehetett tagadni — Hrozny, aki maga nem volt indo-európai nyelvész, a felfedezés mámorában nem egy esetben vitatható megoldások síkos útjára sodródott, főleg a szórokonítások kérdésében. A helyesbítések igénye természetesen nem csökkentette eredeti teljesítményének értékét, de annyi bizonyos, hogy azonnali helyesbítések nélkül valóban nem ment tovább a dolog.

Az első helyesbítéseket a német Ferdinand Sommer (született 1875-ben, Trierben) eszközölte, már 1920-ban; merőben filológiai szempontból, de rendkívül szigorúan végigfésülte Hrozny valamennyi tételét. Sommer munkáját számos részletkérdésben még két német kutató egészítette ki: Johannes Friedrich és Albrecht Götze. A hettita nyelvtanra vonatkozó ismereteket 1929-ben a fran-

cia L. Delaporte, majd 1933-ban az amerikai Sturtevant tökéletesítette, végül Johannes Friedrich (született 1893-ban; lipcsei, majd 1950-től berlini professzor) 1940-ben olyan szintre emelte, hogy egyelőre tökéletesnek mondhatjuk. *Hethitisches Elementarbuch-)á.t* 1946-ban egy második rész követte, amelyben átírásban közölt olvasmányokat, magyarázatokat és szójegyzéket találunk, majd 1952— 1954-ben megjelent nagy *Hettita szótára* is.

Azt azonban Friedrich is beismeri egyik előszavában, hogy a hettita szókincsnek és nyelvtani sajátosságoknak az ismerete még ezekkel a művekkel sincsen lezárva. Főképp a vallásos szövegekre hivatkozik, amelyekben „számos műkifejezés" akad, „melyeknek megértése egyelőre még el van zárva előlünk, és talán még sokáig úgy is marad". Ezért van az, hogy Friedrich merő óvatosságból egy tárgy pontos megnevezése helyett általánosabb fogalmat használ („egy ruha", „valamilyen sütemény"), vagy éppen csak ennyit mond: „meghatározatlan jelentésű főnév".

A megfejtő legnagyobb diadala, amit csak úgy mellékesen jegyez meg bevezetésének utolsó mondatában:

„Néhány elenyészően kisszámú helyen a hajdani írnokok nyilvánvaló *hibáit,* egypár helytelenül vagy kétszeresen kitett determinatívumot és hasonlókat hallgatólagosan *kijavítottam"!*

Ez az imént vázolt fejlődés nem olyan sima lefolyású, mint amilyennek látszik, ha ismertetője — mint mi itt — az adatok felsorolásával kénytelen beérni. 1919-ben ugyanis egy svájci olyasmire vállalkozott, ami addig csakugyan hiányzott, mert senki sem akarta a helyzetet szükségtelenül bonyolítani, amíg — vitathatatlanul — problémák vártak megoldásra. Bezzeg gondoskodott bonyodalmakról Emil Forrer, a svájci nyelvtudós, amikor *Die acht Sprachen der Boghazköy-Inschriften* (A bogazköyi feliratok nyolc nyelve) című tanulmányát közzé tette.

Nyolc nyelv!

A rövid, de annál magvasabb tanulmány a következő egyszerű megállapítással kezdődik:

„Valamennyi bogazköyi töredék átvizsgálása arra az eredményre vezetett, hogy a feliratokon nem kevesebb mint nyolc nyelv van képviselve: a suméron, az akkadon, az eddig hettitának nevezett nyelven — amelyet, mint rögtön látni fogjuk, helyesebben kanesinek nevezhetnénk, — és az ősinden kívül a hurri, a protohatti, a luwyár és a bálái."

Tulajdonképpen nem is Forrer felfedezése — a nyelvek sokasága — okozott meglepetést és zavart. Megállapításai mind rendben voltak, de hamarosan kiderült, hogy túlsúlyban két nyelv volt, míg a többi csak szórványosan szerepelt. A soknyelvűség minden világváros természetes ismertetőjele. Gondoljuk el, hogy London egyszer megsemmisül, és romjai közt a régészek majd kínai írások töredékeire bukkannak (ti. a kínai negyed cégtábláira): ebből szabad lenne-e arra következtetniük, hogy az i. sz. XX. századbeli Londonban a kínai fontos nyelv volt?

Nagyobb kavarodást okozott Forrernek az a mellesleg odavetett állítása, hogy a hettita nyelvet tulajdonképpen kanesinek kellene nevezni. Két évvel Hrozny felfedezésének nyilvánosságra hozatala után ez annyit jelentett, hogy nem is olyan biztos, vajon a hettita felfedezője csakugyan a hettitát fedezte-e fel.

Forrer végkövetkeztetése azonnal meggyőző, és mégis értéktelennek bizonyult, mert senki sem óhajtotta az alig meggyökeresedett nevet egy újabbra felcserélni, amelyről — esetleg — egy szép nap szintén kiderülhet, hogy ugyanúgy téves.

Forrer abból a senkitől kétségbe nem vont feltevésből, indult ki, hogy az indoeurópai nyelvet beszélő hettita törzs nyüván *bevándorolt* Kisázsiába. így viszont azonnal felmerült a korábbi lakosság problémája; és mivel Kisázsia korábbi lakosairól sokáig semmit sem sikerült megtudni, egyszerűen „protohattinak" (a hettiták-előttieknek) nevezték el őket.

Most azonban kiderült, hogy az ületők *nem* indoeurópai nyelve is felbukkant egyik-másik bogazköyi emléken, mégpedig következetesen a *hattili* („hatti nyelven") megjegyzéssel. Ez a megjelölés viszont kétségtelenül az ország nevéből („Hatti") vezetendő le, vagyis ez a Hatti, ahol hatti nyelven (azaz hettitául) beszéltek, királyságként már akkor fennállott, amikor az indoeurópai uralkodó réteg (Herrenschicht) Kisázsiába benyomult. Ezt a tényállást világosan bizonyította AnittaS nesai király három agyagtáblája, amelyeken „Hatti királya" ellen vívott győzelmes háborúról van szó.

Hattiaknak (hettitáknak) tehát a protohattiakat kellene mondanunk, nem pedig az indoeurópai nyelvet beszélő hódítókat.

Sajnálatos módon a kutatás a *hattili* (tehát „hatti nyelven") beszélőkről már csak akkor szerzett tudomást, amikor a tudósok a „hettita" nevet az indoeurópai hódítóknak adták — mégpedig a bibliai szövegek alapján. Ezt a nyilvánvaló hibát most már nem lehetett kiküszöbölni. A tévedést Forrer bejelentése után egy darabig súlyosnak minősítették, ma már senki sem törődik vele. Gurney angol tudós nemrégiben a kérdés minden további taglalása nélkül így nyilatkozott:

„Ez a királyság és hivatalos nyelve „hettita" néven vált ismeretessé, — és ezt a nevet most már el kell fogadnunk."

Forrer a Hroznytól megfejtett nyelv jelölésére a „kanesi" kifejezést javasolta. Ezt az indítványát arra alapozta, hogy a hettita kultikus énekeket egy bizonyos „Kanes városából való énekes" adta elő. Ez az indokolás annyit ér, mint a többi, melyekre hivatkozva mások más nevet javasoltak; egyik sem kielégítő. Egyelőre nem tudjuk biztosan, hogy is nevezték magukat a „hettiták", amikor Kisázsia területére benyomultak.

Bár az a felismerés, hogy a hettiták az indoeurópai nyelvtörzshöz tartoztak, továbbá, hogy nyelvüket oly hamar meg is lehetett fejteni, nagyban hozzájárult e nép történetének rekonstruálásához, éppen a nyelvi hovatartozással és az írással kapcsolatban mégis maradt mindmáig elég megoldatlan probléma. Itt most csak hármat ragadunk ki közülük.

XVII. Egy karatepei hieroglif-hettita domborműves felirat pacskolata (vagyis papírmasé-lenyomata, amelyen a jelek tussal ki vannak húzva). Az érdeklődő olvasó talán örömmel állapítja meg *maga,* hogyan is kell a feliratot olvasni. Csak a „bustrophédon" rendszerre és arra gondoljon, hogy minden hieroglif-ábra az irás *kezdetének* irányába mutat

XVIII. Kurt Bittel az erősen megrongálódott Ni$an-Ta$-i felirat előtt. (Bogazköy). H. G. Giiterbock 1936-ban — Bittellel együtt — a pecsótleletek alapján be tudta bizonyítani, hogy a felirat SuppiluliumaS hettita királytól (kb. i. e. 1375—1335) származik

Először is: annyi bizonyos, hogy a hettiták bevándoroltak Kisázsiába. Kérdés azonban, hog}' honnan? Hrozny munkái után úgy látszott, hogy ez a kérdés a megfejtéssel együtt megoldódott, amennyiben Hrozny nemcsak azt mutatta ki, hogy a hettita indoeurópai jellegű nyelv, hanem egyúttal azt is tisztázta, hogy a hettita az indoeurópai nyelvtörzs „kentum"-ágához, vagyis nyugati csoportjához tartozik, amelyhez a görögöt, latint, a keltát és a germánt számítjuk. (Az indoeurópai nyelvcsaládon belül két főcsoportot szokás megkülönböztetni a szerint, hogy a „száz" jelentésű számnevet hogy mondják: ft-val — latin *centum* — vagy s-szel — avesztai *satem*\ a „satem"-csoporthoz tartoznak a keleti — — szláv, iráni, ind — nyelvek.)

Mi sem volt tehát természetesebb, mint az a következtetés, hogy a hettiták Nyugatról, a Balkánon és a Boszporuszon keresztül nyomultak be. Ma, amikor az egyes indoeurópai nyelvek vándorútjait világosabban látjuk, már nem lehetünk oly biztosan meggyőződve ennek az elméletnek a helyességéről, sőt nem egy kutató igen alapos okok alapján erősítgeti, hogy a hettitáknak a Kaukázuson keresztül kellett bevándorolniuk. A vita kiszélesítéséhez Ferdinand Sommer egy ima kezdősoraival, Muwatallis hettita király (i. e. 1300 körül) szertartáskönyvének egy részletével járult hozzá:

Égi napistenség, emberek pásztora!
Kiszállsz a tengerből, te égi nap!
Felszállsz az égre, fel, magasba,
Égi napistenség, én uram! Embernek,
kutyának, disznónak, a mező vadjának
törvényt teszel, Napisten, minden nap!

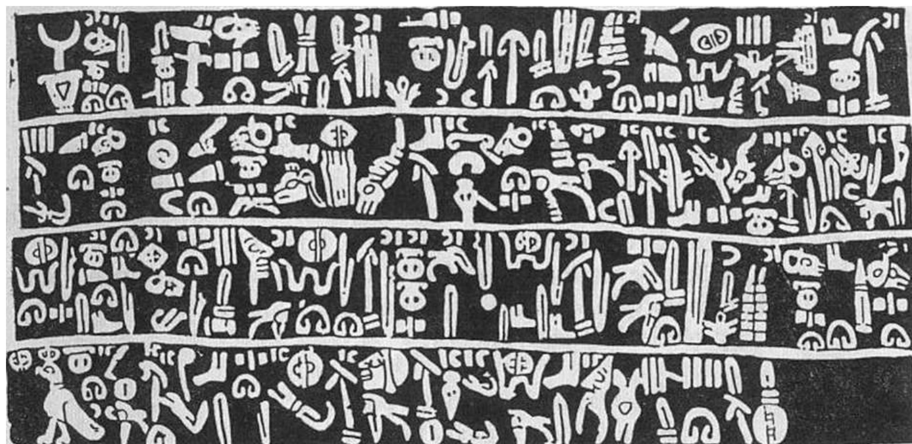
Figyelmet érdemel ebből a második sor: „Kiszállsz a tengerből. . ." Mivel Muwatalli§ korában a hettiták már legalább négy évszázad óta Anatólia belsejében éltek, a napistennek ilyen formában megfogalmazott megszólítása csak régi-régi emlék lehetett, hiszen anatóliai ember számára a nap sohasem kel a tengerből. Azonban továbbra is két lehetőség marad: bevándorlásuk korában nemcsak a Fekete-tenger, hanem a Káspi-tó is eshetett nekik balkéz felől.

Másodszor: aszóban forgó indoeurópai nép királyainak a nevei egytől-egyig *nem* indoeurópai, hanem kezdettől fogva protohatti nevek. Ugyanez áll a hettita istennevekre: azok is protohattiak és hurriak. Ezt a tényt azzal szokták magyarázni, hogy a hettiták békés módon keveredtek össze a protohatti népelemekkel; felteszik, hogy az uralkodó réteg tagjai asszimiláció révén próbáltak meghonosodni. Csakhogy ez a magyarázat sem kielégítő.

Harmadszor: az első hettita királyok korában Anatólia területén virágzó asszír kereskedelmi telepek voltak, az egyik legjelentősebb a jelenlegi Kültepén, Kayseri közelében. Áz árucsere élénk voltát számos agyagtábla bizonyítja. (Ezeket nevezték régebben „kappadokiaiaknak".) Igen érdekes azonban, hogy a hettita nép, amely legtöbb okmányát és jelentését kezdettől fogva babiloni-asszír ék-

írással írta, mégsem ezeknek az asszír telepeseknek és kalmároknak az írásmódját alkalmazta, hanem egészen más jellegűt, — amellyel sehol másutt nem találkozunk, — valószínűleg igen régit.

Nos tehát: akár északkeletről, akár északnyugatról vándoroltak be a hettiták, ékírást semmiképpen sem hozhattak *magukkal*az ékírás dél-mezopotámiai találmány. De hát akkor honnan ismerték meg?

12. Egy kargamisi felirat határozottan képszerű jelei

Nagy vonalakban ez a története a bogazköyi ékírásos hettita agyagtáblák megfejtésének, azoknak a feljegyzéseknek, amelyeket a hettiták a maguk nyelvén, de másoktól vett asszír ékírással örökítettek meg.

De most emlékezzünk csak vissza:

Az utazók és kutatók figyelmét először nem a bogazköyi ékírásos táblák irányították a hettiták népére, hanem azok a különös hieroglifák, amelyeket főleg

13. Egy bulgarmadeni felirat részlete: az előző ábrán látható kargamisi felirattal ellentétben az erősen kurzív jellegű irás meg van fosztva képszerűségétől

KargamiSban, de már Közép-Szíriában és Közép-Anatóliában sokkal ritkábban találtak. Ezek az egyiptomiaktól teljesen elütő hieroglifák késztették Saycet és Wrightot arra a feltevésre, hogy a Taurostól északra és délre egy addig ismeretlen kultúrnépnek kellett élnie.

Amikor a bogazköyi táblák napfényre kerültek, és legalábbis az írásuk azonnal olvashatónak bizonyult, a kutatás (elsősorban a történeti kutatás) természetesen a legcsekélyebb ellenállás irányába állt be, és sürgősen ezekre az ékírásos szövegekre vetette magát. Egyes kutatók azonban továbbra is a hieroglifák titkát iparkodtak kifürkészni.

Ez bizonyult az ókori Kelettel foglalkozó tudomány legrejtettebb titkának, mert a köveknek sem a nyelvét, sem az írását nem ismerték; ugyanakkor azonban a legcsábítóbb is volt, mert a hettiták ezekkel az ősi hieroglifákkal nyilván nem a profán, hanem a szent dolgokat, nem a hétköznapi, hanem csak a jelentős eseményeket örökítették meg; a hieroglifák nyilván mint istenek és királyok jelölésére szolgáló jelek maradtak fenn.

A hettita hieroglifák megfejtése a hettiták felfedezésével kezdődött, kereken harminc esztendővel az ékírásos hettita megfejtése előtt. Az előbbi feladat mégiscsak mostanában közeledik a végleges megoldásához, amikor ezeket a sorokat írom.

6. FEJEZET

„A SEMMIBŐL SEMMIT SEM LEHET MEGFEJTENI"

Felfedezői babérokra pályázol? Ne felejtsd: legtöbbször meg kell elégedned azzal, hogy hibákat követtél el" — olvassuk Archibald Henry Sayce visszaemlékezéseiben. A neves angol tudós, aki egész életét a keleti nyelvek kutatásának szentelte, 1845-ben született. 1876-ban, tehát harmincegy éves korában, elsőnek állt elő azzal a merész feltevéssel, hogy a Hamától Izmirig elszórt hieroglifikus emlékek egységes birodalomra — a hettiták birodalmára — vallanak, és meg is tette az első lépéseket e hieroglif-írás megfejtésének útján.

Egész életén át vissza-visszatért ehhez a problémához, és bátorította, serkentette, maga is előbbre segítette azokat a kutatókat, akik — részben mint tanítványai — időközben felnőttek.

1931-ben, nyolcvanhat éves korában írta utolsó tanulmányát erről a témáról, — két év múlva meghalt.

Ha modern hettitológusok visszatekintenek a megfejtés előzményeire, Sayce korai munkáiról igen gyakran elítélőleg nyilatkoznak. Friedrich egyenesen „időpocsékolásnak" minősíti a „fantasztikus" — „nemegyszer éppenséggel dilettánsnak tűnő" — művek olvasását. A bölcs öreg azonban már 1923-ban közzétett visszaemlékezéseiben készséggel elismerte, hogy bizony gyakran pontatlanul, túlságosan sietve dolgozott. Mentegetőzésképpen írta azt a mondatot, amellyel ezt a fejezetet megkezdtük, — és igaza volt: könnyű, nagyon könnyű szemrehányást tenni az úttörőnek, hogy nem a legrövidebb utat választotta. Valójában A. H. Sayce nemcsak a hettiták kulturális jelentőségét ismerte fel elsőnek, hanem hieroglif-írásuk első jegyeit is ő fejtette meg teljesen önállóan.

A 4. fejezetben már utaltunk néhány megfejtési alapelvre. Néhány továbbit, amelyet csak a kutatói tapasztalat tisztázott, szintén nem hagyhatunk említés nélkül, például bizonyos, az ókori népek írásrendszereiben megfigyelhető sajátosságokat, amelyek — természetesen különféle változatokban — többé-kevésbé valamennyire jellemzők.

Az együc legismertebb ilyen sajátosság az uralkodók neveinek szembetűnő kiemelése, — amint például ez az egyiptomi hieroglif-feliratokon ovális keretek, úgynevezett „cartouche"-ok segítségével történt. Egy másik ilyen sajátosság: az ókori feliratokon következetesen bizonyos jel járul az olyan ábrázoláshoz, amelyet különlegessége (például nagysága) folytán eleve királyi alaknak gondol-

hatunk. Ezáltal az illető jelet más összefüggésben (tehát például tiszta képírásban) is királyi „determinatívumnak" tehetjük fel, tehát olyan jelnek, amely bizonyos írásképen belül egy monogramot éppen olyan világosan „királyinak" tüntet fel, akárcsak az aranykorona, ha valamelyik meseligura fején látjuk. Valamennyi régi írásban vannak üyen determinatívumok — a királynevek után pedig bizonyára a város- és országneveket határozták meg a legvilágosabban.

Az ilyen determinatívum felfedezésével járó nyereség (egy bizonyos megfejtési kísérletnél) abban mutatkozik, hogyha a kutató ismeretlen írással kerül szembe, annyit mindenesetre máris tud, hogy az illető determinatívummal összefüggő jelcsoport feltétlenül királyt, országot vagy várost jelöl.

Az ilyen jelcsoportnak már a hosszúsága vagy rövidsége is további következtetések levonását teszi lehetővé a kutató számára, aki az írást azon nyomban egy bizonyos történeti összefüggésben vizsgálja, és olyan nevek után kutat, amelyeket a szomszéd népek párhuzamos történetéből már ismer.

A manapság már többé-kevésbé megfejtettnek tekinthető krétai hieroglifák esetében — másrészről — eleve döntő fontosságúnak bizonyult az a körülmény, hogy egy kis ferde vonást igen hamar szóelválasztó jelnek ismertek fel. Ennek az apró, a mi vonásunkhoz hasonlítható jelnek korai és helyes felismerése volt az első — elhatározó jelentőségű — megfejtési kísérletek legfontosabb előfeltétele, mert hogy is sikerülhetett volna a folytatólagosan, sorról sorra tovább sorakozó képjeleket e nélkül a kis vonás nélkül szavakká feloldani? Hogy lehetett volna a krétai írás kezdő- és végszótagjait statisztikába foglalni, ha a kis vonás nem jelölte volna a szavak elejét és végét? Márpedig 1950-től fogva rendszeresen foglalkoztak üyen kísérletekkel.

Bármiféle megfejtés keresésekor nélkülözhetetlen előfeltétel annak biztos ismerete, hogy az ülető írást egyáltalán hogyan kell olvasni, — azaz balról jobbra vagy fordítva, felülről lefelé vagy fordítva. (Csak az európai ember találja magától értetődőnek, hogy balról jobbra írjon és olvasson.)

Amikor Grotefend — kereken százötven esztendővel ezelőtt — az első ékírás-másolatokat a kezébe vette, első és legnehezebb problémája az volt: hogyan fogja, ha el akarja olvasni. A négyszögletes tábla tudvalevőleg négyféleképpen vehető kézbe.

A hettita hieroglif-feliratok esetében ettől a nehézségtől eltekinthetünk, mivel legtöbbnyire monumentálisak — sziklákba, kövekbe vagy szobrokba vannak metszve, — és a kőfaragó nyüván aligha követelhette meg munkája szemlélőitől, hogy álljanak tótágast, ha el kívánják olvasni. így azután egy fölöttébb egyszerű ismertetőjelből azonnal fel lehetett ismerni, hogyan kell a feliratokat olvasni: „bustrophédon" — azaz „ahogy az ökrök szántás közben fordulnak". Egyszerűen abból, hogy az első sorban az itt látható jelet: *a*^ sorkezdetnek lehetett feltételezni (ezt a tapasztalati feltevést más nyel- *fi* V vekből vett példák indokolták), azután pedig kényszerítő erejű követ- v>' keztetést lehetett levonni a sorvezetés irányára vonatkozólag abból is, hogy az utolsó sorban melyik oldalon maradt szabad hely. Ezt a következtetést még az a meg-

figyelés is támogatta, hogy a képjelek (kezek, lábak, fejek) soronként változólag ellenkező irányba mutattak.

Ha a kutató egy ismeretlen írás jellegéről óhajt tájékozódni, további fogódzót talál abban is — bármilyen különösen fog hangzani, — hogy összeszámlálja a jeleket. Ez is rögtön világossá válik azonban, ha azt mondjuk: ha egy ismeretlen írás harmincnál kevesebb jelet mutat fel, *nem lehet* szótagírás, mert hiszen harminc szótag nem elég egy nyelvhez; vagyis ilyen esetben *csak* betűírásról lehet szó. Ha viszont száznál több jelet számolhatunk meg, akkor minden további nélkül feltehetjük, hogy szótagírással van dolgunk. Ha pedig még több jelet vehetünk számba, s^oírást kell feltételeznünk.

„A semmiből semmit sem lehet megfejteni" — állapította meg Friedrich, és példaképpen a Húsvét-szigeti írásra és a Mohenjo Daro-i indiai írásra hivatkozott, amelyeknek kutatói egyelőre semmiféle fogódzót nem találtak, és az ismert írásokkal eddig semmiféle kapcsolatot nem is sejtenek. A hettita hieroglifák esetében mindenesetre kezdettől fogva adva volt az a lehetőség, hogy az imént néhány példával szemléltetett módozatok segítségével legalább az írás jellegét közelebbről tisztázzák, és két megfejtő-nemzedék tapasztalatainak hasznosítása révén egy-két jelet mindjárt meg is határozzanak.

De mintha egy jóindulatú istennő avatkozott volna bele a dologba, amikor Sayce (még 1880 előtt) első megfejtési kísérleteivel próbálkozott. Ez az istennő mindjárt az első órában olyasmit dobott oda ajándékul a kutató ölébe, amiről minden megfejtő álmodozik — egy bilingvis (kétnyelvű) szöveget!

És valóban: bilingvis volt, egy kétnyelvű felirat, de — talán még i860 táján történt, hogy egy Jovanoff nevű konstantinápolyi éremgyűjtő Izmirben egy kis ezüstkorongot vásárolt, amelyen egy emberi alakot különös, ismeretlen jelek vettek körül, ékírásos szöveg foglalt keretbe.

Sayce — kutatásai közben — rábukkant arra a rövid beszámolóra, amelyet Mordtmann 1862-ben erről a korongról írt, hallott az olvasható ékírásos körfeliratról; a különös belső ábrákban hettita hieroglifákat sejtett, és érezte, hogy valóra válik kutatói álma: a megfejtés első stádiumában kétnyelvű szöveget talált!

14. A „Tarkumuwa-pecsét" (Tarkondemos), amelyből a hettita hieroglifák megfejtése kiindult

Aligha tudjuk elképzelni, mit érezhetett, amikor hiába mozgatott meg minden követ, hogy a pecsétkorongot szemügyre vehesse. A szóban forgó korong kétségtelenül meg*volt* Angliában; de mire Sayce kereste, nyomtalanul eltűnt. Sayce a szaktársakhoz, a múzeumokhoz, a nagyközönséghez fordult, leveleket írt, mindenkit megkért, hogy haladéktalanul közölje vele, ha valamit tud a pecsét hollétéről.

Végül is a British Museum egyik tisztviselője jelentkezett. Igen, írta, jól emlékszik, hogy egy ilyen furcsa pecsétet 1860-ban megvételre kínáltak a múzeumnak.

Nos hát — és?

Elutasították az ajánlatot, — jelentette ki a tisztviselő.

És miért?

Hát — a pecsét olyan különös, olyan idegenszerű volt, hogy azt hitték, egy hamisítvánnyal fel akarják ültetni őket.

Sayce már-már úgy látta, reménye szétfoszlott.

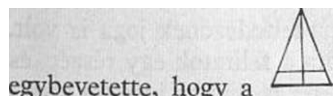
De — gondolkozott tovább az illető tisztviselő —, ha jól emlékszik, a múzeum annak idején — óvatosságból — mégis készíttetett egy galvanoplasztikai másolatot, annak pedig tulajdonképpen meg kellene lennie.

Sayce nemsokára meg is kapta a pecsétkorong másolatát. Nem került sok idejébe, hogy megállapítsam jól sejtette, csakugyan kétnyelvű!

Csakhogy ennek a kétnyelvű feliratnak volt egy nagy-nagy hibája: túlságosan rövid volt, túlságosan kevés jel volt rajta ahhoz, hogy valóban biztos összehasonlításokat lehessen végezni, s hogy világos összefüggéseket állapítson meg a hieroglifák és az ékírásos jelcsoportok között.

Az ékírásos szöveg olvasásának eredménye:
Tar-rik-tim-me ar mat Er-me-e, azaz „Tarriktimme, Érme földjének ura".

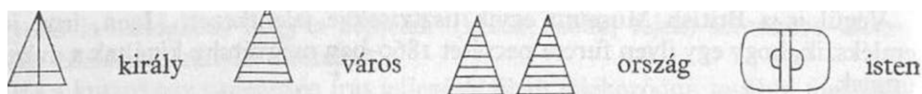
Annak idején „Tarkondemos-pecsétnek" nevezték el a korongot, a nevet ma — helyesebben — „Tarkumuwa"-nak olvassák. Sayce a vizsgálat során — valóban szinte alvajáró módjára — jött rá, amikor az ékírást a hieroglifákkal

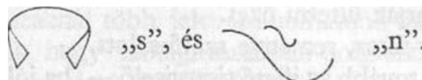
és jelnek az ékírásos szövegeknek megfelelően „királyt", illetőleg „országot" kell jelentenie. Értelmetlen volna ma azt mondani, hogy ezzel Sayce még *csak* szójeleket, nem pedig hangjeleket állapított meg. Mindenesetre ez volt az első két (amint azóta kiderült: helyesen) elolvasott jele a hettita hieroglif-írásnak.

De ezzel sajnos a Tarkumuwa-pecsét ki is volt merítve. Minden kísérlet, amely arra irányult, hogy további megfeleléseket állapítson meg az ékírás és a hieroglifák között, téves vágányra siklott. (Pedig Sayce után is többen kísérleteztek vele; később, amikor Kurt Bittel Bogazköyben más pecséteket is talált, némi eredmény is mutatkozott, de a szöveg mindig túlságosan rövid volt.)

De a fáradhatatlan Sayce már rég egyéb anyagra vetette rá magát. Rendezett, hasonlított, összefüggéseket tárt fel. Első megfejtési kísérletének eredményeképpen (sok tévedés mellett) a következő jeleket sikerült — a mai felfogás szerint is helyesen — értelmeznie:

(ezt az utolsó jelet a yazilikayai templom feliratos anyagából következtette ki, ahol az istenábrázolások melletti feliratok mindenütt ezzel a jellel kezdődtek), továbbá a következő végződéseket:

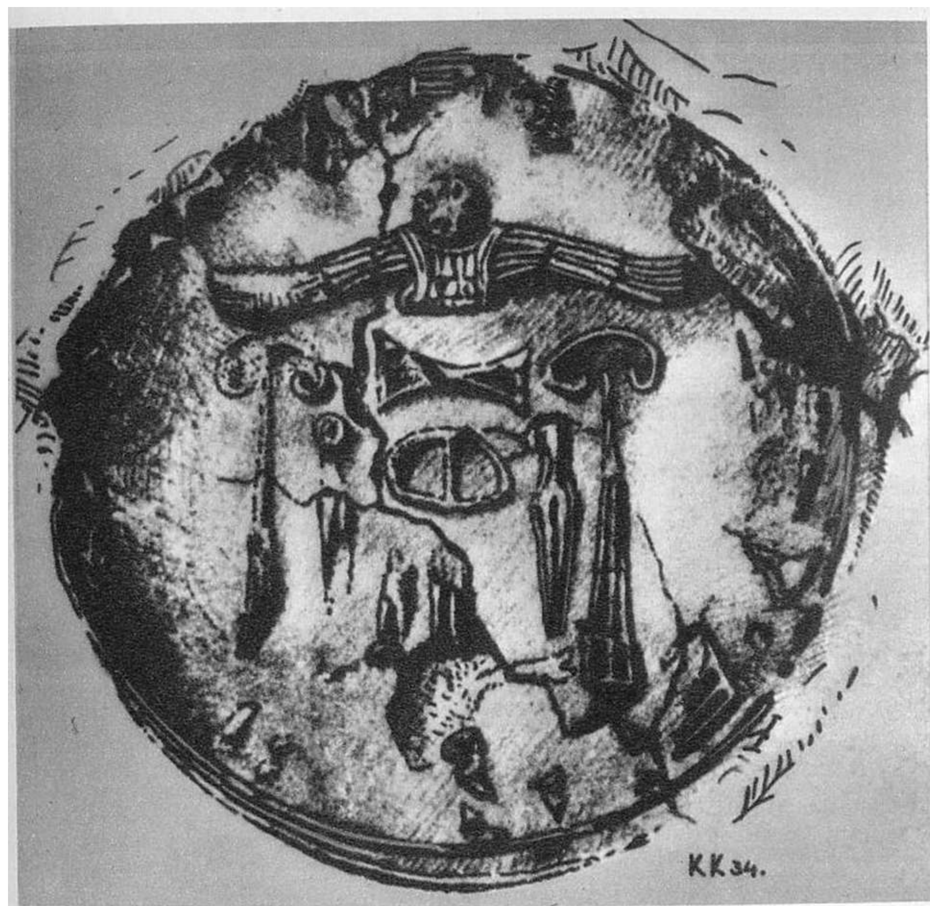

Nem elég? Nem bámulatos, hogy egy nép felfedezésének évében máris hat jelet sikerült — helyesen — meghatároznia az illető népnek ismeretlen nyelven írott írásából?

Nem tagadjuk: Sayce későbbi magyarázataiban nemegyszer túl sok volt a fantázia. De munkája, talán éppen fantáziája, és bizonyára még téves értelmezései is szárnyat adtak az utána következőknek. És majdnem húsz esztendőnek kellett eltelnie, míg az első megfejtés után egy másik, fiatalabb kutató jött, aki a hettita hieroglifák titkával vesződve Sayce-hoz hasonló hatással volt a többire.

Most már csakugyan legfőbb ideje volt, hogy egy másik munkát elvégezzenek. A felfedezés korát — minden izgalmával együtt — mindig az eszmélés rövid szünetének kell követnie, — annak a szünetnek, amely alatt valaki csendben gyűjti és rendezi az anyagot. Ez az ember közben már neki is látott a munkának.

Amikor Sir Arthur Evans a századforduló táján a krétai „Minós palotáját" felfedezte és évekig tartó munkával fel is tárta, mindjárt az első ásatások során mintegy kétezer cseréptábla került napfényre. Ezeknek a tábláknak a közzétételét Evans magának tartotta fenn, — ehhez mint felfedezőnek joga is volt. 1909-ben *Scripta Minoa, I.* című művében ki is adta a feliratok egy részét, és megígérte, hogy rövidesen közzéteszi a második kötetet is. Ezt az ígéretét azonban nem váltotta valóra. A táblákat, Európa ősi történetének ezeket a legfontosabb dokumentumait (amelyeknek egyenesen szenzációs jelentőségét csak napjainkban, Michael Ventris részleges megfejtése után tudjuk felmérni), ládákba ömlesztve raktározták el krétai kunyhókban és az athéni múzeum pincéiben. Azok a kutatók, akik évtizedek óta próbálkoztak a megfejtéssel, egyszerűen nem juthattak hozzá az eredeti táblák feldolgozásához. *Negyven esztendőnek* kellett eltelnie, míg Evans egyik barátja és tanítványa (John Myres) a felfedező halála után végre-valahára (1952-ben) a *Scripta Minoa* második kötetét is kiadhatta. A véletlen úgy hozta, hogy Pylosban az amerikai Blegen még előzőleg újabb táblákat talált, amelyeknek publikálására már *tizenkét* esztendő múlva, 1951-ben sor került. Ehhez járult néhány, az utóbbi években talált és gyorsan közzétett lelet, — így vált lehetővé, hogy a krétai írás titkát, amelyen egy jó emberöltő hosszáig hiába törték a fejüket, most két év leforgása alatt majdnem hiánytalanul megfejtsék.

XIX. A SuppiluliumaS-pecsét

XX. Helmuth Th. Bossert annak a kétnyelvű feliratnak föniciai részét magyarázza, amelyet 1946-ban a Karatepén felfedezett, és amely a hettita hieroglifák végleges megfejtéséhez a kulcsot szolgáltatta

XXI. Az Alaca Hüyük-i „szfmksz-kapu"

XXII. Több mint 33 évszázaddal ezelőtt ez az alak díszítette a bogazköyi (hattuSaSi) hettita főváros keleti kapuját, a „királykaput"; ma már tudjuk, hogy nem király volt, hanem isten

Ez a megfejtés is bizonyítja, hogy egy bizonyos döntő időpontban csupán az új feliratos anyag hiánya is mennyire gátolja a megfejtési munka előrehaladását. De ezenkívül még egyéb, merőben technikai jellegű akadályok is lehetnek. így például legtöbb esetben nincsen mód arra, hogy a kutatók az eredeti darabokat tanulmányozhassák, mivel a táblák szanaszét szóródtak a vüág összes múzeumaiba, vagyis a megfejtéssel foglalkozók a reprodukciókra vannak utalva. Ilyenkor derül ki gyakran, hogy a helyszínen készített másolatok olvashatatlanok, hogy valamilyen oknál fogva már az első levonatok vagy fényképek fogyatékosak voltak, és minden újabb másolat készítése során még használhatatlanabbak lettek.

Az ókori emlékek és feliratok rajzolói (másolói) régebben rengeteg tévedésre adtak lehetőséget, például azzal, hogy rajzaikba saját egyéni felfogásukat vitték bele, ami művészi szempontból nézve eseüeg jogosultnak tekinthető ugyan, de a tudomány szempontjából káros. A régészvilág valósággal fellélegzett, amikor a fényképezés (már mint a szárazlemezzel dolgozó fényképezés és a pülanatfelvétel) megszületett — mivel a daguerrotypiával a sivatagban vagy dzsungelben semmit sem lehetett kezdeni. Az emberek azt hitték, hogy most majd a „fényképezőgép csalhatatlan szeme" minden vitát kizáró módon megmutatja az eredeti tárgy valódi képét.

Ne bocsátkozzunk itt a fényképezés problematikus voltának vázolásába. Egy hieroglif-írásos pecsétnyomót a műteremben lefényképezni természetesen nem ütközött nehézségekbe. Egészen másképpen alakul azonban a helyzet, ha például a kutató egy szál kötélen csüng a sziklafal előtt, hogy a sziklába vésett feliratot lefényképezze, és épp akkor felhő árnyékolja be az eget, amikor a nap a legkedvezőbb irányból süt. Hány napig kell kísérletezgetni, amíg mind a kutató maga, mind készüléke számára a legkedvezőbb „függési pontot" sikerül kitapasztalnia ! Hány óráig kell így függnie, hogy kitapasztalja, melyik napsütési szög volt megfelelő ahhoz, hogy az időtől megviselt írás plasztikusan kiugorjon!

Előfordult, hogy egy sziklafeliratról az idők folyamán egy féltucatnyi különféle fénykép készült — különböző időpontokban, különböző feltételek mellett —, és a kutatás e felvételekre fontos következtetéseket épített. Akkor jött azután a hetedik vagy nyolcadik felvétel, és egyszerre csak olyan jelek rajzolódtak ki az új fényképen, amelyek az előző felvételeken nem látszódott.

Ez a kitérő azt akarta világosan megmutatni, hogy milyen fontos mindenféle megfejtési munka szempontjából, ha időnként akad valaki, aki vállalkozik arra a hálátlan és fölöttébb fáradságos feladatra, hogy egy bizonyos kutatási területen belül minden addig hozzáférhetővé vált anyagot először is összegyűjtsön, másodszor ezt az anyagot elrendezze, harmadszor pedig újból a lehető leggondosabban reprodukálja, de minél hívebben az eredetihez.

A hettita hieroglifákat illetőleg ezt a feladatot az alapos német Leopold Messerschmidt (1870—191x) vállalta 1900-ban. Feliratgyűjteménye a *Corpus inscriptionum Hettiticarum,* amelyhez 1902-ben és 1906-ban még két pótlás is járult,

a lehető legszigorúbb kritikai kiadásban egyesítette valamennyi, addig elérhető hieroglif-feliratot.

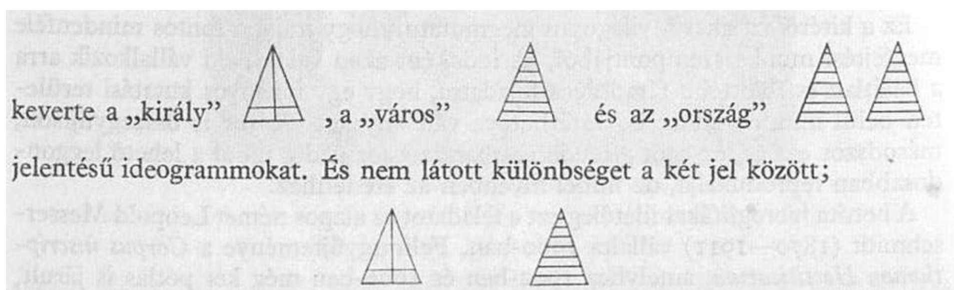
A kutatás annak idején a hamai kövek négy feliratával indult meg; Messerschmidt *Corpusa* kereken száz feliratot ölelt fel — monumentális, terjedelmes, rövid és szegényes, ép és megrongálódott feliratokat, amelyeket kövekről és agyagtáblákról másoltak le.

Meglepetés volt, hogy sokkal gazdagabb anyag állott rendelkezésre, mint amennyire más kutatóknak egyes ókori nyelvek megfejtéséhez szükségük volt. Ezek után nem természetes, hogy új felismerések születhettek ?

Néhány évvel előbb egy olyan kutató vetette rá magát a megfejtés problémájára, aki majdnem negyven esztendeig mindenki másnál megtermékenyítőbben hatott, de egyúttal mindenki másnál több zavart is okozott. Első és máris fontos tanulmánya 1894-ben jelent meg, majd négy évvel később *Hittiter und Armenier* (Hettiták és örmények) címmel könyv formájában is napvilágot látott. Erről mondta még negyvenöt évvel később is a kiváló szakértő, Johannes Friedrich: „A dolgozat meglehetősen sokat követel olvasóink értelmétől, és nem könnyű dolog még egyszer helyesen végiggondolni mindazt az agymunkát, ami ebben a tanulmányban rejlik."

Ezekkel a valóban hihetetlenül éles elmével kikövetkeztetett megállapításokkal az asszirológus Peter Jensen (1861—1936) lepte meg a tudományos világot. Jensen életműve különleges jelenség: a tökéletesen téves gondolatok olyan kiválóan helytálló felismerésekkel keveredtek benne, de mindig ötletesen, szellemesen, hogy az utána következő kutatóknak minden esetben Jensen kritikájával kellett kezdeniük munkájukat. Egyes tévedéseit oly éleselméjűséggel alapozta meg, hogy utódainak csak évtizedes munka árán sikerült valamennyit kiirtaniuk. Nincs itt mód arra, hogy Jensennek filológiai tudástól csak úgy duzzadó gondolatmenetét vázlatosan is kövessük. Néhány példával kell beérnünk — olyan példákkal, amelyek tévedéseit és helyes felismeréseit egyaránt szemléltethetik.

A fentebbről már ismert hieroglifát helyesen értelmezte: „én vagyok". Ezzel helyesbítette Sayce sejtését („én beszélek", „én mondom"). De rögvest el is rontotta Sayce xy' egyik legértékesebb helyes felfedezését össze-

Mindkét jelet egyformán „király"-nak, és ennek megfelelően az utóbbi jel megkettőzését — mintegy — „kettős királynak", azaz „nagykirálynak" értelmezte. De azután ismét helyesen fejtette meg Kargamiš város nevét:

; és ez a felfedezése rendkívül fontosnak bizonyúlt a további kutatás szempontjából; végül azonban a sok téves és helyes (de egyformán „bebizonyított") értelmezés alapján arra a következtetésre jutott, hogy a hieroglif-hettita nyelv az — örménnyel rokon! Munkájának fő eredménye ez a megállapítás volt.

Ezzel az állításával szemben körülbelül egy tucat nyomós érvet sorakoztathatnánk fel. A legnyomósabb talán az, amelyet Friedrich elsőnek említ, hogy ti. „a hieroglif-hettita használata és az örmény írásos rögzítése (i. sz. 400 körül) között mintegy 1000—1200 évnyi időköz tátong".

Jensen lényében az volt a különös, hogy sohasem szánta rá magát nézeteinek felülvizsgálására, sőt tévesnek mutatkozó nézeteit részben még élesebben fogalmazta és párját ritkító csökönyösséggel, heves polemizálások közepette védelmezte. Csak nagyon későn ereszkedett le egynémely korábbi nézeteinek bizonyos módosításához — és ekkor történt az a tragikomikus eset, hogy egyik legkorábbi és *helyes* olvasását (éppen Kargamisét) most meg tévesnek nyilvánította!

De akárhogy vélekedünk is felőle, munkái mégis úttörő jelentőségűek, és hosszú időn át semmi valóban értékes felismerés nem született, amely Jensenen túlmutatott volna.

Olvasóim kedvéért, akik közelebbről meg óhajtanának ismerkedni a megfejtés problémáival, felsorolom azoknak a kutatóknak a nevét, akik — Jensenhez kapcsolódva — a húszas évek végéig a kérdéssel foglalkoztak.

A fontosabb munkák közzétételének időrendje szerint említ hetjük tehát a következőket: C. J. Ball, J. Menant, J. Campbell, F. E. Peiser, J. Halévy, C. R. Conder, L. Messerschmidt, Fritz Hőmmel, A. Gleye, R. Rusch, R. C. Thompson, A, E. Cowley, G. Arthaud, Carl Frank.

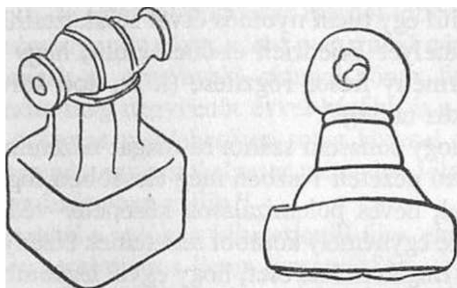
Hogy milyen bizonytalan talajon mozogtak, akár az is mutatja, hogy alig akad egyetlen értelmezés, amelyben közös nevezőre sikerült jutniuk. Az is megtörtént velük, hogy mivel egyetlen téves feltevésből indultak ki, egész munkájuk is eleve hiábavalónak bizonyult. így esett meg például Peiserrel, hogy egy olyan kargamiíSi feliratnak adta éles elméjű magyarázatát, amelyen a sorok rendjét előzőleg helytelenül állapította meg. Egy példát említünk a felfogások ellentétes voltára: Halévy a hettitákat sémi népnek tartotta; Gleye, ez a kívülálló autodidakta, a hieroglifákat etimológiailag a finnugor nyelvekből próbálta magyarázni; ugyanakkor Cowley kaukázusi nyelvre gondolt.

A húszas évek végéig mindenesetre odáig jutottak, hogy néhány *nevet* (Tyana, Hamatu, Gurgum) meglehetős valószínűséggel sikerült megfejteni, és ezzel leg-

alábbis néhány biztos jelet kaptak a további olvasások számára. Hogy közben milyen hevességgel vitáztak laikus szemmel nézve jelentéktelen dolgokról, és hogy egy ilyen vita micsoda személyeskedő támadásokká fajulhatott, micsoda fanatizmus fűtötte (érthetőleg) a vitában résztvevő kutatókat, ékesen szemléltetheti a Carl Frank és Jensen között 1923—1924-ben lezajlott háborúskodás.

Frank *Die sogenannten hethitischen Hieroglypheninschriften* (Az úgynevezett hettita hieroglif-feliratok) című tanulmányával járult hozzá a megfejtés munkájához. Erről a munkáról írt recenziót Jensen a *Zeitschrift filr Assyriologie* hasábjain — és máris dúlt a harc.

Jensen bőszült felháborodással állapította meg, hogy azt a megfejtési módszert, amelyet Frank újnak jelentett be, ő (Jensen) már harminc esztendővel azelőtt alkalmazta. Azután a részletekbe mélyedt, valósággal szétszedte Frank munkáját — „ és ekkor szégyenkezéstől pirulva le kell tenni a tollat"! De Frank is rögtön visszavágott *Studien zu den hethitischen Hieroglypheninschriften* (Tanulmányok a hettita hieroglif-feliratokhoz) című válasziratában: „ . .. lelkileg képtelen vagyok minden egyes állításával foglalkozni"; „a dolgozat azt mutatja, hogy szerzője végképp nem tudott mélyebbre hatolni a feliratok megértésében"; „ . .. sehol egyetlen jelentős lépés, sehol egy igazi tehetségre valló ötlet"! Ezt az utóbbi mondatot ráadásul még ritkítva is szedette. Természetesen mindkettőjüknek igaza volt, és egyiküknek sem volt igaza. Igazuk volt, amennyiben megállapították, hogy a másik súlyos hibákat követett el; nem volt igazuk, ha azt mondták, hogy ők maguk nem tévedtek.

15. Hettita pccsétnyomók

Aki az ilyen vitát tudósok közt nem illendő dolognak tartja, megfeledkezik arról, hogy ha valaki egyetlen feladat megoldására szánja egész kutatói életét, a merőben értelmi mozzanatoktól nem választhatja külön szívét és temperamentumát.

Ez után a valóban heves összecsapás után a hettita hieroglif-írás problémáját a legtöbb kutató túl forrónak találta ahhoz, hogysem szívesen hozzányúlt volna, így telt el néhány esztendő, miközben mindenki tartózkodott a hivatalos nyilatkozatoktól, míg végül 1928-ban Meriggi, a fiatal olasz nyelvtudós, egészen új értelmezésekkel állt elő, majd utána, 1930-tól kezdődően, az ifjabb kutatónemzedékből hirtelen egy egész csoport vetette rá magát újból a problémára.

Kik voltak ezek a fiatal kutatók ? Ignace J. Gelb, Emil O. Forrer és Helmuth Th. Bossert, tehát egy amerikai, egy svájci és egy német.

A nevezettek kísérletei annyiban minősülhettek tüstént rendkívüli hordere-

jűnek, amennyiben a megfejtés történetében elsőnek jutottak azonos eredményre egész sor olvasatot illetőleg. Meriggi és Bossert eredményei egyeztek először. A fiatalok olvasásait váratlan részről erősítette meg a hettitológia atyamestere, Bedrich Hrozny, aki hosszú évekig tartó hallgatás után egyszer csak újból hallatta szavát, és mint az ékírásos hettita legjobb ismerője, a kettő egybevetéséből fontos következtetéseket tudott levonni. És most jött — betetőzésül — a szerencsés véletlen, amely egy csapásra megvilágította azt, aminek sötétségét hosszú évek munkája nem tudta felszakítani.

1934-ben Kurt Bittel német archeológus Bogazköyben, a hettiták fővárosában ásatott, amely már Wincklernek is felbecsülhetetlen értékű anyagot szolgáltatott, és első nekifutásra mintegy háromszáz agyagbélyegzőt talált, ezek közül *körülbelül száz kétnyelvűt!*

16. Az "Indilimma" — a „Tabarna-pecsét"

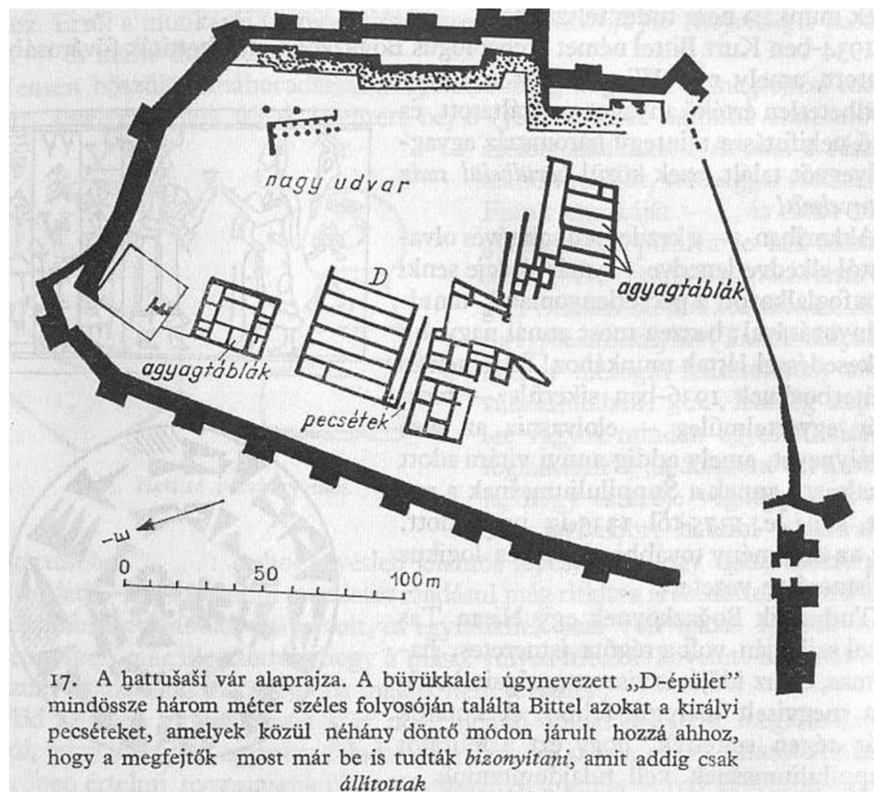
Akkoriban — a kezdetbeli sok téves olvasástól elkedvetlenedve — már jóideje senki sem foglalkozott a pecsétlenyomatok tanulmányozásával; bezzeg most annál nagyobb lelkesedéssel láttak munkához! Bittelnek és Güterbocknak 1936-ban sikerült — most már egyértelműleg — elolvasnia az első királynevet, amely addig annyi vitára adott alkalmat: annak a Suppiluliumasnak a nevét, aki i. e. 1375-től 1335-ig uralkodott. Ez az eredmény további, gyors és logikus felismerésre vezetett.

Tudniillik Bogazköynek egy Ni§an Tas nevű szikláján volt a régóta ismeretes, hatalmas, de az időjárás viszontagságaitól erősen megviselt hieroglif-felirat. A kutatók már régen sejtették, hogy ezt a feliratot Suppiluliumasnak kell tulajdonítaniuk — sejtésüket most be is tudták bizonyítani. Neve ott díszelgett hieroglif-jelekkel a sziklába vésve, fölötte az úgynevezett „aedicula", amely a hettita uralkodók neveit mindig bekeretezi — akárcsak a fáraók nevét körülforgó „cartouche". Mellette azonban további aediculák, tehát további uralkodónevek sorakoztak. A kutatói tapasztalatból adódott az a következtetés, hogy itt nemzedékek felsorolásáról lehet szó (minden keleti uralkodó szívesen dicsekedett el a feliratokon őseinek felsorolásával), mégpedig harmadíziglen visszamenőleg.

Ugyanakkor feltűnt az, hogy az apa és dédapa nevének hieroglifái megegyeztek, míg a nagyapa nevét más hieroglifák jelölték.

Erre kényszerítő erővel tolult fel a kérdés: volt-e Suppiluliumas elődei között két azonos nevű személy, míg a kettő között uralkodó királynak a neve másképp hangzott?

Volt bizony, ismerték őket már régebben is, hiszen a hettita királyok nemzedékrendjét a már jó ideje megfejtett bogazköyi ékírásos dokumentumok nemegyszer feltüntették. Tudták, hogy Suppüuliumas apja III. Tudhaliyas, dédapja pedig II. Tudhaliyas volt, míg nagyapja az egészen másképpen hangzó Hattusilis nevet viselte. Ezek a nevek csodálatosan egybevágtak a Nisan Tas-i felirattal. Egyéb pecsétlenyomatokat is megvizsgáltak: azok is megerősítették és még előbbre vitték az olvasást. így most már végre négy hettita királynak — Suppiluliumasnak, Tudhaliyasnak, Hattusilisnak és Urhi-Tesupnak — hieroglifákkal írott nevét tudták elolvasni, mégpedig vitathatatlanul! Ez volt az *első kétségbevonhatatlan bizonyíték* arra, hogy a legtöbb, addig kétnyelvű szövegek nélkül kikövetkeztetett jelét jól fejtették meg. Ez a diadal koszorúzta azt az ötven esztendeje, gyakran vívódások közepette folytatott munkát, amelyet Anglia, Németország, Amerika és Olaszország kutatói végeztek!

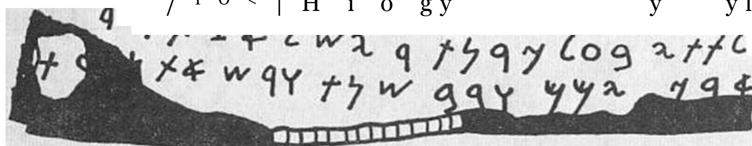
17. A ḫattušaši vár alaprajza. A büyükkalei úgynevezett „D-épület" mindössze három méter széles folyosóján találta Bittel azokat a királyi pecséteket, amelyek közül néhány döntő módon járult hozzá ahhoz, hogy a megfejtők most már be is tudták *bizonyítani*, amit addig csak *állítottak*

7 / - / ^ y ^ ^ y c v . e y   yqq /-fCC y
qggogy   q 9 o g   yyC? 6q i , q q c

:   nol7 Mwr

n ? r p^q Y c o g j ,

/ í o < | H i o g y   y yl

18. „A két bikán álló istenszobor" volt az első nagy jelentőségű karatepei felfedezés. A szobornak eredetileg mind a négy oldalát föníciai felirat borította. Amikor azonban kincskereső nomádok ledöntötték, három oldala súlyos sérüléseket szenvedett, az itt látható harmadik columna kivételével

Csakhogy — itt megint megszorítást kell tennünk, mert az előhaladás mégsem bizonyult olyan jelentősnek, mint ahogy az érdekeltek az új pecsétleletek után gondolták.

A pecsétlenyomatok szövegei mégis csak túl rövidek voltak, a táblácskák is erősen megviselt állapotban, vagy éppen csak darabokban maradtak ránk. Güterbock, ankarai német professzor, akinek pedig döntő része volt a pecsétleletek

értelmezésében, fölöttébb borúlátóan ítélte meg a megfejtés további esélyeit. Hát még Sayce milyen reménytelen hangon nyilatkozott! „A megfejtésre — a szó valódi értelmében — már nem is volt reményem, csak ha a szerencse egy hosszabb kétnyelvű szöveggel ajándékozna meg bennünket!"

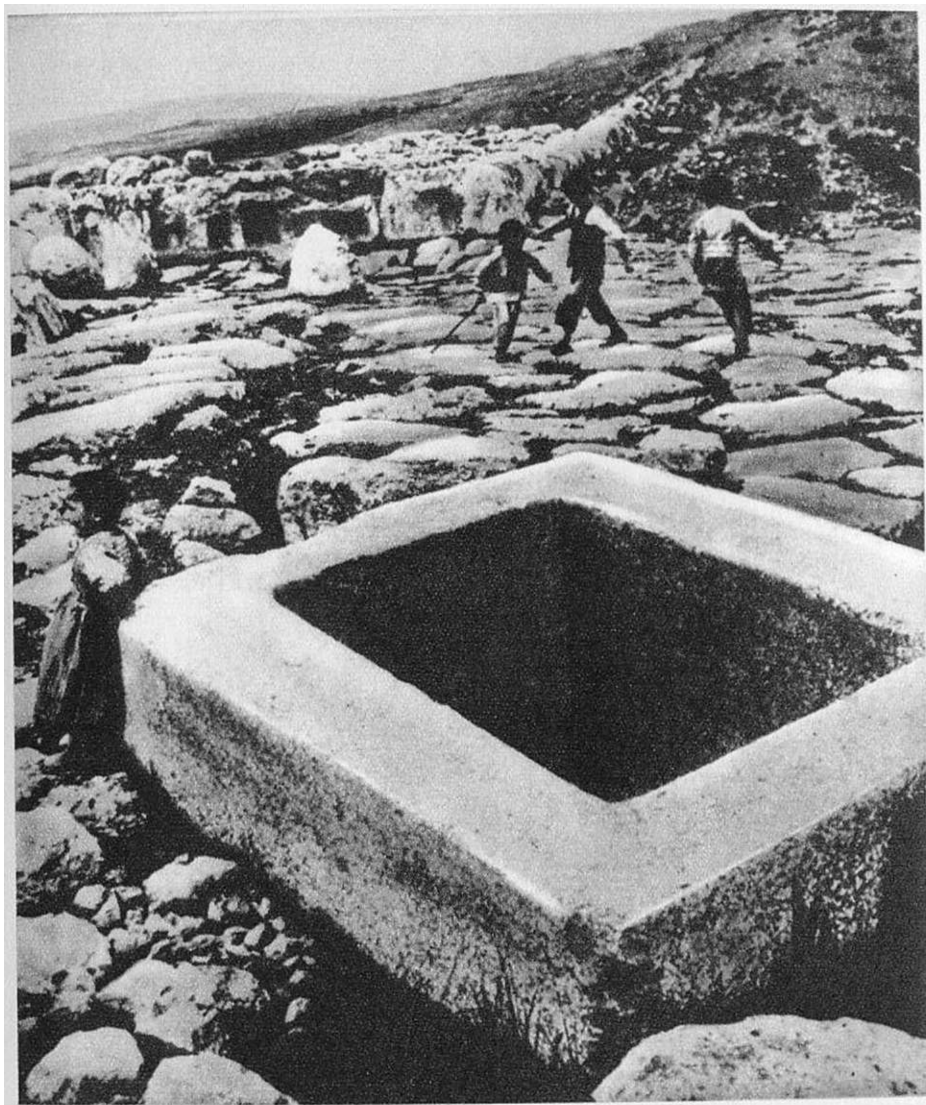
És bármennyire valószínűtlenül hangzik is: megtörtént, amire nem számítottak; bekövetkezett, amiben Sayce — a kérdések bozótjából kivezető utolsó lehetőségként — reménykedett! 1946-ban előkerült a nagy bilingvis, amelyről a kutatók körülbelül hetven esztendeje álmodoztak. Különös módon éppen az bukkant rá, aki bár Güterbockkal együtt dolgozott a pecsédenyomatok megfejtésén, mégsem ítélte meg 1942-ben sem borúlátóan a dolgokat, hanem azt hangoztatta, hogy a hettita hieroglif-írást egy szép napon hosszabb kétnyelvű szöveg nélkül is meg fogják fejteni!

19. Az „aedicula", az uralkodói jelvény borul minden király — itt Tudhaliyas — fölé

Helmuth Th. Bossert német professzor volt a szerencsés megtaláló — aki azonban a szóban forgó nagy feliratot csak azért találhatta meg, mivel 1933 őszén, Ankarában, a török közoktatásügyi miniszter fogadásán arra a kérdésre, hogy hajlandó volna-e egy időre Istanbulba menni professzornak, yinak idején nem sokat gondolkozott, hanem rávágta: „Készséggel! Miért ne?"

Ezt a történetet azonban majd csak az utolsó fejezetben mondhatjuk el.

XXIII A battusaSi nagytemplom gyommal benőtt udvarán ma bogazköyi török gyerekek játszanak. A hatalmas, egyetlen tömbből kifaragott kökád rendeltetését nem ismerjük

XXIV. A Bogazköy (Hattu5a5) melletti Yazihkaya sziklatemplomának egyik domborműve. Egy isten védelmezően öleli át a hettita királyt. A jobb felső sarokban látható hieroglif-csoport IV. Tudhaliyast (i. e. 1250—1220), a hettita birodalom egyik utolsó nagy királyát jelöli — egy nemzedékkel később a birodalom már megsemmisült

XXV. A bogazköyi nagy raktárépületek alapfalai

XXVI. A bogazköyi „királykapu". Rekonstrukcióját l. a 24. ábrán

III. A HATALOM TITKA

7. FEJEZET

HATTUSAS KIRÁLYAI

Ezernyolcszázharmincnégyben Texier Bogazköy — azaz Hattusas — romjai előtt állott. (Mostantól fogva ebben a történelemmel foglalkozó fejezetben következetesen a történeti nevet fogjuk használni.) Winckler 1907-től fogva be tudta bizonyítani, hogy Hattusas a hettita birodalom fővárosa volt. A hettita kutatás az i. sz. XIX. században Hattusas romjai között született meg. Az agyagtáblák elolvasása után kiderült, hogy Hattusasban ment végbe a hettita birodalom születése is — csak éppen az időszámításunk *előtti* 1900. év táján.

Természetes tehát, hogy Hatti történetének ismertetését Hattusasszal kezdjük.

Ez a történet pedig egy átokkal kezdődik.

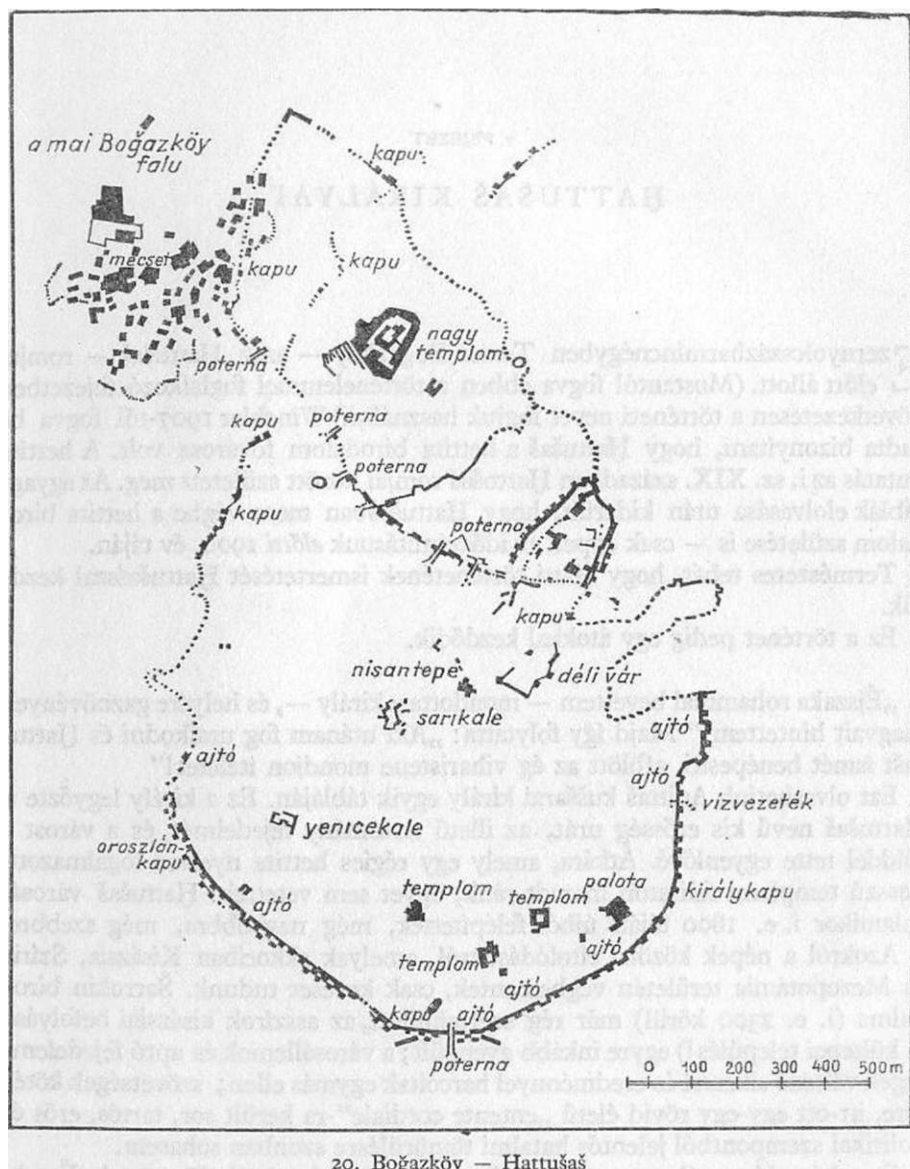
„Éjszaka rohammal bevettem — mondotta a király —, és helyére gaznövények magvait hintettem!" Majd így folytatta: „Aki utánam fog uralkodni és Hattusast ismét benépesíti, afölött az ég viharistene mondjon ítéletet!"

Ezt olvashatjuk Anittas kussarai király egyik tábláján. Ez a király legyőzte a Hattusas nevű kis erősség urát, az ülető tartomány fejedelmét, és a várost a földdel tette egyenlővé. Átkára, amely egy régies hettita nyelven fogalmazott, hosszú templomi feliraton maradt ránk, ügyet sem vetettek: Hattusas városát valamikor i. e. 1800 táján újból felépítették, még nagyobbra, még szebbre.

Azokról a népek közötti eltolódásokról, amelyek akkoriban Kisázsia, Szíria és Mezopotámia területén végbementek, csak keveset tudunk. Sarrukin birodalma (i. e. 2300 körül) már rég szertehullott, az asszírok kisázsiai befolyása (a kültepei település!) egyre inkább gyengült; a városállamok és apró fejedelemségek változó sikerrel és eredménnyel harcoltak egymás ellen; szövetségek kötésére, itt-ott egy-egy rövid életű „entente cordiale"-ra került sor, tartós, erős és politikai szempontból jelentős hatalmi tömörülésre azonban sohasem.

Ez a kép akkor változott meg, amikor a hettiták északról előretörtek. Északkeletről? Vagy Északnyugatról? Nem tudjuk, ugyanúgy, mint ahogyan valódi nevüket sem ismerjük. (Lásd az 5. fejezetet.) Egy bizonyos: indoeurópai nyelvet beszéltek!

Nyilván nem lehettek többen néhány ezer embernél. De az is nyilvánvaló, hogy találékonyabbak és mozgékonyabbak voltak, mint az őslakosság, a „proto-

20. Boğazköy — Ḫattušaš

hattitak". A jelek szerint fellépésük pülanatától kezdve bizonyságot tettek politikai érettségük és katonai erejük — fölöttébb ritka! — együtteséről. Más szóval: oly erősek lehettek, hogy előnyomulásuk sehol sem ütközött komolyabb ellenállásba, de ugyanakkor volt bennük annyi politikai bölcsesség is, hogy a

meghódított népeket nem süllyesztették rabszolga sorba, hanem a hűségi viszony alapján beolvasztották őket.

Az első hettita királyok — különös módon — fontosnak találták, hogy származásukat a kusSarai uralkodóházra, arra az Anittas nevű királyra vezessék vissza, aki annak idején Hattu§a§t lerombolta, és mindenkit, aki a „Völgyszorosban" építkezni merészelne, átkával sújtott. A hettiták első — valóságos — királyairól ma sem sokat tudnánk, ha körülbelül százötven esztendővel később az egyik uralkodó egy rendelete elé nem iktatott volna egy történeti bevezetést, hogy üy módon új rendelkezéseinek szükségességét történetileg is megalapozza. Ez a király, Telipinus három uralkodót nevezett meg a birodalom atyjaiként: Labarnast, I. Hattusilist és I. Mursilist.

LabarnaS neve később a „király"-fogalommal azonosult. A nagyság itt is szimbolikusan tovább élt abban a méltóságban, amelyet az illető személy képviselt, úgy, mint majd sokkal később Iulius Caesar neve a római Caesarok, a német *Kaiser* és az orosz *cár* méltóságának jelölésében.

I. TudhaliyaS és PuSarrumaS, az elődök (az időpontok egyelőre még bizonytalanok). Ha a szórványos tudósítások megfelelnek a valóságnak, akkor csakugyan Labarnas volt az első hettita birodalom megalapítója.

„És az ország kicsiny volt..." „Bármerre vonult hadba, az ellenséges országot erős kézzel féken tartotta." A városállamokat és az apró fejedelemségeket új, nagyobb politikai egységgé szervezte, az országhatárokat nyugat felé messze kiterjesztette, délen és északon pedig talán egészen a tengerekig éreztette hatalmát.

Sőt bizonyos jelek arra vallanak, hogy neki sikerült a királyságot elsőnek úgy megszerveznie, hogy a trónöröklés terén is bizonyos rend alakult ki — legalábbis a király jogaként sikerült elismertetnie azt, hogy utódját ő jelölhesse ki.

Fia, I. Hattugilis (1650—1620) tehát olyan politikai kiinduló helyzetet örökölt, amelyből „törvényes alapon" folytathatta a terjeszkedést. Be is vonult a dél felől határos földre, Halpa (Aleppo) területére, hogy így birodalma számára ütköző államot teremtsen. Csakhogy ellenségei nem előtte, hanem a háta mögött bukkantak fel. Amikor a halpai hadjáratról betegen hazatért, megörökítette egyéni fájdalmát, egyben pedig megírta a világirodalom e korai szakaszában egyedülálló politikai végrendeletét. A haldokló király szavaiban a panasz költészetté magasztosul:

„A nagykirály, a *tabarna* így szól a gyülekezethez és a méltóságviselőkhöz:

Most én beteg lettem. És amikor elétek vezettem a fiú Labarnát: »Ez üljön uralkodói székembe«, akkor én, a király, őt fiamnak mondottam, átöleltem, felemeltem és elkényeztettem. De hogy a fiú most (betegségem alatt) hogy viselkedett, azt nem tudom elmondani.

Még csak egy könnyet sem hullatott, részvétet sem mutatott!

Rideg és szívtelen.

Akkor én, a király, előhívattam és ágyamhoz rendeltem.

Mit (mondjak) még (többet) ? A jövőben senki sem fogja nővére fiát felnevelni! Sohasem hallgatott a király szavaira!

Hanem anyjának, annak a kígyónak a szavaira hallgatott.

Fivérei és nővérei folyton csak rosszat beszéltek neki. Az ő beszédjükre hallgatott. Én pedig, a király, megtudtam ezt.

Rajta hát: harc ellenében harc!

De végezzünk ezzel. A fiú — már nem az én fiam. De anyja ott bőg, mint valami tehén:

»Eleven testemből téptétek ki, mint egy erős marhának a lábát! Megsemmisítették a fiamat, sőt te még meg is fogod ölni!«

De hát én, a király, tettem vele valami rosszat ? Hát nem papnak neveztem ki ?

Mindig kitüntetésekkel halmoztam el, de ő csak a maga javára gondolt. Sohasem várta szeretettel a király óhajait.

Ez, ha egyszer kedve szerint élhetne, hogyan is szerethetné Hattusast ?"

A haldokló király új trónörököst javasol: a méltatlannak bizonyult fiú helyett unokáját, Mursilist. Ugyanakkor vér szerinti fiát és vér szerinti leányát példás büntetéssel sújtja, javadalmaikat megrövidíti, bizonyos jószágokra száműzi őket. Ehhez fűzi aztán elmélkedéseit a királyfiak helyes neveléséről, az újonnan kinevezett utódnak parancsszámba menő tanácsokat osztogat: mindig az udvari körökben éljen, de szerényen, csak vizet és kenyeret fogyasszon, a borra csak öreg korában gondoljon — „akkor majd teleihatod magadat!"

A panaszkodásnak és végrendeletnek ez az i. e. 1620 táján keletkezett, sajátos vegyülése az ókortudomány rejtvénye. Lehetséges, hogy a ^elvnek ez az egyszerűségében is hatásos ereje, az elbeszélésnek és párbeszédnek, egyéni siránkozásnak és irányt szabó uralkodói kijelentéseknek ez a művészi ötvözete csak úgy hirtelen született volna meg?

Más példát mindenesetre nem ismerünk, Hattusilisnak ezt a végrendeletét tapasztalataink alapján csak egy irodalmi fejlődés reíópontjának minősíthetjük. Csakhogy mindmáig teljességei hiányoznak azok az adatok, amelyek a hettita birodalmon belül bármiféle irodalmi *fejlődést* bizonyíthatnának. A hettita kultúra legújabb tolmácsolója, Dr. Margarete Riemschneider, a szóban forgó végrendeletet „fejedelmi tükörnek" (Fürstenspiegel) nevezi, vagyis feltételezi, hogy politikai, államvezetési meggondolással írták. Ezt a megállapítást nem találjuk éppen meggyőzőnek, ha a fölöttébb egyéni modorban megfogalmazott záró-mondatokat olvassuk; és végül is egy ilyen feltevés legfeljebb a végrendelet *keletkezését* magyarázhatná, de semmi esetre sem a *formai tökélyt!*

A végrendelet értelmében I. HattusiliS egyik utolsó uralkodói tette az volt, hogy az alkalmatlannak bizonyult elsőszülött helyett Mursilist jelölte ki utódjául a trónon. I. Mursilis (1620—1590) a városállamok laza koalícióját hettita birodalommá, vagyis — első ízben! — az ókori Kelet harmadik nagyhatalmává kovácsolta össze — a fáraók birodalmától északkeletre, a mezopotámiai nagykirályokétól pedig északnyugatra.

Félelmetessé tette a íjíatti nevet, amikor Halpa meghódítása után (ami örökbefogadó elődjének nem sikerült) nagyszabású hadműveletet indított a délkeleti területek ellen, és elfoglalta Babüont. Hősies és értelmetlen volt ez a hadjárat, akárcsak Alexandrosé Indiába, a német császároké Olaszországba és a szentföldre, XII. Károlyé és Napóleoné Oroszország ellen. Hiszen gondolhatott volna arra, hogy Babüont — kétezer kilométernyi távolságban HattusaStól — megszállva sem tarthatja, nemhogy birodalmába bekebelezhetné.

I. e. 1590-ben, röviddel hazatérése után, sógora meggyilkolta. Ez a dátum a hettita történelem kevés számú szilárd pontjainak egyike: egybeesik a babüóniai forrásoknak az I. babiloni dinasztia bukására vonatkozó — már régebben is ismert — utalásaival.

Az ezután következő, vad hangzású nevek — Hantilis, Zidantas, Ammunas, HuzziyaS — mögött palotai cselszövények, hatalmi vetélkedések húzódnak meg — a király, az arisztokrácia és a papság között. Csupa shakespeare-i tragédia! Mert itt is voltak Hamletek, Macbethek és III. Richárdok, háromezer esztendővel azelőtt, hogy Stratford on Avon nagy szülötte első darabjait megírta.

A trónöröklést apa- és testvérgyilkosság szabta meg, a politikát becsvágyó özvegyek, hatalomra éhes kormányzók, kiskorú uralkodók gyámjai irányították. A korai és kérdéses királyságnak ezen a fokán csak a királyság *eszméjének* törvényesítése teremthetett újból rendet. Ez az *eszme* pedig a trónöröklés rendjének szabályozásában testesült meg.

Az ehhez szükséges politikai bölcsességet és a tettekben megmutatkozó jelentős teljesítményt Telipinusnak kell tulajdonítanunk. A király biztosította a férfiágon folytatódó öröklési rendet, de a *pankus*, a nemzetségfők tanácsa megtartotta azt a jogát, hogy még a király fölött is ítélkezhessen: jogában állott megintenie, ha új rokongyilkosság gyanújába keveredett, sőt még *halálra* is ítélhette, ha a rokongyilkosságot rábizonyították.

Az adott politikai helyzetben ennél bölcsebb rendelkezést gondolni is alig lehetett volna. Mivel Tehpinus elegendő hatalommal rendelkezett ahhoz, hogy az új királyi jognak érvényt is szerezzen, az uralkodói ház integritása annyira biztosítva volt, hogy a *pankus* tulajdonképpen csak nyilvánvaló bűntett esetében avatkozhatott be — üyen bűntett elkövetésének pedig az öröklési rend biztosítása után semmi alapja nem volt. Mivel azonban másrészről a hettita királyeszméből az istenhez való hasonlóságnak vagy isten helytartóságának minden gondolata hiányzott (ez teljességei nem keleti vonás, sőt ellenkezőleg, éppen bizonyos indoeurópai összetevőkre utal), a királyság végső törvényesítése mégis csak a *pankus*tói függött!

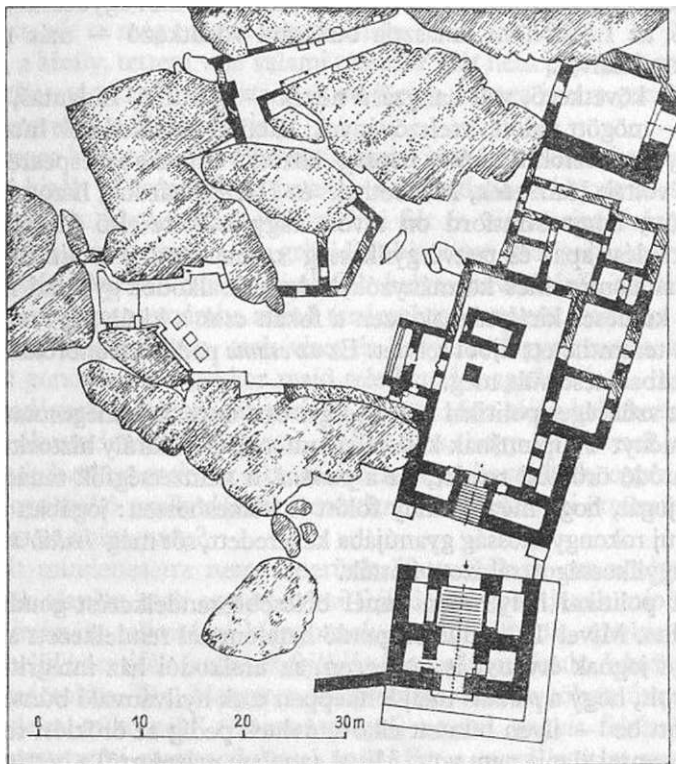
Nem lepődhetünk meg azon, hogy a hettita törvények első írásba foglalása éppen ebben az időszakban történt, és még azt is igen valószínűnek mondhatjuk, hogy kezdeményezője Tehpinus volt.

Ezek a törvények minden bizonnyal régi gyűjteményekre támaszkodtak, biztosan merítettek a babiloni és asszír táblákból — mégis teljességgel elütnek

(főleg a kiróható büntetések viszonylag enyhe voltában) minden keleti törvénykönyvtől, és annyira újszerű jogi gondolkodásról tesznek bizonyságot, hogy annak mi is csak csodálattal adózhatunk.

TelipinuS új törvényeinek hatásáról sajnos, édes-keveset tudunk. A kutatás itt évtizedeken át tisztára légből kapott elméletek után ment. Ez pedig ama félreértések egyikén múlott, amelyeket — a fejlődés során — egyeden tudományszak sem kerülhetett el.

Arról van szó, hogy Telipinuá uralkodását az ókorkutatók még tizennyolc

21. A Bogazköy (Hattusas) melletti Yazüikaya sziklatemplomának alaprajza. A sziklákon kívül az épületekből (vázlatunkon jobbra) ma már csak az alapfalak maradványai láthatók. A vázlat az épületcsoport alaprajzát az i. e. XIII. század első felének megfelelő állapotában rekonstruálja

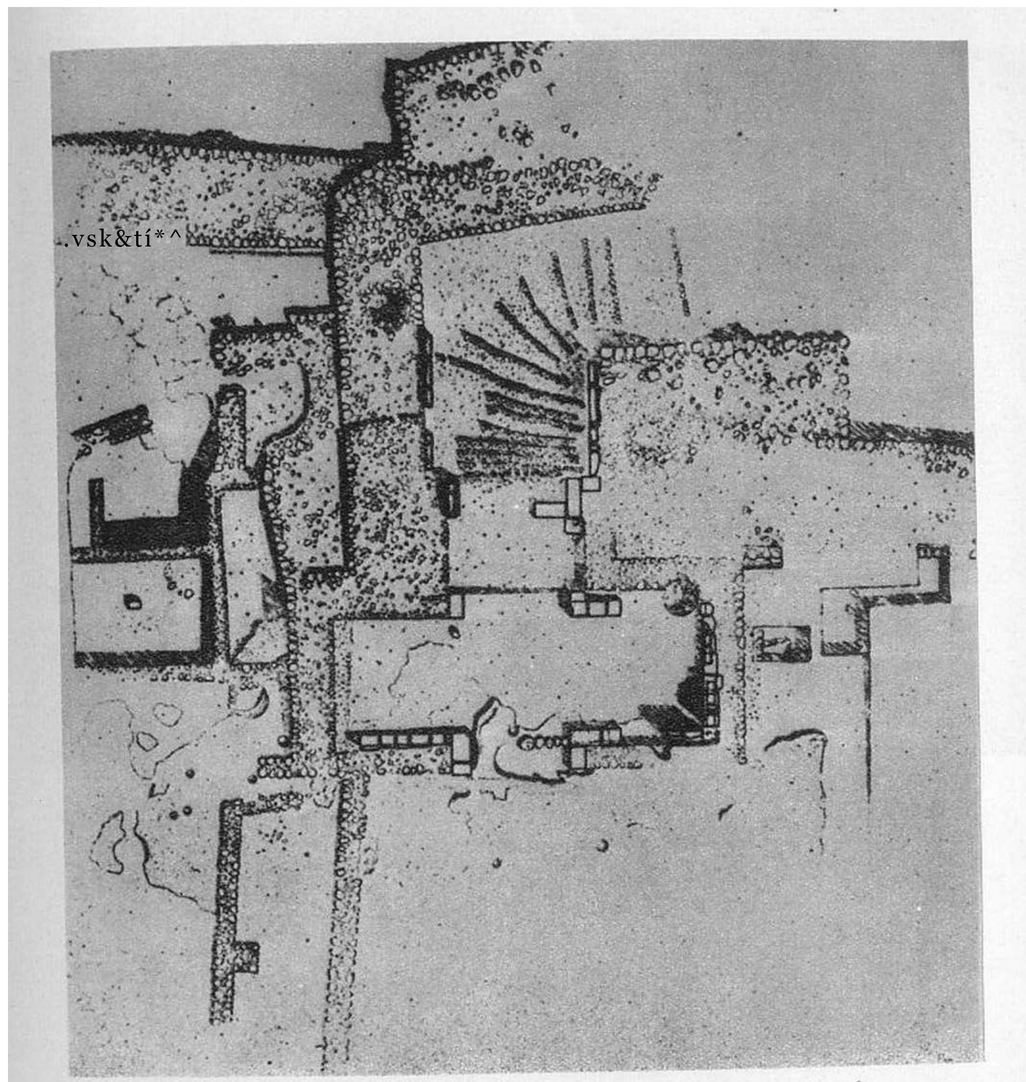
évvel ezelőtt körülbelül i. e. 1620—1660-ra tették. A svájci Forrer harminc éve i. e. 1775-re datálta. E szerint a kronológia szerint a legközelebbi híradások csak úgy 1430 körül folytatódtak. Tehát a kutatás egyszerre csak egy hézaggal, egy körülbelül kétszáz évig tartó eseménytelen időközzel találta magát szemközt, amelyből nem állt rendelkezésére egyeden dokumentum, egyeden felirat,

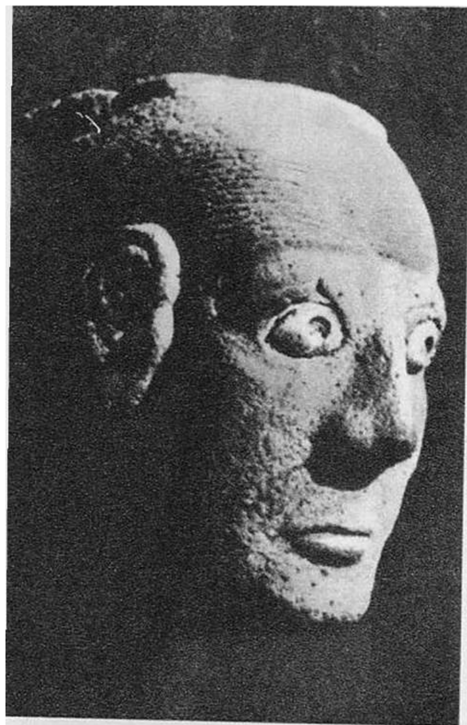
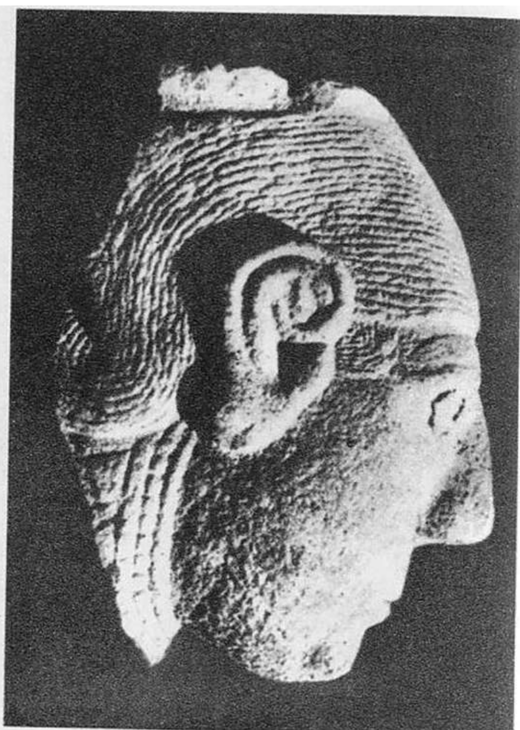
XXVII. Mara?ban talált hettita stélé (ma New Yorkban). Wilkinson kurátor 1949-ben a stéléről négy különböző felvételt készíttetett a megfejtő Bossert számára — mind a négyet más-más megvilágításban. Már az itt közölt kettő is jól mutatja, milyen mértékben függ a jelek magyarázata a tárgy megfelelő megvilágításától. A karatepei feliratokkal foglalkozó Bossert mégis rezignáltan nézte a felvételeket. Ki fogja a feliratot elolvasni?

XXVIII. A halpai viharisten. Babilonban talált stélé

XXIX. A karatepei lépcsöfeljárat és a déli kapu. Az ábra az ásatás 1949- évi aliását mutatja madártávlatból. Világosan felismerhetjük rajta az „egyenesen álló" domborműves lapok elhelyezését; elöl balra, közvetlenül a lépcső megtörése után van a „lakoma-dombormu , amely Karatepe urát, Asitawandaét örökítette meg

XXX. Karatepei kőfej

egyetlen régészeti lelet sem. És ezt az időközt sem más népek történetéből merített analógiákkal, sem szinkronizmusokkal nem lehetett történeti élettel telíteni.

Kurt Bittel, mint Bogazköy ásatásában Winckler utódja, *A hettita királyok táblázatában* (1937) még üresen hagyta ezt a kétszáz évet (kb. 1600—1400). Ekkor még Albrecht Götze, az egyik legérdemesebb hettitológus is értetlenül állott ez előtt a hézag előtt, de hamaros megoldást ígért.

„Egyelőre — mondotta — annyit jelezhetek, hogy ezt a kiesést a hurrita hatalomnak a mitanni birodalomban elért tetőpontjával kell összefüggésbe hoznunk." „Forrásaink csak 1430 táján folytatódnak — egészítette ki —, de csak vontatva, a provinciális jelentéktelenség korszaka után."

Lehetséges volt ez?

Provinciális jelentéktelenség — kétszáz esztendeig — egy nagy birodalom különben folyamatos fejlődése során?

Ha például a Nyugat történelméből körülbelül hasonló szakaszt törölnénk mondjuk 1500-tól 1700-ig, akkor a középkort semmi sem kapcsolná össze az újkorral, a kettő úgy állna egymással szemben, mint két különböző kultúra. Mert akkor törölhetnők az újvilág meghódítását, Spanyolország nagyságát és Portugália hatalmát, az egész barokk kort, a reformációt, amely *minden* területen mélyreható változásokat hozott; törölhetnők a modern természettudomány kezdeteit, Giordano Bruno, Galileo Galilei, Tycho Brahe, Johannes Kepler működését, Thomas Hobbes és Baruch Spinoza kritikai szellemét, Gottfried Wilhelm Leibniz filozófiáját; Shakespeare, Moliére és Pedro Calderon de la Barca nyomán a modern világszínpad kialakulását.

Micsoda feladat volna *ilyen* kétszáz évnek a tartalmát kigondolni, ha az utolsó tudósítások V. Károllyal véget érnének, és az újak csak a porosz Nagy Frigyessel kezdődnének újra!

A hettitológusok is azt hitték, hogy ilyen feladat előtt állnak. Az a kétszáz esztendő, mely alatt — látszat szerint — egyszerre csak sötét éjszaka borult az elő-ázsiai emberiségre, a legmerészebb feltevésekre csábította a kutatókat.

Valamennyi feltevés hamis volt.

Ma, amikor a „hiányzó" kétszáz esztendő titka megoldódott, persze olcsó bölcsesség volna azt mondani: tulajdonképpen milyen egyszerűen meg lehetett volna találni a megoldást! De azért az a kérdés fennáll: Hogy történhetett, hogy arra senki sem gondolt: az addig kidolgozott elő-ázsiai *kronológiát* kellene felülvizsgálni ? Bizony legalább egyszer kifejezést kellett volna adni annak a gyanúnak (ha bebizonyítani mindjárt nem is lehetett volna), hogy kétszáz esztendeig tartó hirtelen történelemnélküliség egyszerűen elképzelhetetlen, és hogy talán csak minden addig kikövetkeztetett *időpont* volt téves!

De ha ezt a kérdést nem megalapozatlan igényességgel akarjuk feltenni, kissé el kell kalandoznunk a kronológia birodalmába.

8. FEJEZET

A TÖRTÉNELMI DÁTUM TUDOMÁNYA

Az apa, nagyapa, dédapa számontartása, vagyis saját nemzedékrendünk ismerete, — ez a legegyszerűbb, legtermészetesebb, de ugyanakkor a legkezdetlegesebb, a múltba visszanyúló időszámítás.

így tartják számon az idő múlását a természeti népek, közben ugyan a természeti események emlékezetére is támaszkodnak, — mint ahogy még manapság is hallhatunk egyszerű falusi embertől ilyenféle visszaemlékezéseket: „Amikor az az ínséges tél volt...", vagy „A nagy árvíz évében ..."

Legtöbb esetben, de korántsem mindig a magasabb kultúra kibontakozását jelzi az a körülmény, hogy egy nép már korán pontos időmérési módszerekhez folyamodik. Egon Friedell, akinek művelődéstörténeti könyvei teljességgel tudománytalanok ugyan, mégis jelentős ösztönzéseket adtak a tudománynak, mondta egyszer: „Az ember legerősebb vágya, örök álma az, hogy *kronológiát* vihessen bele a vüágba. Mert ha egyszer az időt szkématikussá és áttekinthetővé, mérhetővé és kiszámíthatóvá sikerül tennünk, az az illúzió ébred bennünk, hogy mi vagyunk az urai, hogy a mienk."

Az év lefolyásának pontos megfigyelése (Egyiptomban a folyóvíz megtermékenyítő, Babilóniában viszont ugyanannak pusztító ereje miatt) — legtöbbször ez a kiinduló pont hamarosan igen pontos csillagászati időmeghatározások számára. Jelentősége óriási: hiszen az életet irányítja. A középamerikai maya kultúrában hosszabb évciklusok rögzítése valóságos naptári terrorrá fajult, amely a nép egész életét a csillagászati események kényszerzubbonyába erőszakolta.

Különös jelenségnek lehetünk tanúi a görög kultúrában, amelynek az ókori kultúrák között az elsőséget oda szoktuk ítélni, és amely — az olympiasokon kívül — hosszú ideig mégsem ismerte a pontos időmeghatározást. Egyáltalán, az archaikus korban hiányzott belőle a történelmi érzék, ennek folytán mellőzött mindenféle keltezést, és a történelem eseményeit, alakjait vaktában hajigálta össze, amint ezt Hérodotosnál megfigyelhetjük, akit — éppen őt — „a történelem atyjának" nevezünk.

Oswald Spenglernél olvassuk: „Mi, a nyugat-európai kultúra emberei, a mi történelmi érzékünkkel — kivétel vagyunk, és nem szabály; a vüágtörténet a *mi* vüágképünk, nem az *emberiségé."* Ez a kijelentés túlságosan általánosítónak hangzik, annyiban mégis helyes, hogy például az ókori babiloniak rendkívül

fejlett csillagászati időmeghatározási módszerei sohasem szolgálták a történettudomány céljait, tehát nem is vezettek a mi fogalmaink szerint egzakt, vagyis időpontokhoz kötött történetírás megszületésére.

Ha egy fiatal első ízben az ókori történet tanulmányozásával foglalkozik, előbb-utóbb eljön a nap, amikor tiszteletteljes remegés vesz erőt rajta annak a biztonságnak láttára, amellyel a modern történettudós az évezredekkel korábbi események időpontjait meghatározzza. Ez a tisztelet csak nő a tanulmányok folyamán, ha az illető a történeti források közelébe kerül, és látja, milyen szegényesek, pontatíanok vagy hazugok voltak már keletkezésük pillanatában is, — és ha látja, hogy milyen töredékes állapotban jutottak ránk, mennyi pusztítást végzett bennük a mindent kikezdő idő vagy emberi rosszakarat.

De csak a tanulmányi idő hosszúságától függ, hogy az illető egy napon kétségbeessék, és az *időpontok*, a történeti időrend szám-csontváza előtt állva arra gondoljon: ezen a csontvázon csak torz, nyomorék testek élhettek, míg nekünk valami mélyről fakadó és bizonyosságot sugalló sejtés azt mondja, hogy az ókori kultúrák nagyon is szervesen fejlődtek. És egyszer csak kezdünk *minden* időpont helyességében kételkedni.

Mintegy száz éves kutatómunka folyamán például az egyiptomi történet első dinasztikus dátumát (amikor Menés király egyesítette Egyiptomot: a fáraók birodalmának tulajdonképpeni történeti kezdetét ebben az eseményben látják) i. e. 5867-től i. e. 2900-ig tologatták, — és egyelőre még ezt az évet sem mondhatjuk tökéletes biztonsággal meghatározottnak.

És hát az az eset, amelyből kifolyólag mi itt most kronológiáról beszélünk (két hiányzó évszázad!), nem alkalmas-e arra, hogy a történeti időrenddel kapcsolatban minden bizalmunkat megrendítse?

Nos, a történelmi detektívmunka teljesítményeinek kijáró tisztelet mindjárt visszaköltözik belénk, mihelyt a megértés magasabb fokára jutottunk, — ha ti. felismerjük, hogy a kutatók nagyon is pontosan különbséget tesznek a „biztos" és a csak „gyanítható" dátumok között, és ha megtudjuk, hogy az ókori történet időrendi csontvázának ma már legalábbis a gerincét majdnem hibátlanul (tehát „biztosan") rekonstruálhatónak tekinthetjük.

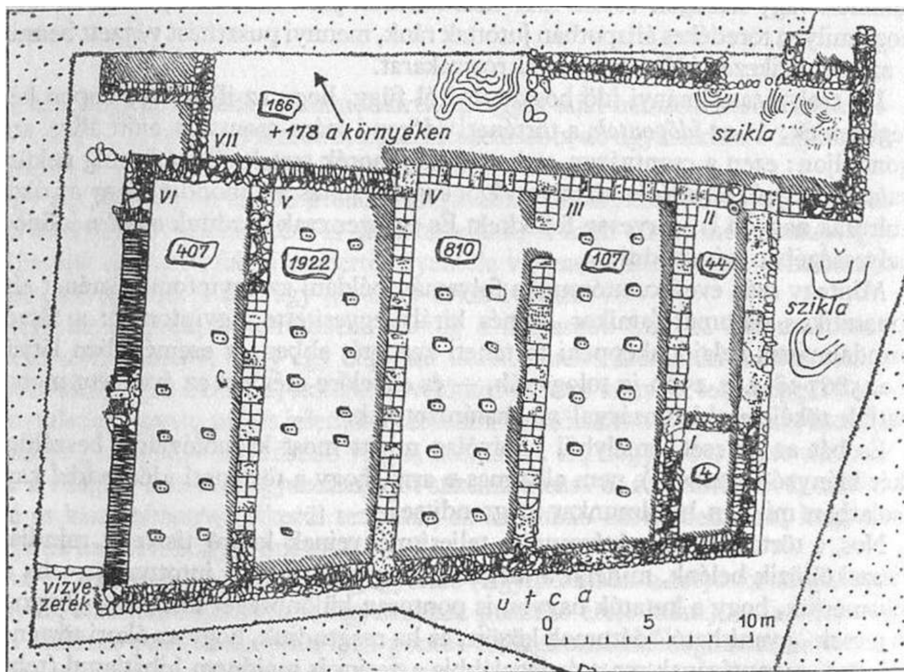
Pontosan úgy, mint ahogy a régészeti kutatás a felszínen heverő tárgyakkal kezdte, és csak azután hatolt az egyre mélyebben fekvő kultúrrétegekig, — így indult ki a történetkutató is a világos írásos hagyományéi és tapogatózott lassan a múlt egyre sötétebb századaiba vissza.

Ott, ahol még közvetlen kapcsolatokat lehetett felfedezni a görög, perzsa vagy késő-egyiptomi eseményekkel, a kronológiát, tehát a jelenlegi keresztény időszámításhoz való csatlakozást is hamarosan meg lehetett teremteni „visszafelé".

Ma már elmondhatjuk, hogy az i. e. I. évezred legfontosabb eseményeit illető évszámok biztosnak tekinthetők. Mégis minél messzebbre hatolunk visszafelé a múltba, természetszerűleg annál szórványosabbak lesznek az ismert eseményekhez fűződő kapcsolatok, annál fogyatékosabbak és — ami még rosszabb — annál pontatlanabbak lesznek maguk a források is.

A krónikák után ti. hovatovább már csak mítoszok, a tudósítások mögött mondák, a királyok mögött pedig már az „istenek" következnek. A modern kutatás már a II. évezredet illetően évtizednyi dátum-eltérésekkel kénytelen számolni (például a királyok uralkodási idejét illetőleg), a III. évezredben pedig még ma is évszázadokkal kell számolnia.

Mi szolgáltatta tehát az első fogódzókat? (Természetesen csak az ékírás megfejtése után!) A királylisták, dátum- és epónymos-jegyzékek, krónikák és királyfeliratok.

22. A bogazköyi (IjCattusas) vár (Büyükkale) ‚^-épületének" alaprajza. 1931-től kezdődőleg Bittel itt találta az új agyagtáblákat. A hét helyiségen belül bekeretezett számok az ott talált táblák mennyiségét adják meg, egyben azt is mutatják, hogy a legtöbb az V-ös, IV-es és VI-os helyiségből (a levéltárból) került elő. A Il-es helyiségben tárták fel a Bogazköybcn található ritka sírok egyikét

„Királylistáknak" nevezik a királyoknak azokat a felsorolásait, amelyekben uralkodási éveiknek a száma is fel van tüntetve. A legrégibb üyenfajta lista, amelyet Elő-Ázsiában találtak, egy négyszögletes, mintegy 20,5 cm magas kőhasáb, amelyen mindazok az „őskirályok", mitikus uralkodók fel vannak tüntetve, akik a világ teremtése és az özönvíz között uralkodtak, — ez a jegyzék mindenesetre belenyúlik a történelmi időkbe is, és egészen a II. évezred fordulójáig halad.

Ehhez a listához (amelyet a kutatás „WB 444" jelzéssel „óbabüoni királylis-

taként" tart számon) csatlakozik további kettő („A" és „B"), amelyek az 1932—1933-ban Khorsabadban talált és úgynevezett „asszír királylistával", továbbá egyes dinasztiák néhány töredékes listájával együtt belenyúlnak még az I. évezredbe is, tehát olyan időbe, amikor az egyéb jellegű források már oly bőséges anyagot szolgáltatnak, hogy a pontos időmeghatározások már minden további nélkül lehetségesek.

Tehát vannak az uralkodókról üyen korántsem hiánytalan, de azért meglehetősen folyamatos jegyzékek, amelyek nemcsak az ülető királyok uralkodási éveinek a számát adják meg, hanem hellyel-közzel, szűkszavúan még egy-egy fontos eseményt is megemlítenek, — hát ez kitűnően hangzik!

De vessünk csak egy pillantást ezeknek a listáknak egyes részeibe, máris láthatjuk, mi a hiányosságuk. A „WB 444" például az özönvíz előtti uralkodókkal kezdődik:

„Amikor a királyság az égből leszállott,
Eriduban lett a királyság.
Eriduban Alulim volt király,
28.800 évig uralkodott.
Alalgar 36 000 évig uralkodott.
Ketten királyok
64 800 évig uralkodtak.
Eridu királysága megdőlt,
a királyság Badtibirára szállt át.
Badtibirában Enmenluanna
43 200 évig uralkodott,
Enmengalanna pedig
28 800 évig uralkodott,
Dumuzi isten pedig, a pásztor,
36 000 évig uralkodott."

.... és így tovább!

A „B"-jelzésű babiloni királylista pedig így kezdődik:

„Sumuabi, király	15 évig,
Sumulail	35 éviS'
Sabu, ennek a fia	14 évig,
Apilsin, ennek a fia	18 évig,
Sinmuballit, ennek a fia	30 évig,
Hammurapi, ennek a fia	55 évig,
Samsuiluna, ennek a fia	35 évig"

... és így tovább!

Az özönvíz előtti királyok fantasztikus uralkodási ideinek megtárgyalásától itt eltekinthetünk. Világos, hogy a lista e részének egyelőre semmiféle történeti jelentőséget nem tulajdoníthatunk. (Egyelőre: mert nagyon is lehetséges, hogy egy szép napon régészeti leletek fogják igazolni legalábbis az illető királyok történeti létét, ha más volt is uralkodási időtartamuk.)

Példáink, amelyek még sokkal rövidebbek is lehetnének, más célt szolgáltak. Vizsgálatuk eredményeképpen megállapíthatjuk: a hsták semmi egyebet nem adnak, mint sorrendet, de szilárd történeti időpont nélkül!

Világosabban szólva:

A „B"-jelzésű királylistából kiviláglik, hogy Sumulail harmincöt esztendeig uralkodott Sumuabi király után, aki csak tizenöt évig ült a trónon. De azt már nem tudhatjuk meg, hogy Sumulail *mikor* kezdett uralkodni.

De még ez sem elég!

Milyen jó is lenne, ha legalább a sorrendre hagyatkozhatnánk! Sajnos, ezt nem tehetjük, mert a babiloni listák szerkesztői kényük-kedvük szerint hagytak ki olyan királyokat, akiket nem tartottak fontosaknak; vagy saját hibájukon kívül tévesen tájékoztatták őket; vagy hibásan írták le mások feljegyzéseit; vagy pedig fölöttébb egyszerűen jártak el: egyidejűleg uralkodó, de különböző dinasztiákat nem egymás mellett, hanem egymás után sorakoztattak fel.

Például II. Sarrukín, a nagy király (i. e. 722—705) azt állította, hogy AsSur országában előtte nem kevesebb, mint 350 király uralkodott. Ez a nyilván lehetetlen megállapítás rengeteg zavart okozott, amíg ki nem derült, hogy az írnok több királylistát egyszerűen — összeadott.

Ebből a dilemmából a „dátum- és epónymos-listák" vezetnek ki bennünket, — ha nem is messzire. Babilonban már I. Sarrukín korában szokássá vált (és ez a szokás majdnem 700 esztendeig, egészen Qammurapi koráig fennmaradt), hogy az éveket nevekkel látták el, és ezeket az évjelző neveket gyűjtötték. Ez igen egyszerűen hangzik, de a régiek ezt is alaposan megnehezítették.

Olyan valóságos keltezésekre, amelyekben egy bizonyos év, az illető éven belül pedig egy hónap vagy egy nap volt közvetlenül megjelölve, csak nagyon ritkán került sor. A dátumírók rendszerint valami olyan fontos eseménnyel jelölték meg az illető évet, ami az *előző* évben történt. Ez a módszer — a mi fogalmaink szerint — bizony meglehetősen körülményes, az egyiptomi óbirodalomban mégis sokáig ezt alkalmazták. Mik lehettek az ilyen fontos események? Egy győzelmes hadjárat befejezése, egy templom építésének ünnepélyes megkezdése, egy magasrangú tisztviselő vagy tábornok hivatali beiktatása, vagy — mint legfontosabb — természetesen egy uralkodóváltozás, trónralépés. De a „dátumjegyzékek" is éppen itt csalták tőrbe a gyanútlan kutatót. Hamarosan kiderült, hogy például ilyen „dátumjegyzékek" alapján egy év biztos rögzítése már csak azért is igen ritkán volt lehetséges, mivel sohasem lehetett tudni, hogy a szokásos módszerhez mindig ragaszkodtak-e. A szokás az volt, hogy az uralkodás kezdetét hivatalosan az újévi ünnepségtől számították, míg a valóságos trónváltozástól az év végéig terjedő időt még az elhunyt királyéhoz számították. Azonkívül arra is rájöttek, hogy egyes évek nevét akárhány esetben megváltoztatták, mégpedig hol uralkodói szeszélyből, hol tudatosan, a történelem meghamisításának célzatával, vagy egyéb okokból. Végezetül az írnokok rövidíteni is szokták a neveket, nemegyszer az érthetetlenségig, vagy emlékezetből — és hibásan — idéztek.

Már ezekből a példákból is kiderülhetett, hogy az ókori történet időrendi

vázának megszerkesztése a történettudomány legjelentősebb teljesítményei közé számít. De egyet-mást még kihagytunk.

Tudniillik majdnem ugyanígy állunk az úgynevezett „epónymos-listákkal" is, amelyeken az évet egy magas rangú tisztviselő, hadvezér, vagy esetleg a király nevével jelölték, vagyis nem egy bizonyos eseménnyel, hanem egy fontos személlyel. Ezt a módszert egyébként — jóval később — még Görögországban is alkalmazták. Elő-Ázsiában elsősorban az asszírok jelölték ilyen módon az éveket, mégpedig a legrégibb időktől. Ezek a listák azonban ugyanúgy eltértek a normális időszámítástól, mint a dátumjegyzékek. Mégis világos, hogy az említett dátumjegyzékek és epónymos-listák mindenesetre kiegészítették a királylistákat. Rendszeres összehasonlítások révén sikerült következtetéseket levonni, hézagokat felismerni, tévedéseket tisztázni, sőt hellyel-közzel még egy-egy eseményt is időbeli kapcsolatba lehetett hozni egy bizonyos személlyel. Szilárd történeti időpontokhoz ezzel azonban még mindig nem jutottunk. A kutatás előtt akkor csillant fel a remény, amikor a „krónikákkal" kezdett foglalkozni.

Ezeket a krónikákat nem hasonlíthatjuk össze a nyugati középkor hasonló elnevezésű írásműveivel. A mi középkori krónikáinkból már lassanként ébredező történelmi érzék tárul elénk. Az elő-ázsiai kísérletek (néhány hettita krónika kivételével) csupán arra irányultak, hogy jelentős eseményeket jelentős személyek köré csoportosítsanak. Ez utólag történt; itt büntetlenül lecsapódhatott minden tudatlanság, bármilyen meg nem felelő értesülés és hagyomány.

Ezek a krónikások azt írták, amit tudtak; azzal pedig, amit nem tudtak, egyszerűen nem törődtek. Felsorakoztatták az eseményeket, de az már mindegy volt nekik, hogy eltalálták-e a helyes sorrendet, vagy sem. Egyik kimásolta a másikat, a homályos részleteket úgy simította el, ahogy jónak gondolta; az ükapjától hallott anekdotákat fűzött hozzá, így hagyományozta az anyagot a következő krónikásra, aki azután ugyanúgy járt el vele.

A legfontosabb „babiloni krónika" ilyen másolatban — a másolatok másolatában — maradt ránk, Kyros idejéből (i. e. 550 tájáról). Az eredeti változat feltehetőleg ősrégi, de hogy mikori, nem tudhatjuk.

Milyen különös dolog, hogy egy mai kutató — amennyiben olyan anyagba is betekintése van, amely annak idején egy babilóniai tartományi krónikaírónak egyáltalán nem állott rendelkezésére — már képes szigorúan megbírálni a több mint három évezrede halott krónikások munkáját —, jobban mondva nem a kritika *lehetősége* a különös, hanem az a tény, hogy a mai kutató ezt a lehetőséget *felismerte.*

„Bárhonnan vette is anyagát a »K-krónika« szerzője — írja megróvólag egy modern kutató —, mennyivel gazdagabban írhatta volna meg az I. Sarrukinról és dinasztiájáról szóló fejezetet, ha a nippuri templom könyvtárában összegyűjtött feliratokat hasznosította volna!"

Mint a szóban forgó krónikák kiegészítését és gyakran hitelesítését meg kell említenünk végül a „királyfeliratokát", vagyis azokat a beszámolókat (ne tévesszük össze a „királylistákkal"!), amelyeket az uralkodók azért vésettek kőbe vagy

rovattak agyagba, hogy az utókor megtudja, mennyi jelentős esemény ment végbe uralkodási idejük alatt.

Ezeket a feliratokat azonban csak a legnagyobb óvatossággal használhatjuk fel. El sem lehetne mondani, mennyi mindent összehazudtak bennük. A keleti királyok gyakran zsarnokok és mindig önkényuralkodók voltak. Az ilyen uralkodók ősidőktől maguk szabták meg, hogy mi az igazság. Ez a megszabás pedig nem úgy történik, hogy kifejezetten parancsokat adnak, hanem emberfölöttinek éreztetett létükön keresztül inspirálják emberfölötti tetteik gondolatát. Tévednénk, ha a keleti uralkodókat minden esetben feliratalk *szerzőint*k tekintenénk, csak azért, mivel a szövegük így kezdődik: „Én, a nagykirály ..." A despotáknak nincs arra szükségük, hogy a dicsőítő hozsánnákat maguk szerezzék. Amikor Hiúer hatalmának tetőpontján tündökölt, az viszont, akinek szeme volt, már közeledni láthatta a véget, százezrek akadtak, akik anélkül, hogy *erre* a legkevésbé is kényszerítve lettek volna, még mindig „a történelem legnagyobb hadvezéréről", az „istentől küldött Führerről" zengtek dicshimnuszokat, Hitlernek nem kellett már semmiféle „nemzeti szocialista igazságot" parancsolnia, harsogták azt parancs nélkül is gyönyörűen.

Mindezek ellenére a királyi feliratok is hozzájárulnak a kronológia tisztázásához, mivel bizonyos eseményeket valószínű biztossággal hoznak kapcsolatba bizonyos személyekkel. Emellett azután kezdetben kisebb jelentőségű, hogy az illető esemény előadása helyes-e vagy hamis.

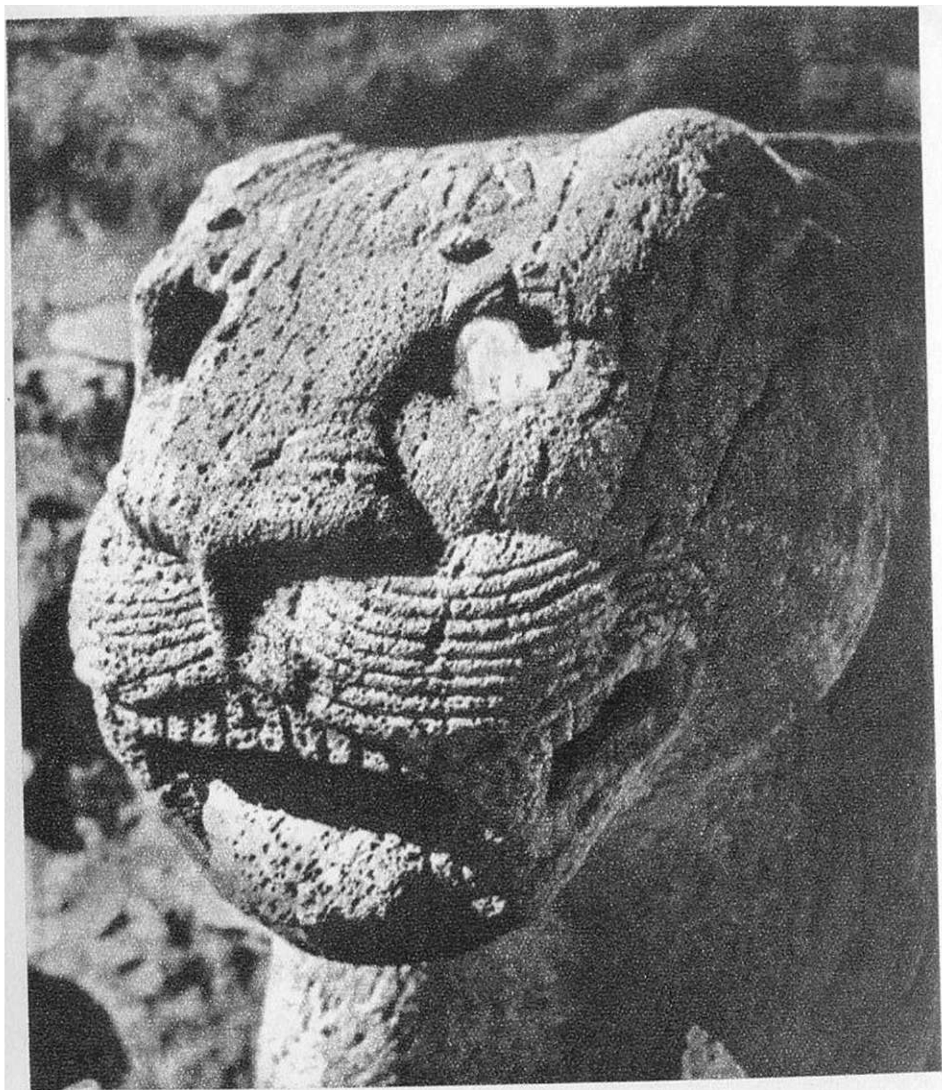
Végezetül azonban — miután az elő-ázsiai történet legfontosabb forrásait felsoroltuk — eljutottunk egy egészen szerény szöveghez, amelyet még a múlt században, Assurbanapli híres ninivei agyagtábla-könyvtárában találtak.

Ez a szöveg egyszerű, világos nyelven ismerteti az Asszíria és Babüónia közti háborús összeütközéseket, és minden alkalommal megemlékezik a békekötések módjáról is. Ez a szöveg tehát az asszír történetet a babüonival egyidejű kapcsolatokba állítja, azért nevezi a tudomány is „szinkronisztikus történetnek".

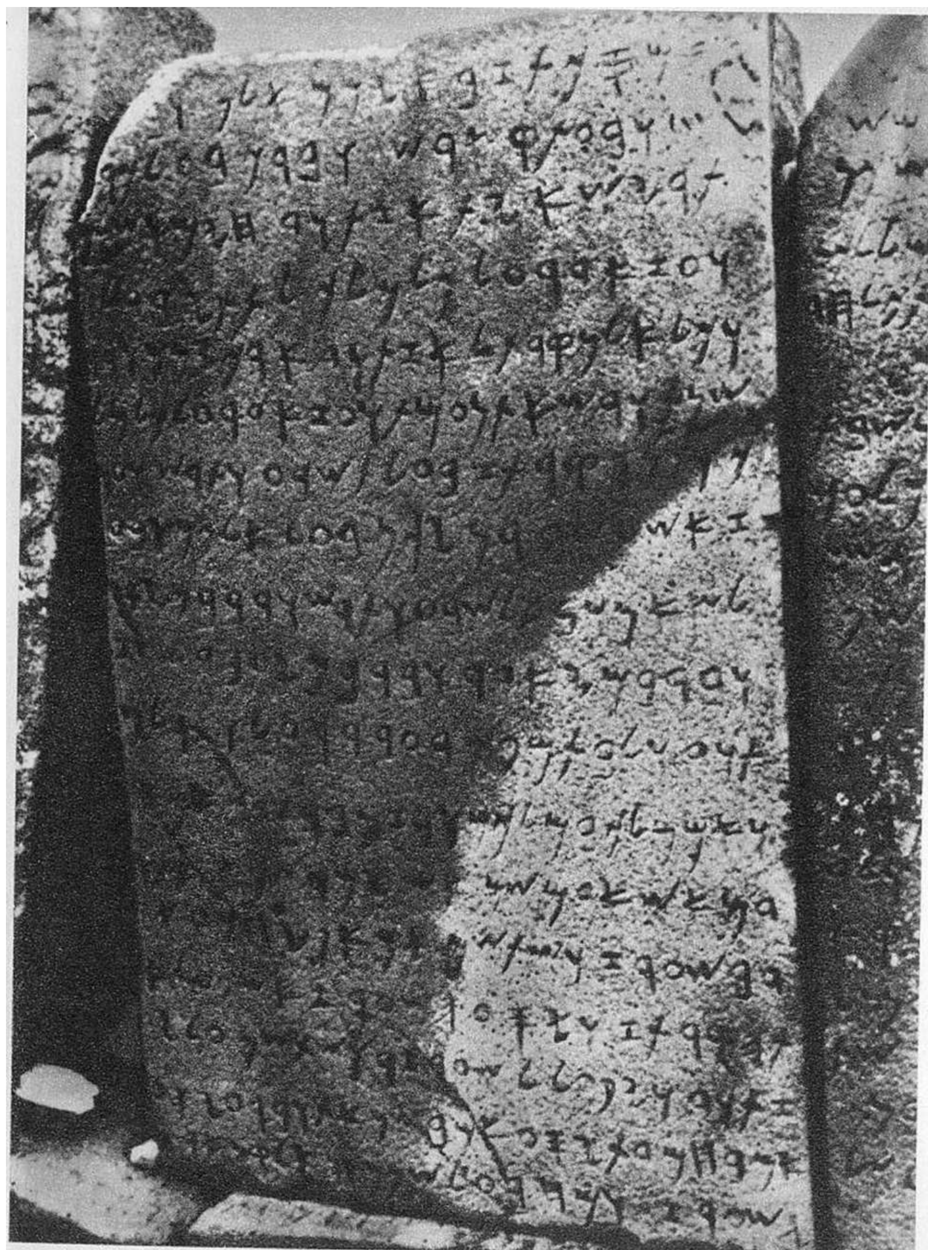
A kutatás számára felbecsülhetetlen nyereséget jelent az a tény, hogy a felirat tartalma *tizennégy* ilyen egyidejű kapcsolat felismerését tette lehetővé. Számunkra, akik most tisztázni akarjuk, hogy is tudták a kutatók — ennyi nehézség ellenére — az elő-ázsiai kronológia szilárd vázát megszerkeszteni, a szóban forgó szöveg jelentősége abban áll, hogy rendelkezésünkre bocsátotta a „szinkronizmus" varázsigéjét, a „Szézám, tárulj!"-t, amely a múlt sötét barlangjaiba vezető kapukat végül is megnyitotta.

Azt a kereken száz esztendeje tartó munkát, melynek eredményeképpen a szorgalmas kutatók — mint megannyi hangya — ezeket a szinkronizmusokat megállapították, nehéz volna megírni. Mintha néhány hajós próbált volna tájékozódni éjszaka a tengeren: csak itt-ott villant fel eligazító fény, és a hajósok nem tudták, bízhatnak-e a csalóka fényekben.

Mire is vállalkoztak itt az ókori történészek? Arra, hogy néhány alapvető dátum segítségével koordináta-rendszer hálózatát vessék rá az ókori történet kétezer esztendejére. Ha most ezt utólag szemléljük, a vállalkozást azért oly

XXXI. Az egyik karaiepei bejárati oroszlán feje. Bal szemének helyén még látszik annak a fehér masszának a maradványa, amellyel a szemüreget annak idején kitöltötték

XXXII. Akaratepei olvasható föníciai felirat egy része. Ez adta a kulcsot a hettita hieroglifák megfejtőinek a kezébe

nehéz nyomon követnünk, mivel — mint fentebb mondottuk — hangyamunkával van dolgunk: tisztára lehetetlen az apró és legapróbb részletkérdésekről szóló ezernyi tanulmányt utólag közös nevezőre hozni. Valóban, éppen a kronológia terén találjuk a legkevesebb összefoglaló jellegű művet, sőt még az időrendi táblák is rendkívül ritkák. De ezen nem is csodálkozhatunk, mert mindenki, aki ilyesmit publikált, rögtön olyan heves kritikának tette ki magát, hogy a második kísérlettől rendszerint elment a kedve. így állapítottak meg eleinte csak egyes dátumokat, — kronológiákat csak sokkal később.

A szinkronizmusok keresése közben a szakadatlan összehasonlítás módszere természetesen hovatovább értéktelennek bizonyult volna, ha rövidesen az egész babiloni-asszír történet kereteit szét nem feszíti.

!" Először a Bibliában elbeszélt események kínálkoztak összehasonlításra. (A Biblia tudvalevőleg nemcsak vallási könyv, hanem egyben krónika is.) Sokkal fontosabb összehasonlítási skálának ígérkezett azonban hamarosan az egyiptológusok történelmi táblázata. A mezopotámiai kutatóknak a fáraó-szakértők adták a kezükbe azt, amit egyedül a mezopotámiai forrásokból nehezen lehetett volna leszűrni: az első szüárd időpontokat!

Az egyiptológusok könnyebben boldogultak: az ő anyaguk összehasonlíthatatlanul bővebben áradt. A régészeti zsákmány Egyiptomban gazdagabb volt, hiszen az egyiptomi ókor kutatói már évtizedek óta a föld felszínén találták azt, amit mezopotámiai kollégáik — Bottá és Layard óta — keserves fáradsággal évezredek omladékaiból voltak kénytelenek előbányászni.

Nos, az egyiptológusoknak Manethón egyiptomi pap (i. e. 280 körül) nagy történeti összefoglalásában ott volt kéznél az a kronológiai áttekintés, amely Menéstől, az egyiptomi birodalom megalapítójától i. e. 343-ig terjedt (amikor III. Artaxerxés perzsa király újból meghódította Egyiptomot): ez az áttekintés minden hibája ellenére is biztos alapnak bizonyult. De ezenkívül ott voltak a szintén összehasonlíthatatlanul jobb és terjedelmesebb királylisták, a királyi feliratoknak pedig se szeri, se száma. De még valami kínálkozott Egyiptomban, amivel — ilyen világos és viszonylag gyorsan áttekinthető formában — ritkán találkoznak az ókori történet kutatói: az egyiptomi naptár. Ez majdnem azonos az ún. Julián-naptárral, amely a nyugati országokban egészen az i. sz. XVI. századig érvényben volt. Ezen a naptáron keresztül jutottak el Elő-Ázsia ókori történetének első szilárd időpontjaihoz.

Az egyiptomiaknak a természet parancsolt, amely évenként egyszer örvendeztette meg őket ajándékával: a föld megtermékenyítésével. Egyiptomban éppen ezért az úgynevezett „nüusi év" szerint tartották számon az időt. Ez az év — mint az egyiptomi papok nyüván már igen korán megfigyelték — egybeesett a Szíriusz nevű állócsillag évi pályájával, amelyet az egyiptomiak Sóthisnak neveztek, és amelyben Isis istenasszonyt tisztelték.

Egy Sóthis-év a modern csillagászati számítások szerint megközelítőleg egy napévnek felel meg. Rendkívül bonyolult számítások révén, melyet az egyip-

tológusok, csillagászok és matematikusok bevonásával végeztek, sikerült egy csillagászati eltérést — éspedig azt, hogy 1461 egyiptomi polgári év 1460 Julián napévnek felel meg — a kronológia számára hasznosítani. Tulajdonképpen egy állócsillag úgynevezett „korai felkeléséről" van itt szó, amelyet ma a csillagászok pontosan ki tudnak számítani. Mindenesetre az úgynevezett „Sóthis-periódus" váratlanul olyan megbízható eszköznek bizonyult, melynek segítségével szilárd időpontokhoz lehetett jutni.

Az első ilyen pont Censorinus római írónak az a híradása volt, amelyben a Sóthis-periódus végét oly pontosan leírta, hogy a kérdéses évet i. sz. 137-re lehetett rögzíteni. Ebből most már csak további Sóthis-periódusokat kellett „levonni", hogy újabb fix pontokhoz jussunk. Az 1460 Julián-évből álló periódus levonását sorban akármeddig folytathatnánk, egyre messzebb visszafelé, ha az ásató régészek már a negyedik periódusnál megálljt nem parancsolnának: az ásatási leletek bizonysága szerint *ilyen* korán még nem fejlődött ki magasabbrendű kultúra.

Ezen a vázon belül most aztán először (a Juhán számítás szerint) i. e. 237. július 19-ének a meghatározása sikerült, mégpedig az úgynevezett „kanóposi dekrétum" felirata révén, amelyben a „Sóthis előjöveteléről" olvashatunk. Egy másik papirusz, amelyet az egyiptológus és regényíró Georg Ebers a maga nevével jelölt, a XVIII. dinasztia kezdetének csilllagászati meghatározását, ugyanígy megint egy másik papirusz pedig a XII. dinasztiáét tette lehetővé. A királylisták most egyszerre értelemmel telítődtek. A megadott uralkodási idők szilárd vázzá illeszkedtek össze. A kivetett dátum-hálóban most mindig új és új szilárd évszámok akadtak fent. Az asszirológusok is hasznot húztak a felfedezésből: keltezni tudtak olyan levelezéseket, szerződéseket, hadijelentéseket, amelyek egyiptomi eseményeket említettek. Minden kitűnően egyezett, de akkor rájöttek, hogy az oly becsesnek talált Sóthis-periódussal való számolás a II. évezredig kitűnően beválik továbbra is, de korábbi időkre vonatkoztatva már fölöttébb kérdéses.

Eduárd Meyer, a nagy német történettudós, *Egyiptomi kronológia* című könyvében (1904-ben, majd 1908-ban) — a Sóthis-periódusok alapján — büszkén számította ki a világtörténet legkorábbi dátumát: az i. e. 4291. július 19-ét!

Ma azonban teljes biztossággal tehetjük fel, hogy az óbirodalom korából Sóthis-dátumok nem számíthatók ki, mivel akkor ilyenek még nem is létezhettek. Ennek az okát a matematikusok hosszú, tudós értekezésben ki is fejtették, és a legtöbb egyiptológus most már egyre inkább hitelt ad okfejtésüknek.

Ez természetesen súlyos csapás volt az asszirológusokra, és egyben az egész előázsiai kronológiára is.

Csak most kanyarodhatunk vissza arra a kérdésre, amely egyáltalán ennek a kronológiai fejezetnek a megírására késztetett bennünket: a hettita birodalom történetéből hiányzó kétszáz esztendőre!

Bár a babiloni-asszír történet időrendi váza többé-kevésbé megszilárdult, mégis volt egy nyilt kérdés egészen a legutóbbi időkig: Hammurapi uralkodásának dátumszerű rögzítése.

A II. évezred egészen mellékes, másod- és harmadrendű királyainak időbeli — meglehetősen pontos — meghatározása már régen sikerült, de hiába volt minden elmeél, az Eufrátesz és Tigris közének kétségtelenül legjelentősebb uralkodóját, Hammurapit, a nagy törvényhozót sehogyan sem tudták elhelyezni.

Már azt hitték, hogy bizonyos szinkronizmusokat mégis feltehetnek; újra és újra végigszámolták a királylisták uralkodási éveit, tanúul hívták a „rétegekben" gondolkodó régészetet és az összehasonlító művészettörténetet, amely az edények és domborművek stílusából jelentős következtetéseket tud levonni, — és egyre csak az i. e. XX. vagy XIX. századra lyukadtak ki. Mindenesetre a valószínűség is e mellett a korai datálás mellett szólt, és semmiféle jel nem mutatott arra, hogy Hammurapi később (időben hozzánk közelebb) élt volna.

Semmiféle?

Egy talán mégis. Azt azonban senki sem tartotta fontosnak. Egy jogi okmányról volt szó, amelyben „Hammurapi tizedik esztendejében" „Mardukra, Hammurapira, és Samsiadadra" esküdtek. — Marduk volt a legfőbb isten, Hammurapi a babiloni törvényhozó, Samsiadad pedig egy asszír király, aki — minden egyéb dokumentum bizonysága szerint — *nem* élhetett Hammurapi korában. Tehát a fentebbi esküformulát „hagyományos formulának" minősítették, Hammurapi és Samsiadad között pedig nem tételeztek fel semmiféle időbeli kapcsolatot. És mivel *ezt* elmulasztották, — ezért hiányzott az a bizonyos kétszáz esztendő!

A régi egyiptomi, de még inkább a babiloni-asszír kronológiában ezen a csekélységen még túltehették magukat; ott bővében voltak a dinasztiáknak, volt éppen elegendő király.

De mikor a hettita birodalmat felfedezték, amelynek megvilágításához csak gyéren akadtak források, összefüggő királylisták pedig eleinte egyáltalán nem voltak ismeretesek, akkor éppen ez a két évszázad *hiányzott.* Lassanként azonban mindenesetre világossá vált, hogy talán mégis csak a kronológiát kellene felülvizsgálni. Weidner német asszirológus Hammurapit már húsz évvel ezelőtt 1955—1913-ra tette, és ezzel időben máris jóval lejjebb ment. 1938-ban az amerikai Albright az 1868—1826. éveket adta meg, 1940-ben a német Ungnad 1801—1759-et. Még nekik sem volt igazuk. Az oly sokáig várt bizonyítékot — ugyan mi mást, ha nem egy vitathatatlan szinkronizmust? - egy régészeti felfedezés szolgáltatta.

Századunk harmincas éveiben egy francia hadnagy a szír-iraki határ közelében, Tell-Hariri mellett egy csomó beduint figyelt meg, amint nagyobb köveket kerestek, hogy egyik halottjuk sírját a ragadozók éjszakai látogatásainak következményeitől megvédjék.

Amikor a beduinok hosszabb idő elteltével visszatértek, a hadnagy megkérdezte tőlük, hogy sikerrel járt-e munkájuk. A sok fecsegés közepette arról is beszámoltak, hogy egy különösen nagy követ, egy *emberre hasonlító* alakot is találtak, — mindenesetre fej nélkül.

A hadnagy jelentette a dolgot. Ennek az lett a következménye, hogy 1933-ban André Parrot professzor, a francia múzeumok első konzervátora megjelent Teli Haririban és már az első ásatások alkalmával — 1933. január 23-án — azt a felfedezést tette, hogy „Mari királyi város" romjain áll — s egy kis szobron talált feliratok ezt igazolták is.

Ezt a királyi várost Parrot kereken húsz esztendeig kutatta, leszámítva belőle — amint ő maga írja — „a második vüágháború alatti terhes megszakítást". Olyan város földjét tárta fel, amely fölött három évezrednyi emberi civilizáció suhant el. Parrot leletei közül a legérdekesebb azonban a levéltár, Mari királyainak állami levéltára volt, amely nem kevesebb mint húszezer feliratos agyagtáblát rejtegetett magában.

Voltak ott levelek és szerződések, jelentések és egyéb dokumentumok, krónikák és a hétköznapi életből vett történetek, — köztük a bohókás, de mégis emberi gondokat tükröző beszámoló „az erkélyre szorult oroszlánról" (megértéséhez itt csak annyit, hogy az oroszlánvadászat akkoriban a királyok kiváltsága volt):

„így szól Iaqimadad, a te szolgád: Nemrégiben a következő levelet intéztem uramhoz: „Akkaka egyik háza terraszán egy oroszlánt fogtunk. Ha ennek az oroszlánnak uram megérkezéséig a háztetőn kell maradnia, közölje ezt velem az én uram; ha pedig az állatot az én uramhoz kell szállíttatnom, közölje velem az én uram azt is." Az én uramnak válasza késett, és az oroszlán most már ötödik napja ott ül a tetőn. Egy kutyát és egy disznót vetettünk eléje, de megeszi a kenyeret is. Én azt mondtam: „Ez az oroszlán még pánikot okozhat!" Azután aggódás fogott el, és az oroszlánt egy faketrecbe zárattam; ezt hajóra tétetem, és uramhoz fogom szállíttatni."

Természetesen a kutatást elsősorban nem ezek a történetek érdekelték. Mari levéltárának legfőbb kincsei azok a dokumentumok lettek, amelyekből vitathatatlanul kiderült, hogy I. Samsiadad Hammurapinak volt idősebb kortársa.

Mivel pedig Samsiadad uralkodásának idejét az asszír királylisták alapján meglehetős pontossággal körülbelül az i.e. 1780 és 1750 közti időszakra lehetett tenni, Hammurapi uralkodási idejét illetőleg is kétséget kizáró módon „1700 tájára" lyukadtunk. Ma, számos dokumentum adatainak egybevetése után, „meglehetős bizonyossággal" tehetjük fel, hogy Hammurapi i. e. 1728-tól 1686-ig uralkodott.

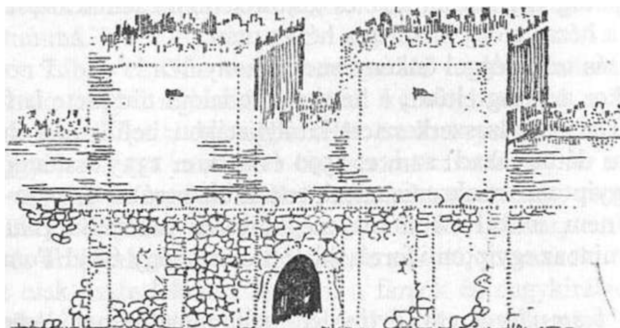
Ezzel az ókori történet egyik legfontosabb kronológiai problémája oldódott meg egy csapásra.

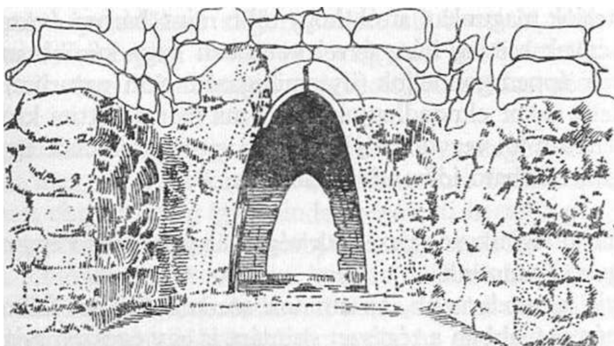
Az egyszerre csak egyértelmű szinkronizmusok egész láncolatán keresztül most már tovább lehetett merészkedni visszafelé; csak most sikerült I. Sarrukiin uralkodási idejét is kiszámítani, a legnagyobb valószínűséggel meghatározni

annak az uralkodónak az éveit, akit még nem is oly régen a mondák birodalmába utaltak.

Ez pedig: i. e. 2350.

Sarrukín körülbelül ebben az évben alapította meg az első nagy birodalmat. Ez a legkorábbi történeti dátum, amelyet a kutatás — a helyesség igényének fenntartásával — eddig meg tudott határozni. Ilyennek minősíti Anton Moortgat berlini egyetemi tanár *Geschichte Vorderasiens bis zutn Hellenismus* (Elő-Ázsia története a hellenizmusig) című, 1950-ben megjelent könyvében.

23. A hattusasi „királykapu" város felőli és külső oldalának rekonstrukciója (1. a XXV. táblát)

De épp, amikor e könyv első kiadása elhagyta a sajtót, kaptam két magánlevélben (a chicagói egyetemen működő Benno Landsbergertől és Hans Gustav Güterbocktól) azt a tájékoztatást, hogy legújabban megint kétségek merültek fel a „rövid kronológia" helyességét illetőleg, — kétségek, amelyeknek valamivel előbb már Albrecht Götze (Yale Egyetem) is kifejezést adott, de amelyeket csak Landsberger fejtett ki részletesebben egy ragyogó hosszabb tanulmányában, és I. Samsiadad uralkodási idejének egy új időpontját, i. e. 1852-t következtette ki.

Melyik hát a helyes dátum ?

A hettita birodalom feltárásának eddig előadott történetéből tudjuk, hogy milyen szűkös volt kezdetben az írásos anyag, hogy a jelentősebb ékírásos leletek csak 1907-től kezdődőleg tették lehetővé az első következtetéseket, és hogy a tulajdonképpeni hettita feliratok megfejtése csak 1915-ben kezdődött.

A szinkronizmusoknak az a hálója, amelyet az asszirológusok és egyiptológusok szerkesztettek, túl lazának bizonyult; túl kevés szilárd dátum akadt fent benne. A királylisták, amelyeket itt nem lehetett átvenni, hanem valamennyit úgy kellett rekonstruálni, nem tüntettek fel uralkodási időket. Az az átkozott kétszáz évnyi hézag pedig egy hettita „ó" és „újbirodalom" feltételezésére késztette a kutatókat — a hézag előtt, illetőleg a hézag után.

Ez a felosztás teljességgel önkényesnek bizonyult.

Most, amikor a hézag eltűnt, a hettita birodalom története is folyamatosnak mutatkozik. De az összeszerkesztett királylistákon belül még ma is csak két valóban biztos dátum akad: az i. e. 1590 és az i. e. 1335 esztendő. Mindkettőt babüoni és egyiptomi szinkronizmusok teszik biztossá: i. e. 1590-ben halt meg I. MurSilis, nem sokkal Babilónia meghódítása után; Suppiluliumas pedig 1335-ben — mint az egyiptomi forrásokból tudjuk: négy évvel Tutanhamon után — halt meg.

Meglehetős biztossággal egy évtizeden belül elhelyezhető események közti szinkronizmusok ma már természetesen sokkal nagyobb számmal akadnak. És ha nem zavartatjuk magunkat attól, hogy több mint három évezreddel ezelőtt lezajlott események esetleg húsz évvel korábban vagy később mentek végbe, mint ahogy ma éppen gondoljuk (üyesmi igazán nem zavarhatja meg történelmi képünket), akkor elmondhatjuk, hogy ma már a hettita kronológiát illetőleg is bámulatosan jól vagyunk tájékozódva, — vessünk csak egy pillantást a könyvünk végén található időrendi táblázatra.

A kronológiával foglalkozó fejezetünk végén legyen szabad egy rövid, de igen fontos megjegyzést tennünk.

Korunk egyik legmodernebb, az atomok szerkezetével és felbontásával foglalkozó tudománya újabban a régészet számára is egy egészen sajátos segédeszközt teremtett meg.

A kiindulási pont a „C 14 izotóp" egyik tulajdonsága. Izotópoknak a vegyészek ugyanannak a kémiai elemnek különböző súlyú atomfajtáit nevezik. Megkülönböztetnek természetes és mesterséges izotópokat. A természetesek közt foglal helyet a „C 14", a szén (carbonium) izotópja, amely bolygónk legfelső gázrétegeiben azáltal keletkezik, hogy a kozmikus sugarak szétrombolják a nitrogénatomokat. Ezeket a rendkívül szórványosan fellépő izotópokat növények és állatok (utóbbiak a növényi táplálék kerülő útján is) veszik fel. A szóban forgó izotópok radioaktív tulajdonsága az, ami az adott összefüggésben érdeklődésünkre számíthat.

A tudomány ugyanis megállapította ezeknek az izotópoknak a felbomlási sebességét.

Mivel a növény és állat halálával a „C 14" izotóp kiválasztása megszűnik, a halott maradványban még meglevő' „C i4"-mennyiség alapján meg lehet határozni az illető maradvány — rostok vagy csontrészecskék — *korát.*

Ennek a szakmának legkiválóbb specialistája, a chicagói egyetemen működő Willard Libby 1908-ban, Coloradóban született; eredetileg mérnöknek készült, de azután a vegyészetet választotta hivatásának, és a radioaktivitás szakértője lett; értesüléseink szerint a háborús évek alatt ő is részt vett az atombomba kidolgozásában.

1948. január 9-ét ő avatta az ókori kronológia tudományának szempontjából oly fontos dátummá.

Ezen a napon Libby elnöklete alatt minden ide vonható tudományszak képviselői összeültek, hogy megbeszéljék az új kormeghatározó mérési módszer alkalmazásának lehetőségeit. A megbeszélés eredményeként Libby hamarosan olyan ritkaséggyűjteményt rendezett be laboratóriumában, a müyet biztos, hogy modern vegyész dolgozószobájában még sohasem láttak: vannak itt csontdarabok és növényi részek, szövetfoszlányok és faforgácsok, emberi és állati maradványok és ürülékek, mindez sírokból, urnákból, piramisokból és templomokból; amit csak össze lehetett hordani a fáraók és nagykirályok, mogulok, rádzsák és kacikák országából, minden korból és mindenféle néptől.

Dr. Libby azóta ezen dolgozik. Kémiai-fizikai kormeghatározásait az illetékes szaktudományok képviselőinek szigorú ítélete alá bocsátja, akik nézeteiket — éppen Libby mérései alapján — már is nemegyszer módosították. Libby eleinte plusz-minusz 180 éves hibaforrással dolgozott, de módszereit azóta tökéletesítette.

Nem férhet hozzá kétség, hogy ezzel a történeti kormeghatározásnak új, sokat ígérő útja nyílt meg. Az ókor kutatója számára szinte fantasztikus gondolatnak tűnik, hogy holt tárgyak, még így, minden régészeti összefüggésükből kiszakítva is, mindmegannyi magában álló darab, most egyszerre kénytelenek pontos korukat elárulni. Különösen az őstörténeti kutatás húzhat ebből rengeteg hasznot, amely eddig minél messzebb merészkedett vissza a múltba, annál nagyobb, gyakran egészen megfoghatatlan időközökkel operált. Az ember kora most már hovatovább nem a legkülönfélébb őstörténeti, zoológiai és geológiai elméletek kombinációjának, hanem pontos mérésnek a függvénye.

Vüágos, hogy a fentebbiekben leírt, a történeti térben és időkben „interpolációkkal" dolgozó kronológiai tudomány ezzel még egyáltalán nem veszít jelentőségéből. A modern történeti kutatás célja ugyan nem a királyok története, hanem a népek általános kultúrtörténete, nem egyesek felemelkedése és bukása, hanem a közösség élete és szenvedései. De mégis minél messzebbre nyúlunk vissza az első kultúrák homályába, annál inkább elégedettek lehetünk azzal, hogy — egyelőre — legalább a királyok történetét rekonstruálni tudjuk. így is van még elég uralkodó, akikről éppencsak tudjuk, hogy valamikor léteztek, akik azonban egyébként — éppúgy, mint kortársaik — sajnos egy szikrányi anyagot sem hagytak ránk, amit a vizsgálólombikba tehetnénk.

9. FEJEZET

A QADESi CSATA ÉS AZ ÖRÖK BÉKE

Az alatt a bizonyos átkozott kétszáz esztendő alatt, körülbelül i. e. 1600-tól 1400-ig, — mint most már a kronológia helyesbítése után tudjuk, — mindaz *nem* történt meg, amit a kutatás merész feltevések formájában megállapított.

A csak papíron létező kétszáz esztendő — elolvadt. A törvényhozó Tehpinus birodalmához folyamatosan csatlakozott II. Tudhaliyasé (i. e. 1460—1440). Kettejük között — rövid ideig — több olyan király uralkodott, akiknek egyelőre még a nevét is alig ismerjük.

Mégis éppen erre az időre esik az elő-ázsiai történelemnek egy jelentős eseménye. Helyesebben fogalmazva: a népek életmódjában mutatkozó, időben és térben fölöttébb nehezen rögzíthető, eredetileg bizonyára csak jelentéktelen változások az i. e. II. évezred középső századai folyamán egyszerre csak lökésszerűen döntő eseményekké érlelődtek.

Tisztán politikai szempontból nézve: ebben az időben történt, hogy a hurriták, akik különálló népcsoportok formájában a hettitáktól keletre — le egészen Szíriáig, — már jó ideje felbukkantak, a mitanni birodalomban indo-iráni származású királyok alatt (közülük egyesek ind nevet viseltek) hatalmas, mindamellett kulturált állammá szervezkedtek, amely I. Mursilis halála után tőkét tudott kovácsolni a hettita uralkodók gyengeségéből és Hatti országát egyre jobban fenyegette.

Minden valószínűség szerint nagyobb népcsoportoknak ezzel a tömörülésével függ össze a hyksósok hirtelen, nagyerejű, mindent elsöprő egyiptomi hadjárata is.

Kísértetiesen hat ez a hadjárat, már amennyire fogyatékos forrásaink és minden rendelkezésünkre álló híradás alapján szemlélhetjük: a történelem homályából felmerül egy vad néptörzs („pásztorkirályok", „idegen fejedelmek"), északkeletről egészen a Nílus deltavidékéig nyomul előre, elkergeti a fáraókat, magához ragadja a hatalmat, száz esztendeig uralkodik, majd az egyiptomi Amosis felkelésének eredményeképpen megbukik, fejvesztve menekül — és a történelem homályában ugyanúgy nyomtalanul eltűnik, mint ahogy felbukkant.

Mit is lát, ahogyan mondottuk, a politikai szemlélet Elő-Ázsia népeinek ebben a hirtelen felkavarodásában? A hurriták felemelkedését, a nagyarányú hyksós vándorlást (amelyben esetleg hurriták is részt vettek), azután az iráni kassziták

betörését, akik a hettitáktól lerombolt Babilont elfoglalták, és egész Babilónia fölött magukhoz ragadták a hatalmat.

De ha csak *ezt* pillantjuk meg, akkor éppen a fő dolgot nem vesszük észre, akkor ez a hirtelen vándorlási hullám csak olyannak látszik, mint a sok előbbi, amely már régebben lezajlott. Valójában a népeknek ebben az erjedő-gomolygó kavarodásában valami egészen új ment végbe, ami — és csakis ez — a hyksós vihar hegyomláshoz hasonlítható erejét megmagyarázhatja, és ami az elő-ázsiai kultúra világán (és ezzel a további világtörténelmen) belül a történelem további folyását csakugyan döntő módon forradalmasította.

Tudniillik valamikor ebben az időben történt, hogy valahol a hettiták, hurriták, kassziták és a barbár hyksósok között az i. e. II. évezred folyamán kifejlődött a lótenyésztés, a lovaglás, és kialakult az a típusú és olyan tökéletes kétkerekű szekér, hogy mindennek kombinációja, a *könnyű harckocsi* világtörténeti jelentőségre tehetett szert.

A Bogazköy közelében, a hajdani Hattu§a§ helyén végzett ásatások során egy szép napon egy körülbelül ezer sor terjedelmű agyagtáblaszöveg került napfényre: lótenyésztési utasítások.

Ez a hettita szöveg azért olyan érdekes, mivel ez a világtörténet legrégibb „hippológiai kézikönyve", amely ránkmaradt, — legalább 3400 éves.

A felirat, mint mondottuk, hettita nyelvű, az a hely pedig, ahol előkerült, valaha a hettita birodalom fővárosa volt.

A szerzőnek tekintendő személy azonban a „Mitanni földjéről való Kikkuli", tehát hurrita. És ebben az első lótenyésztési és idomítási szabályzatban újra és újra olyan szakkifejezések bukkannak fel, amelyek világosan szanszkrit eredetre utalnak. De hát a hurrita királyok is indiai neveket viseltek!

E tények alapján arra következtethetünk, hogy valamelyik hettita uralkodó egy Mitanniból való hurrita lótenyésztési szakembernek megbízást adott (akkoriban nyilván Mitanniban voltak a legkiválóbb szakértők), hogy a hazai lótenyésztést úgyszólván „a tudomány legújabb vívmányainak megfelelő szinten" virágoztassa fel. Kikkuli idomítási szabályai a legnagyobb fokú körültekintést mutatják — vagyis már kialakult hagyomány állhatott mögöttük —, egyébként pedig hét hónapig tartó idomítási időszakot írnak elő.

Mindebből kiviláglik, hogy a lótenyésztés „feltalálói" bizonyára nem a hettiták (de nem is a hurriták) voltak. Az is bizonyos, hogy nem ez a két nép szülte az első lovasokat, — e téren minden jel Kelet, Ázsia felé mutat.

Továbbá az is többé-kevésbé biztos, hogy az új fegyvernek, a harcikocsinak a feltalálói sem a hettiták voltak, amennyiben lótenyésztés nélkül harcikocsi sincsen, mivel az új fegyvernem hatását csak jól beidomított lovak alkalmazása tehette forradalmi jelentőségűvé.

De valami mást biztos tényként tehetünk fel:

Az i. e. II. évezred derekán a hurriták, kassziták és a vad hyksósok népének nagy kavarodásában, amely azonban a hettita birodalomnak a Halys kanyaru-

lata mögött elterülő magvát nem érintette súlyosan, egyes-egyedül a hettiták voltak azok, akik szomszédaiknak a lóra és a szekérre vonatkozó sok-sok ösztönzését befogadták, az addigi eredményeket tökéletesítették, mindezt saját ötleteikkel és tapasztalataikkal összeolvasztották, és végül abban az új fegyvernemben — a könnyű harcikocsiban — egyesítették, amellyel később az ókori világ legnagyobb csatáját megnyerték, és amelynek dübörgésétől Szíria népei még sokkal később is reszkettek!

Hogy a ló domesztikálása után először nem lovasság, hanem harcikocsi-egységek jöttek létre — ez számunkra csodálatosnak tűnik. De ugyanolyan csodálatos az is, hogy amikor később az elő-ázsiai népeknél a fegyveres lovasok is szerephez jutottak, a lovas csapatok alkalmazásának művészete és haszna a hettitákkal együtt ismét feledésbe merült, — hiszen a korai időkben sem a görögöknek, sem a rómaiaknak nem volt „lovasságuk"; „lovasaik" voltak, de „lovas csapattestekkel" nem rendelkeztek.

Kétségtelenül a hettiták által tökéletesített „könnyű harcikocsi" annak idején nyilván annyira újszerű volt, hogy ma is joggal minősíthetjük „felfedezésnek". Minden bizonnyal téves nyomon járnak az asszirológusok, ha azt hangoztatják, hogy valamiféle harcikocsit valószínűleg a sumérok is ismertek. A „fekete fejűek" négykerekű (tömör korongokon gördülő), esetlen szekereit jól szemlélhetjük azon a „mozaik-zászlón", amelyet L. Woolley hozott napfényre Ur romjai alól. Ezek, ha valaha is harci bevetésre kerültek, legfeljebb annyi jelentőségük volt, mint a nyugat-európai középkor nehézkes szekereinek, amelyek a menetelő landsknecht-oszlop számára erkölcsi támaszt biztosítottak, amennyiben elefántok módjára, de gyalogsági tempóban a közelharc gomolygásába furakodtak. Sokkal valószínűbb az a feltevés, hogy ezek az első sumér szekerek csak vonatjárművekként szolgáltak.

A könnyű hettita harcikocsi már nem tömör korongokon, hanem két, hat-hatküllővel ellátott keréken gördült, — majdnem olyan könnyed, elegáns alkalmatosság volt, mint egy múlt századbeli angol dog-cart (könnyű vadászkocsi). Fölénye a gyorsaságában rejlett.

Ilyen szekereket egy harcikocsi-csapattestbe tömörítettek, és ez a stratégiai ötlet az egész hadviselés forradalmi változását idézte elő.

Ha ez a sárga porfelhők közepette vágtató látomás feltűnt, és nyerítő lovaknak, kiáltozó embereknek és vakítóan csillogó fegyvereknek bizonyult — minden hettita harcikocsin a vezetőn kívül még két harcos állott —, a legtömörebb gyalogsági arcvonal is szétnyüt előtte. Ha pedig az első rohamnak ellenállt, pülanatok alatt rémülettel láthatta, hogy máris körül volt véve az őrült vágtában száguldó harcikocsiktól, máris tapasztalhatta, hogy zúdulnak rá a nyilak, tiporják a fekete lópaták, hogy minden gomolygó káosszá változott, amelyben szekerek is összeroncsolódtak ugyan, de még roncsaikkal is sebeket ejtettek, a lándzsákon lovak is felnyársalódtak, de haldokló tetemeik alá még nem egy harcost temettek.

De ne veszítsük szem elől tulajdonképpeni feladatunkat: mi a hettita birodalom felfedezéséről óhajtunk számot adni. És mielőtt az imént felidézett csata-

képet az ókori világtörténet első' nagy összecsapásában, legjelentősebb csatájában valóságként — fokozott valóságként — viszontlátjuk (ott ugyanis már mindkét részről harcikocsikról küzdöttek), néhány olyan tényről kell beszámolnunk, amelyek megmagyarázhatják: hogy kerülhetett sor erre a nagy összecsapásra?

A legújabb kutatások szerint Telipinus halála után valószínűleg a mitanni birodalom volt Elő-Ázsia vezető hatalmassága. De a jelek szerint három hettita királynak — II. Tudhaliyasnak, II. Hattu§ilisnak és III. Tudhaliyasnak, majd végül II. Arnuwandasnak is — sikerült birodalmukat legalább is döntő jelentőségű változásoktól megóvniuk, bár az állam — a legvészesebben talán III.Tudhaliyas uralkodása alatt — súlyos válságokba sodródott.

Erről a körülbelül i.e. 1500-tól 1375-ig terjedő korszakról nem sokat tudunk ugyan, de azért jelentéktelennek semmiképpen sem mondhatjuk. Százhuszonöt esztendő — nagyon is jelentős idő egy nép életében. Nem adhatjuk át magunkat annak a szám-bódulatnak, amely az évezredekkel operáló ókori történet terén egyszer mindenkit elfog, — elvégre is minden *évszázadot* három *emberi* nemzedék formál!

Arnuwandas utódaként született meg a hettita nép legnagyobb királya, valóban „a királyok királya", egy igazi nagyhatalom megalapítója, Elő-Ázsia Nagy Károlya: I. Suppiluliumas (i. e. 1375—1335).

Suppiluliumas feltétlenül minden tekintetben ragyogó jelenség volt: nemcsak bátorságát mutatta meg a nagy döntések alkalmával, hanem meg volt áldva azzal a bizonyos nagyvonalúsággal is, amely — minden indokoltnak látszó aggállyal szemben — a legnehezebb helyzetek fölött is úrrá tud válni.

Ezzel a tulajdonságával — csodálatos módon — az a politikai bölcsesség is párosult, hogy mértéket tudott tartani ellenségeivel szemben. Például vallási szempontból egyrészről türelmes volt, másrészről azonban csakugyan gondot viselt a jó erkölcs megtartására és a jogviszonyok zavartalanságára, amint ez negyven esztendős uralkodása során kötött valamennyi szerződéséből kiviláglik. Csak egy példát említünk: Egyik nővérét Hayasa országának királyához adja feleségül, küld vele több mostohanővért és udvari hölgyet is kíséretül. Hayasában azonban — hettita fogalmak szerint — még barbár szokások uralkodtak, tudniillik testvérek is összeházasodhattak, és a rokonok közt meglehetősen szabad érintkezés folyt. Suppiluliumas ezt a leghatározottabban elítéli. A királyhoz írott levelében közli: „Hattusasban ez nem szokás . . Aki ilyesmit követ el, az HattuSasban nem marad életben, hanem meghal!" Majd intő példa gyanánt elmondja, hogy egy bizonyos Mariyast az apja in flagranti érte és megölette. A történetet pedig így fejezi be: „Ilyen dologtól, amely miatt egy ember meghalt, óvakodjál nagyon!"

Suppiluliumas kétségtelenül nagymértékben ellentmondásos jelenség volt, de minden helyzetben megnyilvánuló nagyságát nem lehet elvitatni tőle.

fjittusast ő építette ki erősséggé, a déli oldalon húzódó hatalmas bástyafal az ő uralkodása alatt jött létre. Háborút indított az erős mitanni birodalom ellen, átkelt az Eufráteszen, bevette és kifosztotta a hurrita fővárost, de népét nem

döntötte rabszolgasorba. Egyik leányát feleségül adta Mattiwaza mitanni herceghez, s így az országot baráti szálakkal fűzte birodalmához.

Meghódította a régóta vitatott Szíriát, hatalma alá kényszerítette Halpa és Kargamis királyságokat, a határvidéknek ezeket az örökös vitára alkalmat adó területeit, és fiait tette meg a két város királyaivá. Hadjáratainak sikerét az is előmozdította, hogy Szíriában az az ellenség, aki valóban veszélyesnek bizonyulhatott volna, nem szállt vele komolyan szembe: IV. Amenóphis egyiptomi fáraó, az „eretnek" király azzal volt elfoglalva, hogy az egyiptomi sokistenhitet a napisten általános tisztelete javára eltörölje, utódja, Tutanhamon pedig tizennyolc éves korában meghalt. így Suppüuliumas nemcsak hódított, hanem az elfoglalt területeken uralmát meg is tudta szüárdítani. Birodalmi éspedig széles látókörű politikát folytatott. Eredményeinek láttára nagyságát most már címeinek felsorolásában is kifejezésre juttatta. Nemcsak „királynak" nevezte magát, mint elődei, hanem így: „Labarnas, a nagy király, a Hatti-föld királya, a hős, a viharisten kegyeltje", ha pedig szerződésekben magáról beszélt: „az én napom".

Hogy jelentőségére, amennyiben az főképp a politikai hatalom teljességében mutatkozott meg, messze az ország határain túl is felfigyeltek, bizonyítja az a levélváltás, amely politikai érdekességén kívül néhány olyan emberi vonást is mutat, hogy feltétlenül megérdemli a közlést.

E levélváltás ismeretét Suppiluliumas fiának, II. Mursüisnak köszönhetjük, aki saját tetteinek részletes megörökítésén kívül atyja dolgait is megírta. Arról van szó, hogy Anhesenamon egyiptomi királyné, a korán elhúnyt Tutanhamon gyermektelen özvegye, arra kéri Suppiluliumas hettita királyt, küldje egyik fiát Egyiptomba, hogy feleségül mehessen hozzá, és a fáraók trónjára ültethesse!

Az ókor leghatalmasabb udvarának ez az ajánlata annyira szokatlan volt, hogy még maga Suppiluliumas sem tudott egyhamar dönteni, mit is kellene cselekednie, ha már ilyen különleges alkalom adódott. Éppen hadban volt Kargamis ellen és győzelmes előnyomulása során a Libanon és Antilibanon közti Amqáig jutott. A hettita szövegben ezt olvashatjuk:

„Amikor pedig az egyiptomiak Amqa bevételéről értesültek, nagyon megrémültek. Mivel pedig uralkodójuk meghalt, az özvegy királyné követet küldött atyámhoz, és a következő írást juttatta el hozzá:

»Férjem meghalt, fiam pedig nincsen. Rólad viszont azt beszélik, hogy sok fiad van. Ha te egyik fiadat nekem adnád, a férjem lehetne. Hát talán valamelyik rabszolgámat válasszam, őt tegyem férjemmé és őt tiszteljem?«

Suppiluliumas zavarban volt. Fia meg is jegyzi: »Amikor atyám ezt hallotta, tanácskozásra hívatta Hatti nagyjait.« Világos: a király nem bízott ebben a rendkívüli ajánlatban, és családapának érezte magát, amikor tisztázni próbálta, hogy valamelyik fiát ki szabad-e tennie egy ilyen bizonytalan kalandnak. Külön követet küldött tehát, hogy megbizonyosodjék a dolgok állásáról.

„Eredj, hozz nekem biztos hírt. Talán csak csúfot akarnak belőlem űzni, és talán már van is trónörökösük. Nos — hozz nekem biztos hírt!"

Közben azért nem tétlenkedett, hanem ostrom alá fogta KargamiSt, az ostrom

nyolcadik napján vakmerő rohammal el is foglalta, és mesésen gazdag zsákmányt ejtett — a tudósításokban rengeteg aranyról és megszámlálhatatlan bronztárgyról, azonkívül 3300 fogolyról olvashatunk.

De aztán megjelent előtte egy egyiptomi követ. SuppiluliumaS előtte is kifejtette aggályait. A tudósítás a király kétkedését pontosan azonos beszédfordulatokkal érzékelteti. De közben a kissé elkedvetlenedett királyné is írt egy levelet, amelyben a történtek ellenére is fenntartotta ajánlatát:

»Miért mondottad, hogy talán csak csúfot akarnak belőled űzni ? ... Én nem írtam egyetlen más országba sem. Csak hozzád fordultam levelemmel. Rólad beszélik, hogy annyi fiad van. Add hát nekem egyik fiadat, ő legyen férjem, Egyiptomban pedig a király!« Mursilis pedig hűségesen krónikásként számol be a dolgokról: »Mivel hát atyám jóindulatú volt,teljesítette az asszony óhaját és foglalkozott szóba jöhető fiának a dolgával.«

Sajnos ezzel vége is szakad a történetnek. SuppüuliumaS elküldte fiát Egyiptomba, de a királyfit még megérkezése előtt meggyilkolták, valószínűleg egy befolyásos udvari csoport tagjai, akik a trón betöltését egészen másképp tervezték. Ebben a 3300 esztendős levélváltásban még ma is érezhetjük a történelem érverését: fantasztikus fejleményeket színezhetünk ki úgy gondolatban, ha találgatásokba bocsátkozunk: mi lett volna, ha valóban hettita király került volna a fáraók trónjára?

Egy olyan birodalom, mint Suppiluliumasé, nyilván a legnagyobb veszedelembe sodródott, mihelyt megalapítója behunyta a szemét. Akármennyire biztosítva van is a trónöröklés rendje, az még nem jelenti, hogy a méltó uralkodót méltó örökös követi. A népek történetében ritkán mutatkozó szerencse biztosította ennek a bonyolult föderációs alakulatnak, a nagykirály művének a fennmaradását: beteges utódja, aki III. Arnuwandas néven lépett trónra (1335—1334)3 egy rövid év elteltével pestisben elpusztult, Suppiluliumas második fia, II. Mursilis pedig (i. e. 1334—1306) atyja méltó utódjának bizonyult.

Amennyire „évkönyveiből" (mintaszerűen szerkesztett beszámolóiból, túlzások nélküli, világos tudósításaiból), szerződéseiből, dokumentumaiból, elsősorban azonban megrázó hagyatékából, a pestis eltávoztatásáért mondott imádságaiból következtethetünk, II. Mur§ilis> egészen másfajta egyéniség volt, mint SuppiluliumaS.

Az apa nagysagahoz nagyvonalúság járult; MurSiliS nagyságaban a szigor önkínzó tépelődéssel párosult.

Az első pillanattól kezdve kénytelen volt fegyveres erővel együtt tartani azt, amit atyja annak idején elrendezett. Két esztendeig tartó hadjáratban megtörte a nyugati Arzawa ország hatalmát (erről az országról még ma is igen keveset tudunk), de harcolt keleten is, északon sakkban tartotta az ősi ellenséget, a vad, barbár gasga törzseket, valamint Ahhiyawá népét, amelyről egyes kutatók felteszik, hogy azonos lehet a mykénéi achaiokkal.

De kénytelen volt saját természetével is harcolni, — úgy látszik, testileg nem

tartozott a legerősebbek közé, és okunk van feltenni, hogy nyelvzavarral küszködött. Végezetül — a jelek szerint — igen vallásos volt; vallásos beállítottságának köszönhetünk néhány sort (éppen az imént említett imádságokat), amelyeket minden irodalom kezdetének tekinthetünk. Összehasonlították ezeket az imádságokat Jób panaszaival, és az egybevetés nem is alaptalan, ha az elgyötört prófétát magunk elé képzeljük, de természetesen nem is tökéletes, ha abszolút mértéket alkalmazunk. Mursilis pestis elleni könyörgése mindezek ellenére is megrendítő emberi megnyilatkozás.

Egy rövid próbát közlünk is belőle:

„Hatti viharistene, uram, és ti istenek, az én uraim, így van ez: az emberek vétkeznek.
És az én atyám is vétkezett és áthágta parancsát IJatti viharistenének, az én uramnak.
Én azonban semmiben sem vétkeztem.
így van ez: az atya vétke átszáll a fiúra. Énrám is átszállt az én atyám vétke.
De most én megvallottam Hatti viharistenének, az én uramnak, és az isteneknek, az én uraimnak:
így van, mi követtük el.
És mivel én most az én atyám vétkét megvallottam,
Hatti viharistenének, az én uramnak, és az isteneknek, az én uraimnak
csillapodjék az indulata!
Legyetek hozzám ismét barátságosak
és űzzétek ki a pestist megint Hatti országából!
Istenek, az én uraim, kik meg akarjátok bosszulni Tudhaliyas vérét:
akik Tudhaliyast megölték, meg is bűnhődtek a vérbűn miatt,
és ez a vérbűn Hatti országát is tönkretette,
úgyhogy már Hatti országa is megbűnhődött érte.
Mivel pedig (a vérbűn) most reámszállt,
családommal együtt kárpótlással és bűnhődéssel akarnám levezekelni.
Csak az isteneknek, az én maimnak az indulata csillapodna!
Ti istenek, kik az én uraim vagytok, legyetek ismét kegyesek irányomban!
Elétek óhajtok járulni.
És mivel hozzátok imádkozom, hallgassatok meg. Mivel semmi rosszat nem cselekedtem,
és az akkoriak közül, akik hibáztak és rosszat cselekedtek, már senki sem él, rég halott,
mivel énreám az én atyám ügye háramlott,
lássátok: az országért engesztelő ajándékokat adok nektek, istenek,
az én uraimnak, a pestis eltávoztatásáért.
Csak távoztassátok el szívemből a kínt, lelkemből a bánatot!"

II. Mursilis olyan birodalmat hagyott maga után, amelyet fiának, MuwatalliSnak (i. e. 1306—1282) valószínűleg csak meg kellett őriznie. Csakhogy ebben az esetben ez a „csak megőrizni" súlyos két szó volt, mert időközben a szomszé-

dos Egyiptomban mélyreható változások mentek végbe. A fáraók birodalma a politikai gyengeség hosszú évtizedei után (főleg IV. Amenóphisnak, az Ehnaton néven ismert „eretnek királynak" vallási reformjairól és azok következményeiről van itt szó) olyan uralkodót kapott, aki rendkívüli eréllyel fogott hozzá az egyiptomi hegemónia újjászervezéséhez: II. Ramsest. Amikor az új fáraó vette át a hatalmat, világos volt, hogy a szíriai határvonal kérdését felül kell vizsgálni. Muwatallis volt az, akinek az ókor leghatalmasabb uralkodójával szembe kellett szállnia. Meg is verte a qadesi csatában.

Vannak „híres" csaták (a hazai történelemből, amelyeket az iskolában meg kell tanulnunk), vannak „klasszikus" csaták (a katonai akadémiák terepasztalain ezeket játsszák le utólag), vannak „döntő ütközetek" (a történetírók ezekkel szoktak egy-egy háborús fejezetet lezárni), de „világtörténelmi jelentőségű csaták", vagyis olyanok, amelyek nemcsak lezajlottak, hanem kihatásaik is voltak, olyan csaták, amelyekben a történelem mintegy tetőződött, — ilyen kevés akad.

Persze a maga viszonylagosságában kell értelmeznünk a „vüágtörténelmi jelentőség" fogalmát is. „Világ" — az adott összefüggésben az *ismert világot* jelenti. A milétosi Hekataios (i. e. 500 körül az első világtérkép szerkesztője) számára az *ismert* világ volt *a* világ. Rámondhatjuk, hogy ez szubjektív határok közé volt szorítva, — de mi értelme? A rómaiak elképzelése a „világról", mondjuk: Traianus idejében (i. sz. 98—117, a római birodalom legnagyobb kiterjedésének korában) lényegesen tágabb, tehát a mi felfogásunk szerint helyesebb volt, — viszont történelmi szempontból annyiban volt „helyes", amennyiben az akkori világ*térkép* egybeesett az akkori vüág*képpel.*

Mi persze olyan korban élünk, amikor az oklahomai Mr. Smith és a frankfurti Herr Schmidt saját tapasztalatukból tudják, hogy a föld gömbalakú, — hiszen pár nap alatt körülrepülhetik a földgolyót. De azért meg kellene gondolnunk, hogy mi is csak olyan viszonylagos kategóriákban élünk és gondolkozunk: számos jel arra mutat, hogy a „világhoz" rövidesen megközelíthető bolygók is fognak tartozni, vagyis a földrajzot (geographia) az iskolákban hovatovább csak a „világ-rajz" (kosmographia) részeként fogják tanítani.

Ez az elkalandozás csak azt a célt szolgálta, hogy a viszonylagosság (relativitás) jelentőségét történelmi események megítélése szempontjából tisztázzuk. Ilyen viszonylagos megítélés szerint „világtörténelmi jelentőségű" csaták lehetnek azok is, amelyeket ezer ember vívott nyíllal és íjjal; de ilyen kevés volt. A történelem leghíresebb háborúja, a trójai, nem hatott ki döntően a görög és előázsiai történelem alakulására. Cannae, minden elméleti stratéga klasszikus példája, szintén nem tartozik oda, mivel a csata eredménye nem változtatta meg az akkori vüág folyását. A teutoburgi erdőben lezajlott csatát sem mondhatjuk „világtörténelmi jelentőségűnek", mert ha történetesen Varus győzött volna, nem pedig a cheruscus Arminius, — a világtörténet pontosan úgy alakult volna, mint ahogy alakult. I. sz. 451-ben a catalaunumi csata — az már bizonyára vüág-

történelmi jelentőségű találkozás volt: a kereszténység sorsa hosszú századokra itt dőlt el.

Vagy újabb példák: Waterloo nem volt világtörténelmi jelentőségű csata, csupán egy, a történelemtől már törvényesített bukás haditechnikai megpecsételése; az volt viszont Napóleoné Moszkva előtt — mert ez a vereség Európa további alakulását szabta meg. Vagy a legújabb időkből: Verdunt nem, de a Marne melletti csatát, már nyugodtan minősíthetjük világtörténelmi jelentőségűnek. Ilyen volt Sztálingrád is — Európa sorsa ott tetőződött még egyszer.

De térjünk vissza témánkhoz! A qadesi csatát, amelyet i. e. 1296-ban II. Ramses fáraó és Muwatalhs, az ázsiai népektől támogatott hettita király vívott meg, bizonyára világtörténelmi jelentőségű ütközetnek tekinthetjük. Most közömbös az, hogy az egyiptomiak vagy a hettiták győztek, vagy hogy eldöntetlenül végződött — a csata kimenetele mindenképpen világtörténelmi jelentőségű lett volna, amennyiben feltétlenül hatással lett volna Szíria és Palesztina sorsára, valamint az Egyiptom és Hatti közti erőviszony alakulására; márpedig ezeknek a Nílus és a Tigris közt élő népeknek a sorsa volt akkor tulajdonképpen a világtörténet.

Ennek az Orontés mellett vívott csatának — mindezen túlmenőleg még külön érdekessége is van könyvünk szempontjából. Ez az első csata a történelem során, amelyet pontosan rekonstruálhatunk. Az utána következő megállapodás pedig — az első, paragrafusokba foglalt békeszerződés, amelyről tudunk — politikai bölcsesség szempontjából sok-sok békeszerződés fölött áll, amelyet a népek az i. sz. XX. században kötöttek.

A csatának, mint már láthattuk, megvoltak a maga előzményei. Ez zárta le azt az évtizedekig folytatott, támadó jellegű politikát, amelyet felváltva hol az egyiptomi, hol a hettita uralkodók (vagy szövetségeseik) állandóan kezdeményeztek.

Ezek a hosszan tartó, mindvégig véres és borzalmas villongások történelmi szempontból sokkal, de sokkal fontosabbak, mint az egyiptológusok gondolták, akik — a fáraók birodalma nagyhatalmi állásának nézőpontjáról szemlélve a dolgokat — „határvillongásoknak" minősítették és ezzel el is intézték azt, ami valójában többet jelentett egy „harmincéves háborúnál".

Szíriát és Palesztinát újból és újból feldúlták, a városokat és várakat lerombolták, lakosaikat kardélre hányták vagy elhurcolták. Nem a határokról volt itt szó, hanem a Földközi-tenger egész keleti partvonulatának az uralmáról. Az amarnai levelek tele vannak a szíriai és palesztinai városok fejedelmeinek panaszaival — csupa kétségbeesett aggodalmaskodással, hogy a külső erődöket már nem tudják tartani az északról jövő támadásokkal szemben, és kérve-kérik a fáraót, minél gyorsabban küldjön segítséget. De Ehnaton semmit sem tett, csak álmodozott tovább amarnai mesebeli kastélyában, elődeinek hódításai pedig közben lassan mind veszendőbe mentek. Az a tábornok, aki Haremhab néven került trónra (i. e. 1345—1318), próbálta menteni a menthetőt — de ez kevésnek bizonyult.

XXXIII. Karatepei domborművek. Jobbra ritka motívumot láthatunk: egy anya állva szoptatja gyermekét. Balra mind a három kőre nem művészi módon átnyúló hieroglifák

XXXIV. Helmuth Th. Bossert, Karatepe felfedezője, utasításokat ad a további ásatásra vonatkozólag. Mellette első ásatásainak török asszisztense, Muhibbe Darga

XXXV. Az „Asitawandas lakomája" nevű domborműcsoport bal oldali része. A szolgák ételeket és italokat hordanak fel, zenészek játszanak

XXXVI. Aáitawandaá (a felső csíkon jobbról a második alak), aki i. e. 720 körül Karatepén székelt, lakoma közben. Gyümölcsöket és bort tálalnak fel elébe, legyezővel gondoskodnak friss levegőről, egy bikát terelnek előtte. A király kedélyesen ül, élvezi a lakomát, — nem is annyira uralkoió, mint inkább fejedelmi gazda

Csak I. Séthos (i. e. 1317—1301) nyomult több hadjáratban megint mélyen be Palesztinába, elűzte a sivatagi törzseket, biztosította a terepet egészen Tyros és Damaskos vonaláig — de akkor már olyan ellenféllel találta magát szemközt, akivel nem érezhette magát egyenrangú félnek: Muwatallis hettita királlyal.

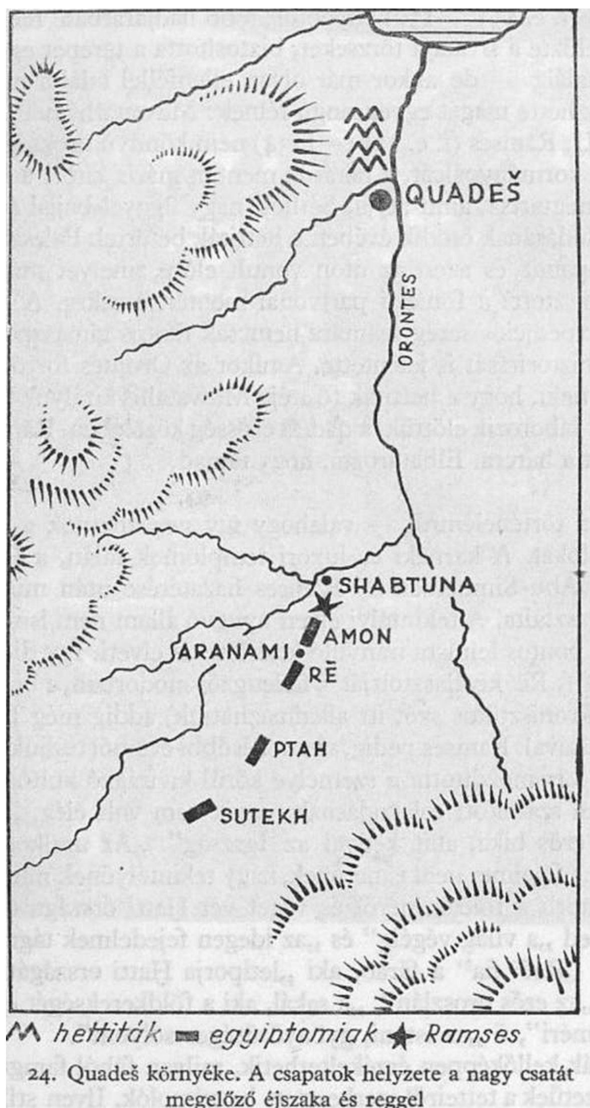
így azután II. Ramses (i. e. 1301—1234) nem könnyű örökséget vett át. Alig vette kezébe a kormánypálcát, a határok mentén máris kitört a háború. Hadba vonult, hogy megtartsa, amit atyja, Séthos, nagy üggyel-bajjal épphogy visszaszerzett. Uralkodásának ötödik évében a hettiták betörtek Palesztinába. Ramses összevonta csapatait, és azon az úton vonult előre, amelyet már annak idején Haremhab választott: a föníciai partvonal mentén északra. A tengeri kikötők birtoklása az expedíciós sereg számára nemcsak fontos támaszpontokat, hanem az utánpótlás biztosítását is jelentette. Amikor az Orontés folyóhoz közeledett, azt jelentették neki, hogy a hettiták fő ereje Muwatallis királyuk fővezérlete alatt közvetlenül ott táborozik előttük, a qadeSi erősség közelében. Ramses úgy érezte, hogy felkészült a harcra. Elhatározta, hogy támad.

Történetek a történelemről — valahogy így nevezhetnők a qadeái csatáról szóló beszámolókat. A karnaki és luxori templomok falán, a Ramesseumban, Abydosban és Abu-Simbelben — Ramses hazatérése után minden művész a hadvezért magasztalta. A tekintélyi elven nyugvó állam nem ismeri a jelentések szabadságát; a pontos leírásra irányuló kísérleteket elveti. így dicsőítették aztán „Setepenré^{c}"-t („Ré^{o} kiválasztottját") fellengzős modorban, a bizantinizmusnak (ha ezt az anakronisztikus szót itt alkalmazhatjuk) addig még Egyiptomban is szokatlan túlzásaival. Ramses pedig, amint későbbi éveiből tudjuk, szívesen vette, és lehetőleg elő is mozdította a személye körül kivirágzó kultuszt. A legmerészebb jelző sem számított tolakodásnak, egyik sem volt elég. „Hóros" lett az uralkodó, „az erős bika, akit kedvel az Igazság". „Az uralkodók bikájának" magasztalták, „a félelmet nem ismerőnek, nagy tekintélyűnek minden országban, aki Etiópiát eltörli a föld színéről és véget vet Hatti országa dicsekvésének". Hatalma kiterjed „a világ végéig" és „az idegen fejedelmek tágra nyitott száját szűkre fogja". „Reé^{c} fia" a fáraó, aki „letiporja Hatti országát". Ő a „hegyes szarvú bika", „az erős oroszlán", „a sakál, aki a földkerekségét egy szempillantás alatt végigméri", ő „az isteni, gyönyörűséges sólyom".

Ezek a példák kellőképpen érzékeltethetik, milyen fából faragták a fáraót, és milyen természetűek a tetteiről szerkesztett beszámolók. Ilyen stílusú tudósításból ismerjük a csata lefolyását is. A fentebb felsorakoztatott díszítő jelzőket az abu-simbeli sziklatemplom stéléin találjuk. Ezenkívül azonban Ramses világra szóló győzelméről hírt ad egy hosszú költemény is, amely három templom öt feliratán, továbbá még egy papiruszon is ránk maradt.

A költemény szerzőjét nem ismerjük; sokáig egy bizonyos Pentowerének tulajdonították, aki azonban végül is a másolónak, még hozzá rossz másolónak bizonyult, mert a sok helyesírási hibát mind az ő rovására kell írnunk.

Amikor a költeményt felfedezték, szerzőjét egyik-másrk lelkes egyiptológus

24. Quadeš környéke. A csapatok helyzete a nagy csatát megelőző éjszaka és reggel

Egyiptom Homérosaként üdvözölte, és müvét a Trójáról szóló eposszal hasonlította össze. Arra, amit a templomi feliratok mértéktelen tömjénezésének és túlzásainak láttára rögtön el kellett volna végezni, már mint a kritikai vizsgálatra, senki sem vállalkozott. Pedig nemcsak a túlzásokat kellett volna észrevenniük, hanem az ellentmondásokat, a nyilvánvaló pontatlanságokat is.

Ma már nyugodtan elmondhatjuk, hogy a Ramsestől inspirált hadi beszámolók szemérmetlen történelemhamisítások voltak. Ezek az elsők, amelyekről tu-

dunk, mégis megállapíthatjuk, hogy Ramsesnek — említésre méltó előzmények és tapasztalatok nélkül is — egyszerre sikerült a propagandisztikus hamisítások mesterművének magaslataira emelkednie. Változatának több mint háromezer éven át hitelt adtak. Mi lehet annak az oka, hogy még a modern kutatás is hosszú ideig tévedés áldozata volt? Elsősorban az, hogy a fáraó ellenfeleit még hetven évvel ezelőtt is csak ellenséges határmenti népségnek gondolták, és senkinek sem jutott eszébe, hogy Ramses Quades falai alatt egy nagyhatalommal harcolt. Sajnos, a kritika még ma is inkább csak sejtető nyomokra van utalva, és nem rendelkezik pontos bizonyítékokkal. De ezek a nyomok annyira meggyőzőek, hogy a nagy csata valódi kimenetelében már nem kételkedhetünk.

Amikor Quadesnél a seregek közeledtek egymáshoz, a két legnagyobb haderő készült összecsapni, amelyet az ókor addig látott. Ramses tisztában volt azzal, hogy döntő ütközetnek néz elébe: e szerint is járt el, és felvonultatta a rendelkezésére álló erőket. Ehhez járult az, hogy Bentesina, Amurru fejedelme, aki addig a hettiták szövetségese volt, az utolsó pillanatban Ramses oldalára állott. De Muwatallis is törzsalakulataihoz vonta mindazokat a segédnépeket, amelyeket csak kényszeríteni tudott, azonkívül zsoldosokat, sőt még a rettegett lykiai tengeri kalózokból is egy csapattestet. Ez a körülbelül 20 000 főnyi sereg volt a legnépesebb tábor, amellyel Egyiptom fáraójának valaha is szembe kellett néznie. A költő ezt a tényt nem is hallgatja el, — ellenkezőleg: de a propagandista mindig még túlozza is az ellenség erejét, hogy így a saját dicsőségét annál tündöklőbb fényben csillogtathassa meg, — „minél több az ellenség, annál nagyobb a dicsőség".

Ramses quadeái felvonulását hadászati szempontból műkedvelői sétának kell minősítenünk, előnyomulása annyira tervszerűtlen volt. Az egyiptomi sereg négy hadtestre tagolódott, amelyek Amon, Ré^{c}, Ptah és Seth — tehát a legfőbb egyiptomi istenségek — nevét viselték. Május vége felé Quades közelébe ért, és a város előtti magaslatok körül vonult táborba. A távoli párában homályosan rajzolódtak ki a város falai.

Az ellenségből, amelyet ezen a vidéken gyanítottak, egyelőre egy árva lelket sem láttak. Amíg Ramses vezérkara tanácstalanul vitatta a helyzetet, a hettiták máris cselekvéshez láttak. Ott táboroztak az erősségtől északra, az Orontés partján, és — Ramsesszel ellentétben — kezdettől fogva világos terv szerint jártak el. A harcászati bevezetés az volt, hogy két beduint menesztettek Ramses táborába. Ezek szökevényeknek adták ki magukat, gyalázkodó vádakkal halmozták el a hettita sereget és vezetőit, majd elárulták, hogy a hettita király, a közeledő isteni ivadék hatalmának és dicsőségének láttára, eszeveszett aggódásában máris messze visszavonult északra, Halpa vidékére.

Ramses, akit saját kémei is helytelenül tájékoztattak, de akit saját személyének túlbecsülése is kétségtelenül gátolt abban, hogy mások erejét helyesen mérje fel, hitt a „szökevényeknek" és valami egészen esztelen lépésre szánta el magát.

Első hadtestének élére állt, „atyjához, Montuhoz, Thébai urához hasonlatosan előnyomult és az első Amon-sereggel átkelt az Orontés gázlóján."

Vagyis: két ál-szökevény jelentése alapján szétválasztotta seregét, egy hadtestet a főerőktől mintegy tíz kilométernyi távolságra vezényelt előre, minden előzetes felderítés nélkül, — sőt ő maga állott az előőrs élére, nyilván csak néhány tiszt társaságában, ahelyett, hogy elővédet küldött volna előre és az összeköttetést fenntartotta volna a főerőkkel.

Ezzel a kezdeményezést Muwatallisnak, a hettita királynak engedte át, aki nyugodtan figyelte Ramses felvonulását. Valószínűleg úgy érezte magát, mint a tőrt vető vadász. Seregével elvonult a város északnyugati pereméről, és átkelt az Orontésen. Mialatt Ramses az ellenség keresése közben Qadestől nyugatra északi irányban vonult (de mindig csak egyetlen hadtest élén; a Re^{c}-hadtest vontatott menetben követte, de a másik kettő még mindig az Orontéstől délre vesztegelt), Muwatallis a várostól keletre rejtőzött úgy, hogy a várhegy magaslatai és a várfalak mindig közte és az ellenség között maradjanak, és így kanyarodott le délre.

Ezek a hadmozdulatok egészen délutánig elhúzódtak. Ramses a várostól északnyugatra (ott, ahol nemrég Muwatallis táborozott) sátrakat veretett, a meneteléstől kimerült csapatoknak pihenőt és ebédszünetet engedélyezett. A Ré^{c}-hadtest közben lassan közeledett, és a szerencse most az egyiptomiaknak kedvezett, mert sikerült két hettita kémet elcsípniük. Ezek voltak az első ellenségek, akiket szemtől szembe láttak. Ramses megkorbácsoltatta őket, amíg be nem vallották, hogy Muwatallisnak eszében sem volt elmenekülni a fáraó elől, hanem egész seregével ott táborozik a város túlsó oldalán.

Ramses csak most kezdte sejteni, hogy müyen veszedelembe sodródott.

Gyalázkodásokkal halmozta el tisztjeit, akik azelőtt hiába figyelmeztették a könnyelmű előnyomulás veszélyeire; futárokat küldött, hogy a Ptah-hadtest erőltetett menetben siessen segítségére, és csak abba vetette minden reményét, hogy a Ré^{c}-hadtest időközben kiáltásnyira felzárkózott hozzá.

Muwatallis azonban Qadestől délre már megint átkelt a folyón. Villámgyors kocsiharcosaival a menetelő ellenséges hadtest közé rontott. (Minden hettita harcikocsin két harcos volt a kocsihajtón kívül, míg az egyiptomi szekereken csak egy-egy.)

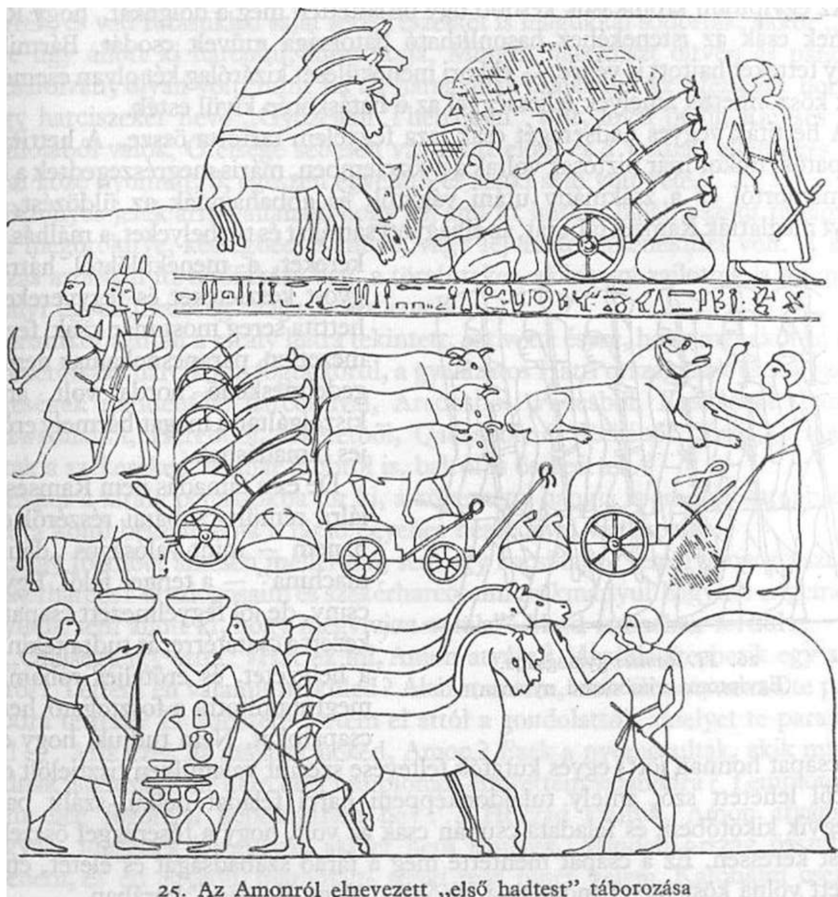
„A Re^{c}-sereget derékban kapták el, amikor menetelt és mit sem sejtett és nem volt felkészülve a harcra. A sereg és őfelsége kocsiharcosai szinte megdermedtek a láttukra!"

Muwatalli§ szétszórta és jóformán teljesen megsemmisítette az egyiptomi hadtestet, majd a menekülők üldözésére eredt. A hettita harcikocsik — ez a legújabb, leggyorsabb, fordulékonysága folytán elérhetetlen és mindent legázoló támadó fegyvernem — közébük rontottak. Az egyiptomi hadtest utolsó maradványai olyan fejvesztett rémületben zúdultak be az Amon-hadtest táborába, tulajdon honfitársaik sorai közé, hogy a meglepetés ereje folytán azokat is magukkal sodorták, azok is menekülni kezdtek.

Ez volt a qadesi csata tetőpontja. A könnyű harcikocsik új stratégiai mozzanattal gyarapították a hadtörténetet: a gyors körülfogással.

Ennek a helyzetnek az ismeretében egy szikrányit sem hihetünk az egyiptomiak győzelmi beszámolóinak.

A két sereg körülbelül egyforma erős volt, mindkét részről 20-20 000 fő állhatott szemben egymással. Muwatallis azzal, hogy a Ré^{c}-hadtestet szétverte, a

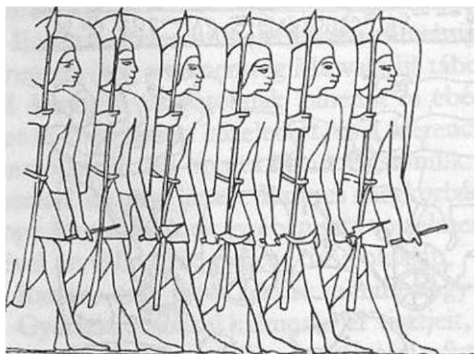
25. Az Amonról elnevezett „első hadtest" táborozása

fáraó haderejének mintegy a negyedét máris ártalmatlanná tette. Ugyanakkor az Amon-hadtestet (és azzal együtt magát a fáraót is) elvágta a főerőktől, hiszen a Ptah-hadtest mit sem sejtve vonult előre, a Seth pedig még mindig az Orontéstől délre vesztegelt. Muwatallis ekkor vülámgyorsan kiaknázta a helyzetet: kocsiharcosaival keresztülgázolt a menekülő oszlopokon, majd bekanyarodott, és a királyt máris körülzárta!

Nincs olyan megfigyelő, aki ezek után akár egy pillanatig is kételkedhetett volna abban, hogy az ókor legnagyobb csatája az egyiptomi sereg megsemmisítő vereségével ér véget. Muwatallis, erőinek teljes birtokában, most egyik hadtestet a másik után vehette sorra, hogy végezzen vele. Már csak valami csoda jöhetett közbe, hogy a vereség ne váljék teljes megsemmisüléssé. Már a fáraót és seregének utolsó romjait is csak csoda menthette meg. És ez a csoda megtörtént.

Az egyiptomi krónikások később úgy örökítették meg a dolgokat, hogy Ramsesnek csak az istenekéhez hasonlítható bátorsága művelt csodát. Bármilyen nagy tetteket hajtott is végre, — ekkori menekülését kizárólag két olyan eseménynek köszönhette, amelyek teljességgel az ő hatáskörén kívül estek.

A hettiták vegyes hadseregét csak laza fegyelem tartotta össze. A hettita élcsapatok, mikor már biztosak voltak a győzelemben, máris megrészegedtek a harci mámortól és a zsákmány utáni vágytól, és abbahagyták az üldözést, mihelyt meglátták Ramses táborát, az elhagyott sátrakat és tűzhelyeket, a málhás szekereket, a menekülőktől hátrahagyott készleteket és fegyvereket. A hettita sereg most már csak fegyelmezetlen, parancsnokainak nem engedelmeskedő horda volt, amely kiszolgáltatta magát bármely erőteljes támadásnak.

26. *II. Ramses* gyalogsága.
(Egyiptomi dombormű nyomán)

De ez a támadás nem Ramses halálra rémült csapatai részéről érte, hanem — mint valóságos „deus ex machina" — a tenger felől. Egy kicsiny, de jól fegyelmezett csapat érkezett a csatatérre, át tudta tekinteni a helyzetet, és erőteljes rohamával megfutamította a fosztogató hettita csapatokat. Nem tudjuk, hogy ez a kis csapat honnan jött5-egyes kutatók feltevése szerint valamilyen tisztjelölt egységről lehetett szó, amely tulajdonképpeni harci feladat nélkül szállt partra az egyik kikötőben, és feladata csupán csak az volt, hogy a fősereggel összeköttetést keressen. Ez a csapat mentette meg a fáraó szabadságát és életét, ennek kellett volna köszönetet mondania később, „Nagy Ramses" korában.

Az udvari költő előadja, hogy került ki Ramses az ellenség gyűrűjéből. Ha a mértéktelen túlzásoktól eltekintünk, még mindig akad ebben az előadásban elég megkapó mozzanat. Az elbeszélés művészi formája is megragadja az olvasót: a költő krónikaszerű beszámolója a királynak hol a csata közben ajkára adott hosszú magyarázkodásokkal, hol istenéhez intézett fohászkodásaival, hol keserű panaszaival vegyül: a király panaszkodik hűtlen kísérői miatt, akik a veszély pülanataiban magára hagyták.

„Őfelsége egyes-egyedül maradt testőreivel" — így kezdődik a csata döntő szakaszát ecsetelő elbeszélés. — „Hatti gyalázatos fejedelme viszont".— és itt a krónikás az ellenség okosságát gyávaságnak bélyegzi, — „seregének kellős közepén állott, és őfelségétől való rettegésében nem merészkedett előre, a harcolók közé."

Amikor a hettita kocsiharcosok előrontottak, a Réc-hadtestet kettévágták és szétszórták, majd a menekülő csapatok (köztük a király két fia) a fáraó táborát elérték, és vad futásukkal saját seregrészeiket is magukkal sodorták, akkor „őfelsége úgy állott ki harcolni, mint atyja, Montu, harcidíszt öltvén és páncélját felcsatolván; olyan volt, mint Ba'al, haragjának órájában. Az őfelségét hordozó nagy harciszekér neve „Győzelem Thébaiban" volt, lovai pedig Ramses nagy istállójából valók. Őfelsége sebesen vágtázott előre és a hattiak ellenséges hadsorai közé nyomult, ő, egészen egyedül, és senki sem volt vele."

Bizonyos jelek arra vallanak, hogy az, ami itt hősies, halálra szánt rohamként van megörökítve, kétségbeesés műve, vagy fejvesztett menekülés volt. A költői túlzás azonban itt tetőfokára hág, a történteket, akárhogy zajlottak is le, most a királyi egyedülvalóság magaslatára emeh.

„Amikor azután a király hátra tekintett, azt vette észre, hogy menekülési útján kétezerötszáz harcikocsi fogta körül, a gyalázatos Hatti országának és sok szövetségesének mindenféle harcosaival, Aradosból, Pedesből, Keskesből, Irunból, Kizwadnából, Herebből, Ekeretből, Qadesből, és Rekéből. Ezek hármasával álltak a szekereken, és már jobbról is, balról is összeértek."

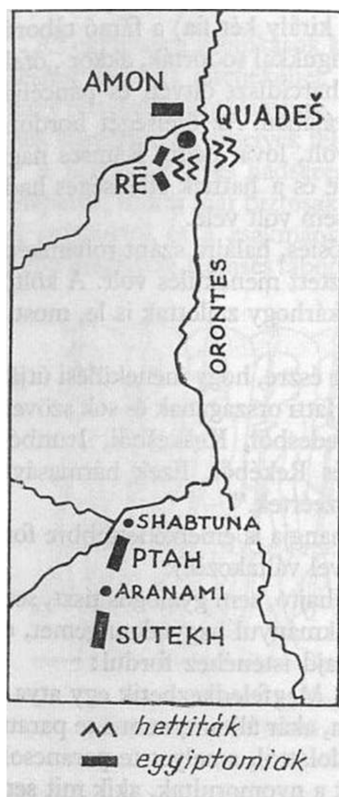
Ekkor a király panaszokba tör ki, a költemény hangja is emelkedettebbre fordul (a költő beszámolója a fáraó egyenes beszédével váltakozik):

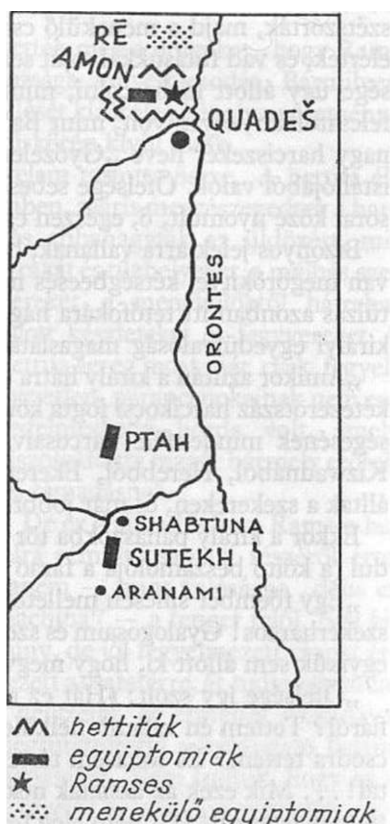
„Egy főember sincsen mellettem, sem egy kocsihajtó, sem gyalogos tiszt, sem szekérharcos! Gyalogosaim és szekérharcosaim zsákmányul hagytak engemet, és egyikük sem állott ki, hogy megvívjon velük!" Majd istenéhez fordul:

„Őfelsége így szólt: »Hát ez mi,Amon atyám? Megfeledkezhetik egy atya a fiáról? Tettem én valamit nélküled ? Akár mentem, akár álltam, nem a te parancsodra tettem ? És sohasem tértem el attól a gondolattól, amelyet te parancsoltál!... Mik ezek az ázsiaiak neked, Amon ? Ezek a nyomorultak, akik mit sem tudnak istenről! Hát nem elég templomot építtettem számodra? Templomaidat nem elég fogollyal népesítettem be? . . . Hozzád kiáltok, Amon atyám! Itt vagyok, idegenek közepette, akiket nem ismerek. Minden ország összefogott ellenem, és én egyedül maradtam, senki más nincs velem. Katonáim cserbenhagytak, és egyik szekérharcosom sem fordult utánam ... De én hozzád kiáltok, és máris látom, hogy Amon többet jelent számomra, mint milliónyi gyalogság és százezernyi szekérharcos és tízezernyi férfi, testvérek és gyermekek, akik egy akarattal állnak össze. Akármilyen sok ember műve — semmi. Amon különb, mint valahányan . . . Amon meghallgatja kiáltásomat és eljön, ha hozzá kiáltok ... Kezét nyújtja felém, és én újjongok; mögöttem kiáltja: Előre! Előre! Veled vagyok, atyám. Kezem veled van, és máris különb vagyok, mint százezer férfi, én, a győzelem ura, aki szereti az erőt.«

Olykor egy istenhez intézett fohász emberfölötti erőt ad. A költeményben itt GilgameS és Héraklés egybeolvad:

„Visszanyertem szívemet, szívem csak úgy duzzad az örömtől; amit akarok tenni, meg is történik. Olyan vagyok, mint Montu: jobbra nyilazok és baka harcolok. Olyan vagyok előttük, mint Ba'al, haragjának órájábar. Látom, hogy a két-

27. *Balra:* A hettiták a quadesi városfalaktól fedezve kétszer is átkeltek a folyón és támadásra indulnak. Az egyiptomi „Réc" hadtest felbomlik
Jobbra: Az egyiptomi „Réc" hadtest hanyatt-homlok menekül. A Ramses parancsnoksága alatt álló „Amon" hadtest helytáll, de a hettiták körülfogják

ezerötszáz szekér, amely körülfogott, darabokra zúzva itt hever lovaim lába előtt. Egyikük sem találta meg a karját, hogy harcoljon velem. Szívük megdermedt a félelemtől, és minden kar erőtlenné vált. Nem tudják kilőni nyilaikat, és nincs bátorságuk, hogy lándzsáikat kezükbe ragadják. A vízbe taszítom őket, mint ahogy a krokodilok a vízbe zuhannak. Egyikük a másikra hullik, és azt ölöm meg, amelyiket akarom."

Ha az egyiptomi költemény itt igazat mond, akkor Ramsesben végül mégis helyes taktikai gondolat fogamzott meg: áttörte a folyó felé gyenge hettita arcvonalat, hogy újabb kitörési kísérlete számára a hátát fedezze. Az egyiptomi templomok falain látható utólagos, persze eró'sen kérdéses csatajelenet a folyóba szorított ellenség fuldoklását ábrázolja.

„Hatti nyomorult fejedelme (egyiptomi beállítás szerint) meghátrálva és tétovázva" látta, hogy mi történik embereivel. Maga köré gyűjtötte fővezéreit, összehívatta csapatait, — „és ekkor mind az ezer harcikocsi egyenesen a tűzre (a tüzesen csillogó kígyós fejéket viselő fáraóra) rohant!"

„Én rájuk vetettem magam. Olyan voltam, mint Montu, egy szempillantás alatt megízleltettem velük karom erejét. Kaszaboltam, öldököltem őket, ahol csak értem, és egyikük így kiáltott a másikhoz: »Nem ember ez itt közöttünk, hanem Seth, az erős; Ba'al lakozik az ő tagjaiban. Nem emberi tetteket művel! Egy ember, egymagában, gyalogosok és szekérharcosok nélkül még sohasem győzött le százezreket. Gyertek gyorsan, meneküljünk előle, hogy életünket megmentsük és még levegőt szívhassunk. Látjuk, hogy aki közelíteni merészel hozzá, annak megbénul a karja és minden tagja; nem tud sem 'jat, sem lándzsát fogni az, aki megpillantja, ahogy rohanva közelít.«

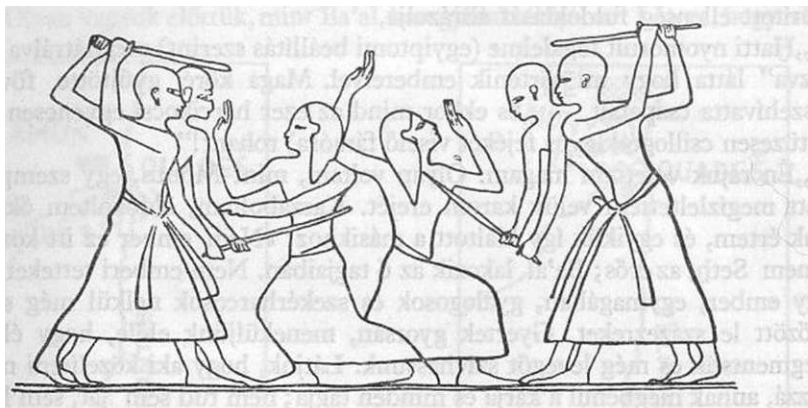
Tegyük fel, hogy csakugyan sikerült neki a vakmerő kitörés. Akkor megértjük, hogy most már lát egy reménysugarat, hogy most tisztjeire, kíséretének tagjaira, katonáira gondol, hogy most már nem hasztalan paranccsal, hanem kéréssel, erkölcsi bátorítással próbálja összeszedni seregét.

„Bátorodjatok! Térjetek magatokhoz, katonáim! Látjátok győzelmemet, bár egyedül vagyok. De Amon az én védelmezőm, és az ő karja velem van. Milyen gyávák is vagytok, szekérharcosaim, mennyire semmit sem ér a belétek vetett bizalom! Hiszen egy sem akad köztetek, akivel országomban jót ne tettem volna! Nem uratok voltam, ti pedig jelentéktelenek? Akkor én felemeltelek titeket, és ti naponta tőlem kaptátok ellátásotokat. Én a fiút atyja birtokába ültettem. Országomban minden rossznak véget vetettem. Elengedtem a ti beszolgáltatásaitokat, sőt még én adtam nektek mást, amit elvettek tőletek ... Aki csak kéréssel folyamodott hozzám, minden nap azt mondtam neki: »Igen, megteszem.« Sohasem volt még olyan uralkodó, aki katonáinak megtette volna, amit én kívánságtokra megtettem, mert én megengedtem, hogy házaitokban és városaitokban lakjatok, még ha nem voltatok is tisztek. Ugyanígy cselekedtem szekérharcosaimmal is, akiknek utat engedtem sok városba ... és úgy gondoltam, hogy ma ti mindezt hasonlóval fogjátok viszonozni, amikor harcra kerül a sor. De nézzétek: mindnyájan nyomorultak módjára viselkedtek; senki sem állja meg közületek a helyét, hogy karját nyújtsa felém, amikor harcolok . . . Ügy éljen örökké Amon atyám . . . ! Bárcsak én is Egyiptomban volnék, mint atyáim, akik nem látták a szíriaiakat!" . . .

Hiába Ramses vitézségének bármily magasztalása, nyilvánvaló, hogy ez nem győzelmi beszámoló.

„Azt a vétket, amelyet katonáim és szekérharcosaim elkövettek, szavakkal el

sem lehet mondani. De láthatjátok, hogy Amon győzelmet ajándékozott nekem, még ha katonáim és szekérhacosaim nem voltak is mellettem. Minden távoli országgal megláttattam győzelmemet és erőmet, miközben egyedül maradtam, kíséretem nagyjai nélkül, egyetlen kocsihajtó nélkül. . ."

28. Hettita kémeket vallatnak

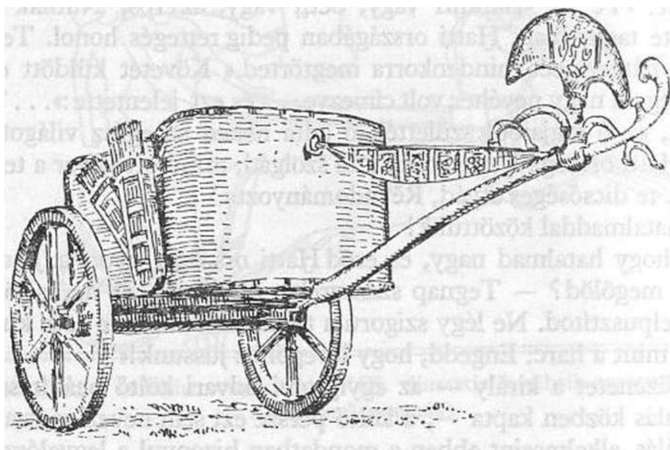
„De amikor Menna, a kocsihajtóm, látta, hogy nagyszámú harcikocsi fogott körül, elgyengült, szíve bátortalanná vált, és nagy rettegés költözött tagjaiba, így szólt őfelségéhez: »Jóságos uram! Te erős uralkodó, Egyiptomnak hatalmas oltalmazója a csata órájában, itt állunk egyedül az ellenség kellős közepében. Látod, hogy a hadsereg és a szekérharcosok cserbenhagytak bennünket. Miért akarsz itt maradni, amíg elveszik tőlünk a] levegőt? Maradjunk épségben, meneküljünk, Ramses!«

„Őfelsége így szólt kocsihajtójához: »Szedd össze bátorságodat, kocsihajtóm! Közéjük fogok rontani, mint ahogy a sólyom rácsap (ellenfeleire). Levágom, lekaszabolom, leterítem őket! Mit félsz ezektől a hitványaktól? Az én arcom egy milliónyi ellenség láttára sem halványodik el.« Őfelsége előrerontott. Az ellenség sorai közé nyomult, talán hat ízben is közéjük rontott. » Olyan vagyok mögöttük, mint Ba'al, haragja órájában; öldöklők közöttük és nem fáradok bele.«

Amikor pedig katonáim és szekérharcosaim látták, hogy erőm és hatalmasságom Montuéhoz hasonló, akkor estefelé egyenként visszaszállingóztak a táborba, és láthatták, hogy mindazok a népek, amelyek közé berontottam, lekaszabolva fetrengenek a vérükben, Hatti országának legkülönb harcosaival, fejedelmüknek gyermekeivel és fivéreivel. Fehérré tettem a qadesi mezőt (a holttestek fehér ruháival), és sokaságtik miatt még lépni sem lehetett.

Katonáim jöttek, hogy magasztalják a nevemet, amikor látták, hogy mit műveltem. Jöttek főembereim, hogy erőmet magasztalják, és ugyanígy tettek szekérharcosaim, akik nevemet dicsőítették: »Éljen a szépséges harcos, aki bátorsággal tölti el szívünket! Megmentetted a te katonáidat, és a te szekérharcosaidat. Amon fia, te derék, te elpusztítod Hatti országát a te erős karoddal.

Szépséges harcos vagy, nem akad párod a királyok között, mert te harcolsz katonáidért a csata napján. Bátor a te szíved, és te vagy az első a csata forgatagában. Minden ország összefogott ezen a harctéren, de nem tudott ellenállni neked; győzelmes voltál a sereg előtt és az egész világ előtt. Ez nem dicsekvés .. . Te mindörökre kettétörted Hatti országának gerincét.))

29. A harci szekér rúdján alkalmazott sarló alakú díszjelvény (mintegy 70 cm széles) trébelt rézlemezből volt. A csillogó dísz szimbolikus védőpajzsa volt a kocsihajtónak, ugyanakkor vakító ragyogásával rémületet keltett az ellenségben

Őfelsége így szólott katonáihoz, nagyjaihoz és szekérharcosaihoz: „Micsoda gyalázatot követtetek el, én nagyjaim, én katonáim és én szekérharcosaim, azzal, hogy nem harcoltatok! . . . Hogy magamra hagytatok az ellenség kellős közepében, milyen szép is ez tőletek! . . . Mindig fogják hallani, hogy ti engem cserben hagytatok ... Én bezzeg harcoltam és milliónyi országot győztem le, én egymagamban. Én helyt állottam nagy lovaimmal, melyek neve 'Thébai győzelme' és 'A bátorság megelégedett', — csak ők tartottak ki mellettem, amikor végképp magamra maradtam a sok ország közepette. Továbbra is előbb fogok gondoskodni ellátásukról, mint a magaméról, ha megint palotámban leszek, mert csak ők tartottak ki mellettem, és Menna, a kocsihajtóm . . .!"

Ami ebből a dicsőítő énekből tényként kiviláglik, a következő:

A királynak bizonyára sikerült (talán csakugyan példát m utató személyes bátorsága révén) csapatainak egyes részeit összegyűjtenie, és másnap reggel dél felé áttörnie. Az udvari költő mellőzte annak az egységnek az említését, amely a tenger felől, egészen észrevétlenül, tulajdonképpen segítséget hozott. A csata lefolyásának leírásától teljesen eltekintve, forrásainknak azok az adatai, amelyek szerint Ramses — serege roncsaival — a lehető leggyorsabban visszavonult délre, egészen Damaskos vonaláig, meggyőzőek. Egy pillanatig nem lehet vitás,

hogy Ramses, igen súlyos veszteségek elszenvedése után, épp csak hogy puszta életét tudta megmenteni, és seregét alaposan megtizedelve vezette haza, — ugyanakkor a legcsekélyebb katonai eredményt sem érte el. Az udvari költő mégis ezt zengi (a következő lapokon látni fogjuk, mennyire nem egyezik állítása a közvetlen politikai fejleményekkel):

„Hatti nyomorultan bukott fejedelme követet küldött, és így magasztalta őfelsége nevét: »Te Ré^{c}-Harahti vagy, Seth vagy, az erős, Nutnak a fia; Ba'al lakozik a te tagjaidban, Hatti országában pedig rettegés honol. Te Hatti fejedelmének hátgerincét mindenkorra megtörted.« Követet küldött egy levéllel, amely felségem nagy nevéhez volt címezve... és ezt jelentette:»... Te Ré^{c}-nek vagy a fia, az ő tagjaiból születtél, ő adta neked az egész vüágot. Egyiptom földje és Hatti országa igenis mind a te szolgád, mind ott hever a te lábad előtt. Mindezt a te dicsőséges atyád, Ré^{c} adományozta.

Ne élj hatalmaddal közöttünk!

Látod, hogy hatalmad nagy, és erőd Hatti országát nyomja. Jó az, ha te a te szolgáidat megölöd? — Tegnap százezreket öltél meg, és ma is jössz és magvunkat is elpusztítod. Ne légy szigorú a te hatalmadban, te erős király! Jobb a kegyesség mint a harc. Engedd, hogy levegőhöz jussunk!«"

Ezt az üzenetet a király — az egyiptomi udvari költő beállítása szerint — visszavonulás közben kapta —, a költő persze ezt sem nevezi visszavonulásnak.

A kitalálás alkalmasint ebben a mondatban bizonyul a legvalószínűtlenebbnek: „Egyiptom földje és Hatti országa — mind a te szolgád." Egyetlen nagy találkozás után (a két ország határán), amely után az egyiptomi fáraó rögtön visszavonult anélkül, hogy a tulajdonképpeni hettita birodalom földjére akár csak egy lépést is tett volna, Muwatallis hettita király Ramses lába elé tette volna le birodalmát, melynek fővárosa körülbelül 600 küométernyi távolságra volt onnan északra?

De a költő most már önmagával is ellentmondásba bonyolódik, — teljes nyugalommal. A királyt, aki harci lázban égve vonult ki a megsemmisítő csatára, mint maga a hadisten, és akinek a hadi erényeit szavakkal nem is lehetett eléggé magasztalni, amikor felséges haragjában egyesegyediil százezreket sújtott agyon, — most egyszerre a megszemélyesített nagylelkűségnek láthatjuk. Ami az imént még a legfőbb erény volt, egyszerre kérdésessé válik. Amikor maga köré gyűjti hadvezéreit és ismerted előttük MuwatalliS üzenetét (amely a valóságban nyilván egészen másképp hangozhatott, mint az egyiptomi költő változatában), azok így válaszolnak:

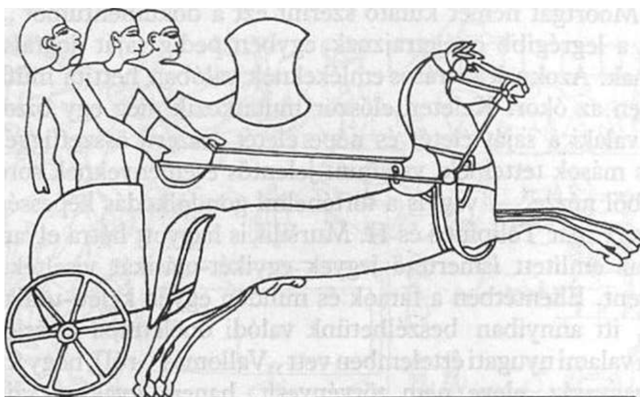
„Nagylelkűség a legszebb erény, ó urunk, király. A békés szándékot sohasem szabad gáncsolni. Ki is tisztelhetne téged haragod napjaiban ?"

Erre őfelsége úgy rendelkezett, hogy „hallgassák meg" a hettita király esdő szavait, és „a béke jeléül kezét nyújtotta, miközben dél felé vonult"!

Ugyan mi mást tehetett volna a megvert fáraó, mint hogy elfogadja a békét kínáló jobbot, — de azért az óvatosság okából rendületlenül tovább meneküljön ?

A nagy Ramses barátsági szerződést írt alá MuwatalliS hettita királlyal.

MuwatalliS teljesítménye csodálatra méltó, — nyilván annak idején is így értékelték. A qadeSi csata közvetlen folyományaképpen Amurru földje, amely Bentesina alatt Egyiptomhoz csatlakozott, ismét visszapártolt a hettita királyhoz. (Ez is a hettiták győzelmének vitathataüanságát bizonyítja: mert ugyan melyik

30. Hettita szekérharcosok. (Egy XIX. dinasztia korabeli egyiptomi dombormű nyomán)

győztes szövetségese pártol át a legyőzött táborába ?) MuwatalliS testvére pedig, Hattusilis, ez a rendkívül határozott egyéniség, aki a folyton lázongó gaSgák fölött aratott győzelmei révén a király helyettesének méltóságába emelkedett, és titokban Bentesinával paktált, nyugodtan maradt.

Bezzeg lázongtak a Szíria és Palesztina határai mentén élő törzsek — de Egyiptom ellen! A jelek szerint egy újabb nagy bonyodalom kirobbanását éppen a barátsági szerződés megkötése akadályozta meg; nincsenek biztos értesüléseink egyiptomiak és *hettiták* közti jelentős összecsapásról, sőt még csak biztosan hettita vezetés alatt álló hadseregről sem. Ramses sokat csatázott törzsekkel, népekkel, — de a Nahr-el-Kelb, a föníciai „Kutyafolyó" mentén húzódó hettita határt soha át nem lépte. Az akkori helyzet pontosan olyan volt, mint manapság ezeken a vidékeken: a forró- és hidegháború állandó váltakozása. Mivel az ilyen helyzet mindkét ellenfél gazdasági erőit felőrli, mindenki hőn óhajtotta a dolgok új rendezését. Hogy ez a rendezés békét hozott, Suppiluliumas után a legjelentősebb hettita uralkodónak, III. Hattusilisnak volt az érdeme.

Muwatalliá halála után jogszerűen (TelipinuS örökösödési törvénye szerint) fia, Urhitesub uralkodott, de gyengének bizonyult. Nagybátyjától, Hattu-silistól el akarta vitatni a helyettességet, amelyet az annak idején karddal szerzett meg, — és ez lett a végzete: HattuSilis a maga számára igényelte a trónt. A trón megszerzése királygyilkosság nélkül ment végbe: Urhitesubot mindössze száműzték. A trónbitorló kormányzási módszerei is inkább bölcsességről és türelemről, semmint cselszövésről és erőszakoskodásról tanúskodnak, — ez is csak

Suppiluliumast juttatja eszünkbe. Bár ez az ember a kardra alapozta királyi székét, mégis sokkal több volt, mint holmi szerencsés kezű hadvezér. Olyan dokumentumot hagyott maga után, amely a maga nemében a legkorábbi az egész ókorból: különösen pedig mint a hettiták sajátos gondolkodásának megnyilvánulása tesz ránk mély benyomást.

Anton Moortgat német kutató szerint ezt a dokumentumot „nyugodtan nevezhetjük a legrégibb önéletrajznak, egyben pedig saját jogtalan trónralépése igazolásának. Azoknak az írásos emlékeknek valóban hettita műfajához tartozik, amelyekben az ókori Keleten először mutatkozik meg egy bizonyos képesség: az, hogy valaki a saját életét és népe életét ésszerű összefüggésben szemlélje, a maga és mások tetteinek, valamint jelentős eseményeknek sorozatát bizonyos szemszögből nézze, — vagyis a történelmi gondolkodás képessége.

Igaz, hogy már Telipinus és II. Mursilis is hagyott hátra olyan beszámolókat, amelyek az említett ismertető jegyek egyikét-másikát viselték. De Hattusilis tovább ment. Ellentétben a fáraók és minden egyéb keleti uralkodó önmagasztalásaival, itt annyiban beszélhetünk valódi önéletrajzi kísérletről (természetesen nem valami nyugati értelemben vett ,,Vallomás"-ról), hogy írója nem dicsőít, hanem magyaráz, eleve nem törvényesít, hanem gyakran szinte mentegetőzik. Ez a király, miután egyszer kezébe kerítette a hatalmat, származását nem vezeti le valamely istentől, — hanem önmagát kifejezetten egy isten *szolgálatába* állítja.

55 És az én atyám fogott engem, a kis gyermeket, és az istenség szolgálatára rendelt."

Szinte a samuhai Istar eszközének tekinti magát, akit mindenben az istennő irányított:

„ . . . Ha történetesen rosszul ment a sorom, betegségemben is világosan felismertem az istenség akaratát. Az istennő, az én úrnőm, minden alkalommal rajtam nyugtatta a kezét. Mivel pedig ennyire gondomat viselte, és mivel az istenek akarata szerint éltem, sohasem jártam el az emberek gonosz cselekvése szerint .. ."

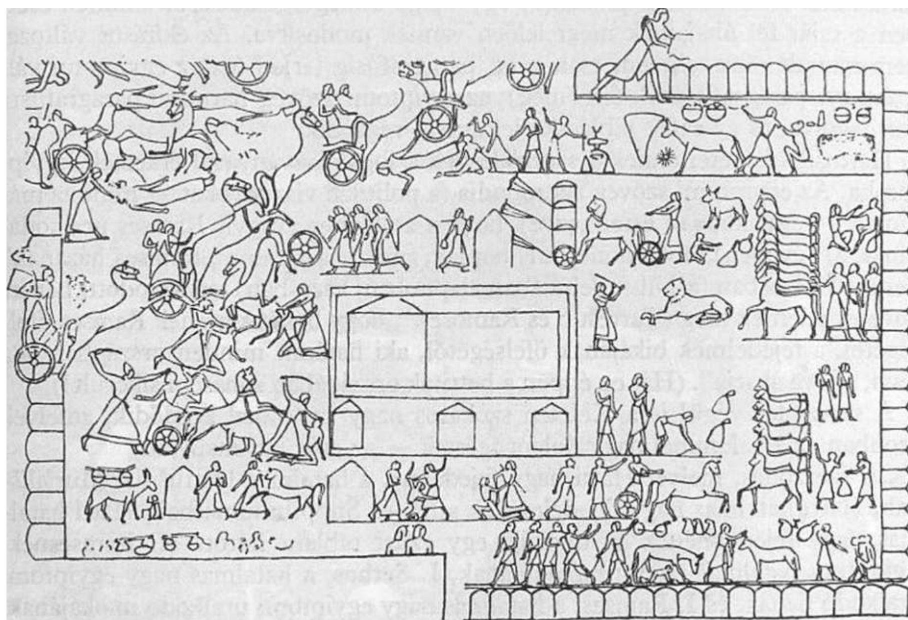
Ezzel látszólag ellentétben áll az, hogy mikor királyi fivére Qades alá vonult, ő titokban résztvett Bentesina összeesküvésében. De itt téves hagyománnyal lehet dolgunk. Különben miért tette volna meg Muwatallis — a Hattusilis ellen felhozott vádak törvényszéki kivizsgálása után — testvérét a tábor- és a szekérharcosok főparancsnokának; hiszen ezzel fontos kulcspozíciót engedett át neki? A törvényhez híven még Muwatallis halála után is segédkezett abban, hogy a törvényes utódot a trónra ültesse. Csak akkor fogott fegyvert, amikor unokaöccse jól megérdemelt jogait akarta elvitatni.

53... De mikor elszakadtam tőle, ezt nem becstelen módon tettem, hogy a harcikocsin lázadtam volna fel ellene, vagy a házán belül lázadtam volna fel. Nyíltan mint ellenség küldtem hozzá kihívásomat: Háborúságot kezdtél ellenem.

Te a nagykirály vagy, én pedig az egyetlen várnak, amelyet nekem hagy-

tál, ennek az egyetlen várnak a királya vagyok csupán! Fel hát! Majd a samuhai Istar és a neriki viharisten dönt kettőnk vitájában! . . ."

A hettita fejedelemnek ez az Elő-Ázsiában egyedülálló képessége (hogy ti. önmagát és cselekedeteit oksági összefüggésben tudta szemlélni a történeti ese-

31. Összeroskadó lovak, lekaszabolt emberek — a hettiták szekérharcosai lerohanják a nagy Ramses táborát. (Egyiptomi ábrázolás)

ményekkel), nyilván hozájárult diplomáciai helyzetének megszilárdulásához ellenfeleivel szemben, — sikeres szerződési politikája is ezt bizonyítja. Valóban, az ókori keleten csak a hettita szövegekben ismerhetjük fel azt az okság iránti érzéket, amely minden valódi jogi gondolkodás ismertető jegye, a tulajdonképpeni törvényesség alapja. így azután az a szerződés, amelyet III. Hattusilis évtizedekig húzódó határvillongások után II. Ramsesszel kötött, nemcsak békés tett, hanem *az emberiség történetében eddig az első' ismeretes és mintaszerű nagy politikai szerződés!* Ez a legrégibb, írásba foglalt, két példányban kiállított ilyenfajta dokumentum, — ez az a szerződés, amelyet Winckler, aki az egyiptomi változatot már előzőleg ismerte, Bogazköyben az egyik agyagtáblán — végtelen csodálkozására — fehsmert.

Ezt a szerződést i. e. 1280 és 1269 között kötötték (a pontos dátum még vita tárgya az egyiptológusok és hettitológusok között), tehát Ramses uralkodásának körülbelül a huszadik esztendejében, — az újabb kronológia szerint, amely szerint Ramses i. e. 1301-ben vette kezébe a kormánypálcát.

Az eredetit ezüst táblácskákra vésték be (ezek elvesztek); az egyiptomi változat a Ramesseum és a karnaki templom falain hieroglif-írással van megörökítve. Érdekes, hogy ezt a szerződést nemcsak két nyelven, hanem két változatban is ismerjük, — mégpedig mindkét változat nem egyéb mint a szerződő fél paragrafusainak átszerkesztett fordítása, úgy hogy a megfogalmazások minden esetben a saját fél óhajainak megfelelően vannak módosítva. Az ékírásos változat nem maradt ránk teljesen, csak a 14. paragrafusig terjed (ez az egyiptomi változat 17. paragrafusának felel meg); az egyiptomi szöveg harminc paragrafusra van tagolva, és az ezüst táblácska leírásával végződik.

Hattusilis követei ennek a szerződésnek a fogalmazványával érkeztek Egyiptomba. Az egyiptomi szöveg azt mondja (a politikai viszonyokat — mint az már szokás — egyoldalúan értelmezve), hogy a 21. évben (vagyis Ramses uralkodásának 21. évében), Tybi hónap 21. napján, amikor a fáraó a „Ramses házának" nevezett városban (a Nílus deltájában alapított új városban) tartózkodott, hettita követek jelentek meg (Tartesub és Ramose), „hogy békét kérjenek Ramses őfelségétől, a fejedelmek bikájának őfelségétől, aki határait minden országban oda teszi, ahova akarja". (Hát ez éppen a hettiták országában sohasem sikerült!)

A szerződés végül is a Keleten szokásos nagy szavakkal kezdődik, amelyek azonban ez alkalommal nagy dolgot ígértek — az erők egyensúlyát.

„A szerződés, melyet Hatti nagy fejedelme, a hatalmas HattusiliS, Alur§iliSnak, Hatti hatalmas nagy fejedelmének a fia, és Suppiluliumasnak, Hatti hatalmas nagy fejedelmének az unokája egy ezüst táblára íratott II. Ramsesnek, Egyiptom hatalmas nagy uralkodójának, I. Sethos, a hatalmas nagy egyiptomi uralkodó fiának, és I. Ramses, a hatalmas nagy egyiptomi uralkodó unokájának, — a béke és testvériség jó szerződését, amely békét teremt közöttük mindörökre."

Nincs itt arra szükség, hogy a hosszú szerződés kacskaringós nyelvezetét a maga egészében bemutassuk. A szerződés *tartalmának* két leglényegesebb pontja ez volt: mindkét fél kötelezi magát arra, hogy a jövőben tartózkodik hódító hadjáratoktól, és ugyanakkor a két fél védelmi szövetségre kötelezi magát.

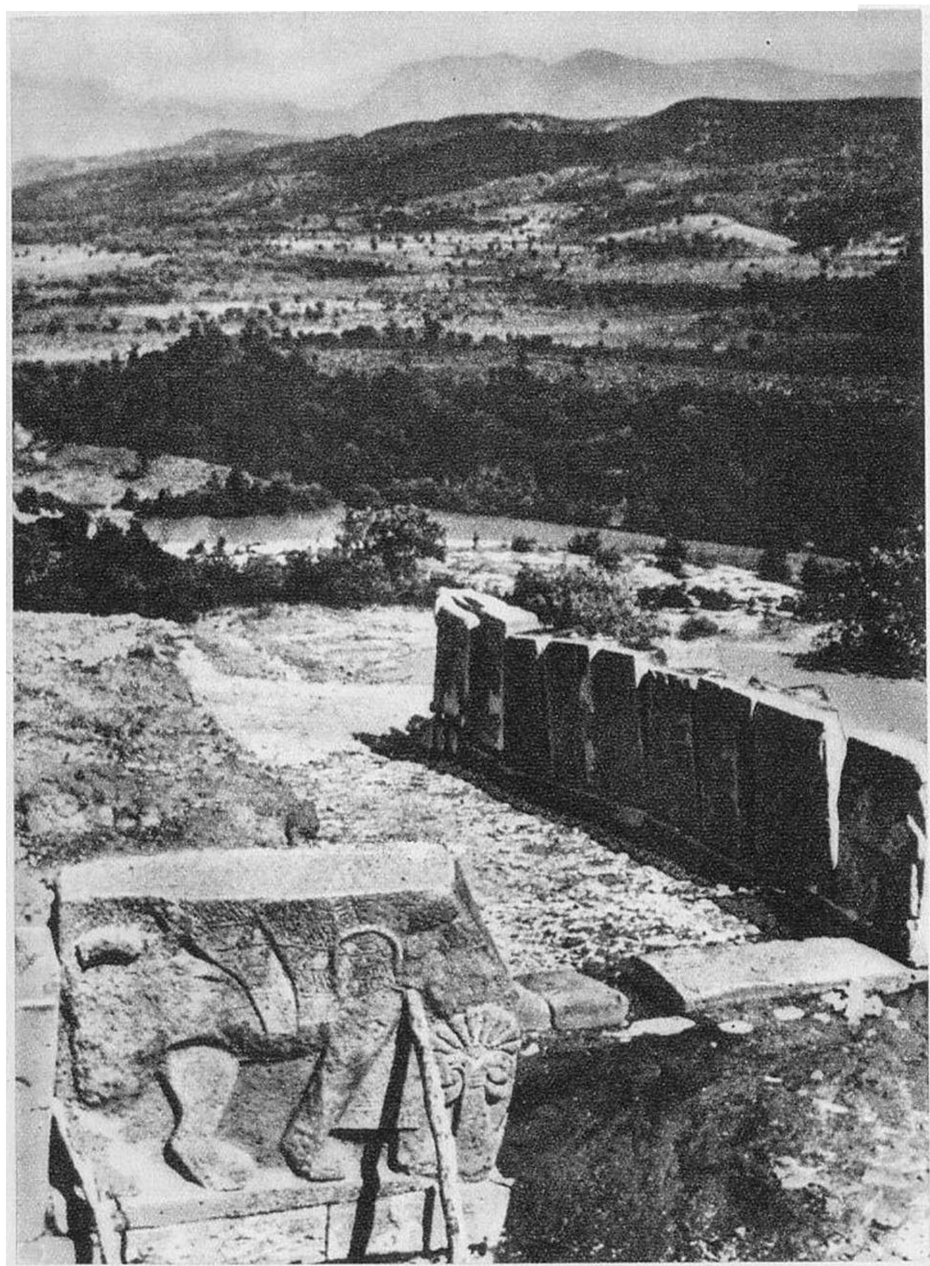
De mai gondolkodásunk számára a legmeglepőbb paragrafus egészen a végén található, ahol szemmel láthatólag a politikai menekültek helyzetéről van szó. Az, amit itt több mint háromezer éve írásba foglaltak, meghökkentően időszerű ma is.

„Ha egy ember — vagy akár kettő, vagy három — Egyiptom országából elmenekül és Hatti nagy fejedelméhez folyamodik, akkor Hatti nagy fejedelme fogassa el és vitesse vissza őket Ramseshez, Egyiptom hatalmas urához. De akit II. Ramseshez, Egyiptom hatalmas urához visszavisznek, azt nem szabad bevádolni, nem szabad házát, feleségeit és gyermekeit elpusztítani, nem szabad őt magát megölni, sem szemét, fülét, száját, vagy lábát megcsonkítani, és nem szabad semmiféle vád alapján perbe fogni."

Ugyanez a szabály érvényes a szökevény hettitákra is, akik Ramseshez menekülnek.

XXXVII. A régész napi rutin-munkája: Bahadir Alkim, az 1953. évi karatepei expedíció török vezetője, egy próbaásást ellenőriz. Háttérben a gyéren lakott Ceyhan-völgy; csak itt-ott termesztenek egy kevés rizst és gyapotot

XXXVIII. Kilátás Karatepe északi kapubejáratából a Ceyhan völgyére

XXXIX. Karatepei domborművek: egy nyilazó harcos és mindenféle állat. Az alapzaton és a keskeny kövön hettita hieroglifák láthatók

XL. Karatepe északi kapuja elölről. Kétoldalt egy-egy oroszlán; az előtérben látható (erősen töredékes) oroszlán még nincs összeillesztve

A befejező mondat azután olyan súlyt biztosít ennek a szerződésnek, mint amilyen valóban megilleti:

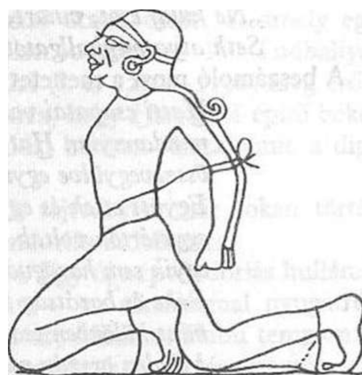
„Ami pedig ezeket a szavakat illeti, amelyek Hatti országának és Egyiptom országának ezen az ezüst tábláján állanak, — aki ezeket nem fogja megtartani, annak Hatti országának ezer istene Egyiptom országának ezer istenével együtt pusztítsa cl a házát, a földjét és a szolgálóit!"

Nyilván nem ezeknek a szavaknak a mágikus varázsa, hanem a hettitáknak a reális politika iránt továbbra is megmutatkozó érzéke tudta biztosítani, hogy ez a szerződés nem vált „papírronggyá". Ez a béke hetven évnyi békével ajándékozta meg Elő-Ázsia népeit! — Azóta is ritkán volt a világon hetven esztendeig béke.

A legjobb szerződés is csak akkor maradhat érvényben, ha a szerződő felek jóakaratúak maradnak. Tíz évvel a szerződés megkötése után a két állam barátságát szokatlan esemény pecsételte meg.

Ramses feleségül vette oattu§ili§ egyik leányát!

Ezen még nemigen csodálkozhatnánk, ha a hettita királyleányt a többi felesége közé, háremébe vette volna. De első feleségévé emelte. És ez a menyegző volt a pompás alkalom arra, hogy a nagy békekötést még egyszer tüntető ünnepélyességgel adják tudtára a világnak. Azonkívül arra is alkalmat adott, hogy az ókor „három nagyja" közül kettő személyesen találkozzék. Bizonyos jelek arra vallanak, hogy ezt a házasságot a hettita uralkodó kezdeményezte, vagyis hogy ez a házasság tudatos politikai tett volt.

32. Megkötözött hettita főember. (Egyiptomi dombormű nyomán)

„Tu felix Hatti nube . . ."— a hettita birodalom késői korára nem is olyan rosszul illenék az ismert versnek ilyenténképp formált változata. A hettita királyleány bevonulását Abu Simbel mellett egy kőstélé ábrázolásai örökítették meg. Ott ül II. Ramses, mellette a királyleány és atyja, III. IJattusilis hettita király.

Az egyik kísérőszöveget nemrégiben fordította le Siegfried Schott. De a fordító fenntartás nélkül veszi át az egyiptomi állításokat, ha például a bevezetésben ezeket írja: „II. Ramses Hatti országa felett aratott győzelme után ez az ország nyomorúságban és félelemben él. A nagy fejedelem Ramseshez küldi a leányát."

Olyan királylányt fogad-e a fáraó, aki nyomorban és rettegésben élő országból jön ? Nem valószínű, mert egy egész sereget és sok előkelőséget küld a leány ünnepélyes elhozatalára.

Ezt jelentették őfelségének:
Lásd, mit cselekszik Hatti nagy fejedelme!
Hozzák legidősebb leányát sok-sok ajándékkal,
elborítják a helyet, amerre jönnek, tömérdek kincsükkel.
A fejedelmi leány és Hatti fejedelmei hordozzák.
Átkelnek sok hegyen és nehéz hágókon,
így érik el felséged határait.
Küldj sereget és előkelőidet a fogadására.

A király meglepettnek látszik. Természetesen elképzelhetetlen, már csak politikai meggondolásokból is, hogy Hatti királya a várható fogadtatás felől nem szerzett bizonyosságot, még mielőtt leányát útnak indította; de éppen ezekből a sorokból talán arra következtethetünk, hogy a kezdeményezés Hátúból indult **ki.**

őfelsége nagyon megörült. A palota ura vidám volt,
amikor erről a rendkívüli eseményről hallott,
amihez hasonlót Egyiptomban még sohasem láttak.
Kiküldte seregét és előkelőségeit a leányt fogadni.

És Ramses „Seth atyához", az idegenek istenéhez imádkozott, hogy adjon jó időt a násznép utazásához:

„Ne küldj esőt, vihart, ne küldj hófelhőket. . .
Seth atya meghallgatott mindent."

A beszámoló most a menetet nyilvánvaló csodának ábrázolja:

Hatti csapatai voltak, íjászok és lovasság,
mindannyian Hatti földjének fiai,
összevegyülve egyiptomiakkal.
Együtt ettek és együtt ittak,
egyetértők voltak, mint a testvérek,
egyik sem haragudott a másikra.
Béke és barátság lakozott közöttük,
mint különben csak egyiptomiak közt.
Minden ország nagy fejedelmei, amerre csak mentek,
hitetlenül-tehetetlenül riadoztak,
amikor Hatti annyi emberét látták,
akik a király seregével egyesültek.
Egyik fejedelem így szólt a másikhoz.
Mégis igaz, amit őfelsége mondott,
nagy dolog az, amit saját szemünkkel látunk . . .

Világos, hogy a határ mentén élő népek a menetet *politikai* csodának tartják. — Ezután a pompás menet megérkezik Ramses városába:

Hatti nagy fejedelmének leányát,

aki Egyiptomba jött, őfelsége elé vezették
és a rengeteg ajándékot utána hozták ...
őfelsége látta, hogy a leány arca szép, mint egy istennőé . . ."
Különös és nagy esemény volt,
káprázatos, addig ismeretlen csoda,
amilyen még sohasem járt szájról szájra,
amiről nem volt szó ősi írásokban.

Majd a végszó világosan levonja a politikai következtetést ebből az érdekházasságból, — az utolsó mondat mindenesetre az egypitomi írnok köteles tisztelete a királyi felség iránt:

És ha ezek után férfi vagy nő ügyének intézésében
Szír földre utazott, elérhette akár Hatti országát,
nem érzett félelmet senki a szívében,
oly nagy volt hatalma Ramses felségének.

Ezzel a békeszerződéssel a hettita „impérium" túljutott hatalmának delelőpontján. Hatása megvolt, *de a biztonsággal szétfoszlott a nagyság.*

Zsákmányra éhes asszír királyok rohanták meg a határokat. Madduwattas, az egyik leghívebb nyugati vazallus, az erőviszonyok új alakulását szimatolva elpártolt. Arzawa földje váratlanul nagy befolyásra tett szert, Ahhiyawa (talán csakugyan az achaiok, tehát korai görögök) nyugaton fenyegető hatalmassággá fejlődött.

A hettita nagyhatalom, amelyet SuppiluliumaS ácsolt össze, és amely egy évszázadnál tovább állott fent, két emberöltő alatt tovatűnt — IV. TudhaliyaS (i. e. 1250—1200) erőtlen, majd IV. Arnuwandas (i. e. 1220—1190) még erőtlenebb uralkodása alatt. Egyik sem volt képes arra, hogy gattuSihS építő békepolitikáját folytassa, sem pedig arra, hogy karddal hódítsa vissza, amit a diplomáciai játék során elvesztett.

A hettita nagyhatalom hirtelen szétesésének rejtvényén már sokan törték a fejüket. Pedig a megfejtés egyszerű: új népvándorlás indult meg.

I. e. 1190 körül tüzes csóva hullott gattuiasra. Egy új népvándorlás hullámai özönlötték el a meggyengült hettita birodalmat — ez alkalommal nyugatról. Az első jövevények talán mysek és phrygek voltak; Medinet Habu templomának egyiptomi feliratán „tengeri népek"-ként szerepelnek: „ . . . és egy nép sem tudott nekik ellenállni — Hattitól kezdve!"

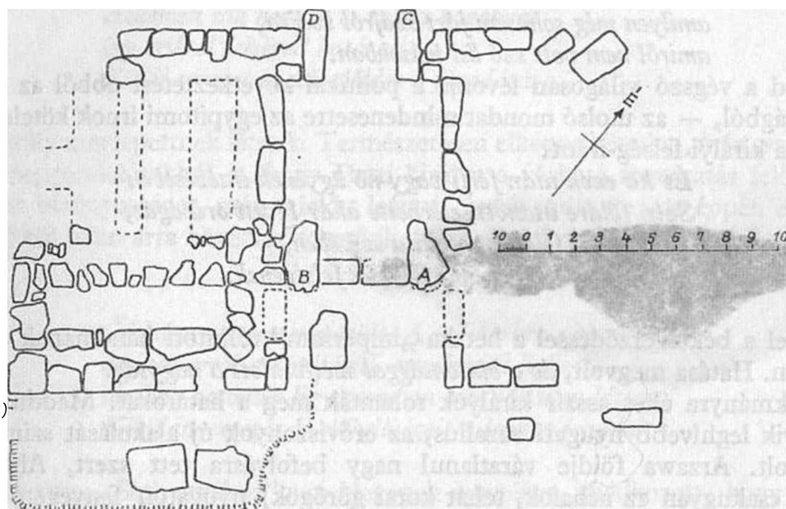
A tűzvész, amely HattuSaSt elemésztette, és amely előtt nyilván kirabolták a várost, óriási arányú lehetett. Az ásatási leletek bizonysága szerint a vár, a templomok és házak falai hosszú napokon, de lehet, hogy egy hétig is izzottak.

Ezzel a tűzvésszel nemcsak a főváros pusztult el (azóta mindmáig, tehát 3145 éve, legfeljebb kisváros, de inkább falu maradt), és ezzel egyidejűleg — Kültepe és Alaca Hüyük mellett — nemcsak a többi nagyváros dőlt romba, hanem az egész hettita birodalom is letűnt a történelem színpadáról.

Mivel mi itt a hettita birodalom *felfedezésének* a történetét írjuk meg, mind-

ezeket az eseményeket a régészek szempontjából kell néznünk. Ez a nézőpont jut kitűnően kifejezésre Sir Leonard Woolleynak, a nagy angol archeológusnak két — először cinikusnak tetsző — megnyilatkozásában. Woolley ezt írja:

„Ha minden az ásatok óhajtása szerint történnék, akkor minden ókori főváros

33. Az Alaca Hüyük-i szfinksz-kapu alaprajza. A, B, C, D: a két kapu alapkövei (1. a XX. táblát)

egy kényelmes közelben levő tűzhányó hamuesője alatt volna eltemetve." Majd hozzáteszi: „Tűzhányó hiányában egy alapos kirablás, gyújtogatással egybekötve, a legjobb, ami egy várossal — a régész szempontjából nézve — történhetik."

Woolleynak ez a két kijelentése nem is olyan embertelen, mint ahogy első olvasásra hangzik. Az ásató régész mindig csak gyújtogatás, kifosztás, megsemmisítés, gyilkolás nyomait, minden elképzelhető szörnyűség ismertető jegyeit látja, - amelyekben az emberiség történelme oly gazdag. Mit tehetne mást, mint tudomásul veszi ezeket a tényeket, és akkor csak a rideg valóságot önti szavakba, ha megállapítja, hogy a gyors, erőszakos halál (amüyen például Pompeiinek és Herculaneumnak jutott ki, amikor mind a két város néhány óra leforgása alatt láva- és tajtékkő-takaró alá került), az örökkévalóság számára többet őriz meg, mint a lassan elharapózó senyvedés. A gyors pusztítás eredménye nem a *széthullás,* hanem a *mumifikálódás.*

Első tekintetre talán paradox állításnak tűnhetik, hogy a tűzvész is ilyen eredményre vezet. De gondoljuk meg, hogy egy nagy várost sohasem pusztít el *teljesen* még olyan szörnyű tűzvész-katasztrófa sem: a kőépítmények, sziklafalak, sáncok legalább is részben megmaradnak, sőt még a téglaépületekből is az alaprajz majdnem mindig felismerhető marad. Mindenesetre így több maradvány tanúskodik arról, ami *volt,* mintha egy elhagyott város — mint annyi sok, egykor nagy

város — csak *lassanként* válik semmivé, ha a szél, az időjárás és a mindent lecsiszoló, elkoptató por hatása alatt végül elegyengetődik, és az egykori város azzá lesz, amiből egykor keletkezett: porrá.

Hogy Hattusast tűzvész döntötte romba, és hogy így sok minden maradt, amit magyarázni lehetett, — Bogazköy második ásatója, a német Kurt Bittel, *ennek* köszönheti sikereit. Hugo Winckler annak idején szinte kizárólag írásos táblák kedvéért ásatott. Bittel szintén talált táblákat, de ő azt folytatta, amit annak idején Ottó Puchstein, Winckler első ásatásának társigazgatója, munkatársaival elkezdett: neki a *város* volt fontos, a vár, a templomok és levéltárak berendezése, kiterjedése, építészete. Hogy azután Bittel még ennél is mélyebbre, az ősi bogazköyi település történelem előtti rétegeibe próbált lejutni, az már nem fér bele ebbe a könyvbe, amelynek nem az őstörténet, hanem a művelődéstörténet a tárgya.

De még mielőtt megkíséreljük, hogy a hatalma tetőpontján álló hettita nép életmódjáról és sajátosságairól végleges magyarázatot adjunk, és még mielőtt számot vetünk azzal a meglepő ténnyel, hogy a hettita nép nagyhatalmi állásának megszűnte után is tovább élt és tovább hatott — vessünk egy pillantást Bittel ásatásaira.

io. FEjBZET

VÁROS ÉS ORSZÁG - NÉP ÉS SZOKÁSOK

Kurt Bittel ásatásairól röviden beszámolhatunk. Mert bár tudományos szempontból rendkívül eredményesek voltak (különben még ma is azok), módszerüket tekintve mégis jórészt kimerültek abban a rengeteg időt, fáradságot és gyakorlatot igénylő munkában, amelyről keveset lehet beszélni.

Egy gondosan előkészített, modern ásatás képe ma Anatóliától Mezopotámiáig majdnem mindenütt ugyanaz: perzselő forróságban kényelmesen mozgó bennszülött munkások cipelik a kosarakat, tolják a talicskákat; szalmakalapos vagy trópusi sisakos férfiak ténykednek a mérőszalaggal és a fényképezőgéppel, — a terepen pedig alig látszik egyéb, mint néhány falmaradvány, amelyek azonban olyan különleges mértani ábrák szerint vannak feltárva, hogy a laikus szemlélőnek semmit sem mondanak. Az új felismerések gyakran szenzációs, de csupán a szakemberek agyában lejátszódó jelenete sehol sem látható.

Az első ásatás alkalmával a komikummal egy veszélyes mozzanat járt együtt.

Kurt Bittel 1907-ben, egy Heidenheim nevű württembergi kisvárosban született. Heidelbergben, Marburgban, Bécsben és Berlinben régészetet, őstörténetet és ókori történetet tanult. 1930-ban utazási ösztöndíjat kapott a „Deutsches Archáologisches Institut"-tól (Német Régészeti Intézet), és ezt arra használta fel, hogy Egyiptomot és Törökországot megismerje. 1931 áprilisában Istanbulban felkereste Martin Schedét, a „Deutsches Archáologisches Institut" ottani igazgatóját, aki azután meghívta, hogy nézzék meg Bogazköyt. Ennek a látogagatásnak később ásatás lett a folytatása. A huszonhárom éves Bittel nem volt híjával a vállalkozó kedvnek, boldogan fogadta az ajánlatot, és megtalálta élete feladatát. Kilenc esztendőn át ásatott, egészen a háború kitöréséig; de még ma is minden évben heteket tölt a hajdani hettita főváros omladékai között.

Az ásatást kezdetben csak ellenőrző ásatásnak gondolták. A Winckler—Macridy-féle turkálások hiányosságai az évek múlásával egyre nyilvánvalóbbnak tűntek. Bittel később ismertetett néhány tényt, de ebben az esetben hozzáfűzött megjegyzések nélkül. Mi azonban nem tudjuk elhallgatni: a Winckler—Macridy-féle ásatás tudományos szempontból bizony minősíthetetíenül felületes munka volt. Itt csak két példát említünk meg: az úgynevezett „hegyoldali házban" (Haus am Hang) Macridy (valószínűleg 1911-ben, de még ennek sincs írásos nyoma) egész falvonulatokra bukkant, de az ásatást nem fejezte be, és az egész-

ről *semmiféle feljegyzést* nem készített. Ettől keletre (ezt is csak egy levélbeli utalásból tudjuk) „vasfeldolgozás maradványait" találta, tehát a lehető legérdekesebbet, ami csak elképzelhető. De feljegyzések erről sincsenek.

Az új ásatás költségeit az az alapítvány vállalta, amelyet a nyolcvan éves James Simon tiszteletére tettek. Emlékezünk: Simon volt az a zsidó régészmecénás, aki az antiszemita Winckler számára huszonnégy esztendővel azelőtt az első hattuSasi ásatások megkezdését lehetővé tette. És amikor Bittel és Schede — egy Alisar Híiyüki kitérő után, ahol H. H. von der Osten a chicagói egyetem megbízásából ásatott, — 1931. szeptember i-én Bogazköybe megérkezett, ugyanaz a férfi fogadta őket, aki annak idején Wincklert, Macridyt, Puchsteint és Curtiust vendégül látta: Zia bej.

A Dulgadiroglu-nemzetségből származó méltóságos úr közben jó hatvanas lett. Ott székelt most is konakjában (vagyis három kétemeletes házában: a „haremlik"-ben családja és rokonai, a „selamhk"-ben a vendégei, a harmadikban a személyzet és a konyha), mint valamikor — nem volt hajlandó tudomást venni arról, hogy a világ közben megváltozott. Ő csak tovább játszotta a feudális nagyurat, aki hajdanában volt, a nyolcszáz lakosú falu életének és javainak az ura. Csakhogy közben Törökország köztársasággá alakult! Bittel csakhamar tapasztalhatta, hogy ebből micsoda feszültségek származtak.

Zia bejnek nem volt nehéz a szükséges munkásokat összedoboltatnia. Közben mulatságos jelenet játszódott le. Amikor Bittel első ízben állt ki a kíváncsian rámeredő munkáscsoport elé, és görcsös erőfeszítéssel próbált valami üdvözlésnek minősíthető szót vagy gesztust produkálni (akkor még egy szót sem értett törökül), az egyik munkás elébepattant, feszes vigyázzba merevedett, és a legkifogástalanabb berlini németséggel dörögte el: „Morjen, Herr Hauptmann!"*

Kiderült, hogy az illető az első világháborúban az egyik romániai német ezredben harcolt.

Megérkezett az építész-szakértő és a fényképész is, majd megkezdődött a hattusasi vár feltárása. Ám az első fizetési napon munkáslázadás tört ki!

Ugyan mi történt?

Zia bej nemcsak munkásokról gondoskodott, hanem nagyvonalúan még a bérfizetés megszervezését is magára vállalta. Csakhogy ezt *túl* nagyvonalúan intézte, amennyiben a 30 kurus (kb. 45 pfennig) napszámot jórészt a saját zsebébe süllyesztette — a feudális úr teljesen nyugodt lelkiismeretével, amely szerint: „Ami az embereimé, az az enyém!"

De annak a ténynek a híre, hogy az ország és társadalmi rendje politikailag teljesen újjá formálódott, lassan még Bogazköy száz viskójáig is eljutott. A munkások kövekkel megrakodva vonultak fel a sátrak ellen, ahol Bittel — mivel nyelvüket nem értette, tehát először a forrongás okát sem ismerhette fel —, nem tehetett mást, mint hogy tüstént a csendőrséghez fordult sgítségért.

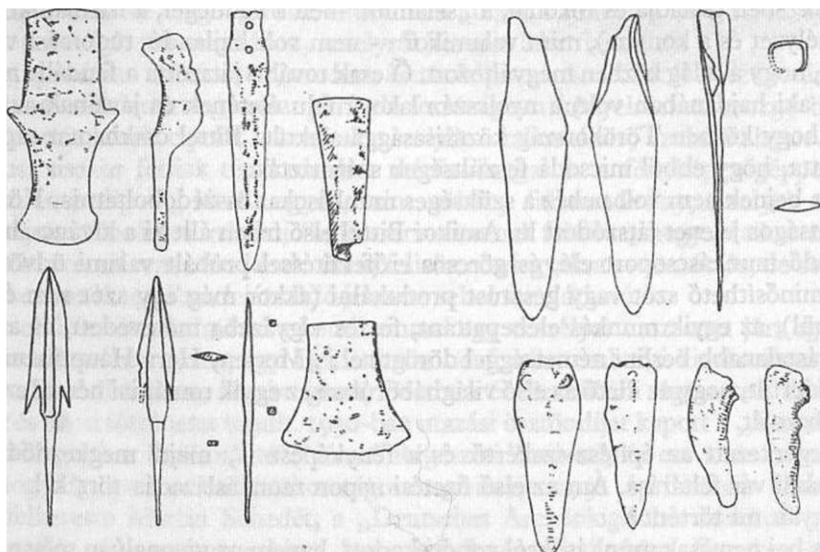
A kritikus helyzet csak akkor tisztázódott, amikor Bittel a felkelés okáról érte-

* „Jó reggelt, kapitány úr"!

sült, és azonnali orvoslást ígért. Rövid, de éles vita következett Zia bejjel, aki kinyilvánította, hogy végképp nem érti ezt a világot. Majd jött a rendezés: a munkabért napi 50 kurusra emelték, és nem kerülő úton Zia bejen keresztül, hanem közvedenül minden munkásnak a markába fizették ki.

Az első ásatást, mint fentebb említettük, tulajdonképpen csak ellenőrző ásatásnak szánták. De az expedíciónak — mint annak idején Wincklerének — szerencséje volt és rövid időn belül egy agyagtábla-levéltárra bukkant. Az első zsákmány kereken 350 ékírásos szöveg volt, akkád és hettita nyelven, tehát mindkét változatban olvashatóan — akkád nyelven már a múlt század óta, az utóbbin pedig Hrozny megfejtése óta.

Világos, hogy ilyen lelet után az ásatást tovább kellett folytatni. Csakhogy Berlinben ekkor bukott meg a Danat-bank — és ez a bukás jelzőtűz gyanánt mutatta, hogy a német gazdasági válság mélypontja felé tart. Az expedíció

34. Baloldalt: Hettita bronzeszközök Hattusasból, valamennyi az i. e. XIV—XIII. századból. A méretek: a legnagyobb eszköz 17,2 an, a legkisebb 8,3 cm. Jobboldalt: Hettita tőrök az i. e. XVIII—XVI. századból. A méretek: 9,6 — 6,9 cm

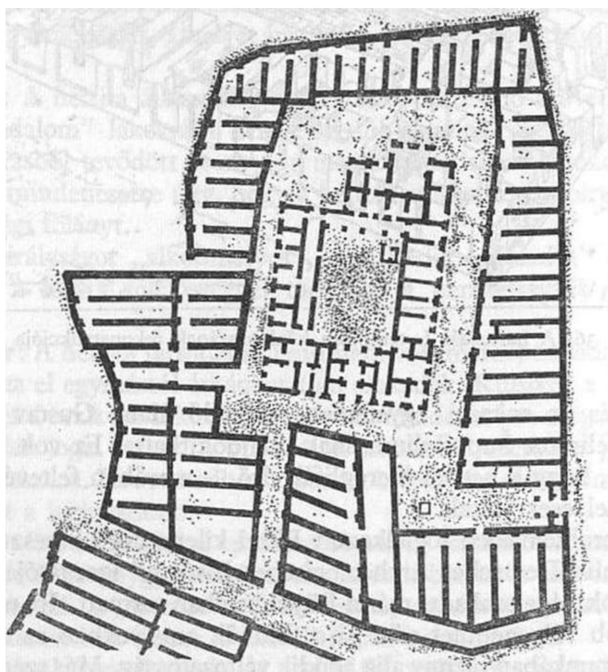
egyszerre csak pénz nélkül maradt. 3000 márkával kezdték, és a Régészeti Intézet összesen 1000 márkájából kellett folytatni. És mindazok az ásatások, amelyeket Bittel — kezdetben a legsúlyosabb gazdasági nehézségek közepette egészen a második világháború kitöréséig vezetett, szerrel jártak.

Bogazköyben ásató elődeivel ellentétben Bittel érdeklődése nem egyoldalúan alakult. Nem *egy bizonyos* dolgot keresett, hanem kutatása az *egész megismerései-e* irányult. Nem volt annyira becsvágyó, hogy mindent maga akart volna csinálni: szakértőket — mérnököket, építészeket — vont be a munkába; az eredmények

nyilvánosságra hozatala előtt más szakok képviselőitől — biológusoktól, zoológusoktól, vegyészektől — sem átallt tanácsot kérni; így sikerült olyan részleteket tisztáznia, amelyekkel a régész egymagában nem boldogult volna.

így kerekedett ki lassanként Hattusas főváros kialakulásának folyamata. Idők folyamán öt réteg vált világosan felismerhetővé. A legrégibb (IV.) réteg valószínűleg a hettita uralom első századát, a Ill/a. réteg pedig már a hettita hatalom csúcspontját képviseli — körülbelül Suppüuliumas idejében, a XIV. század dereka táján, amikor a hatalmas várfalak és templomok épültek: a Ill/b. réteg alapján rekonstruálhatjuk HattusaS IV. Tudhaliyas korabeli képét — egészen a bukásig, a tűzvészig, melynek nyomait a falak mindmáig megőrizték. A II. és I. réteg könyvünk szempontjából nem érdekes, mivel ezek már phryg, majd hellenisztikus hatásról tanúskodnak.

Bittel nemcsak a tulajdonképpeni Hattusas épületeiről készített új felvételeket, hanem Yazihkayáról, a Bogazköy közelében emelkedő sziklatemplomról is.

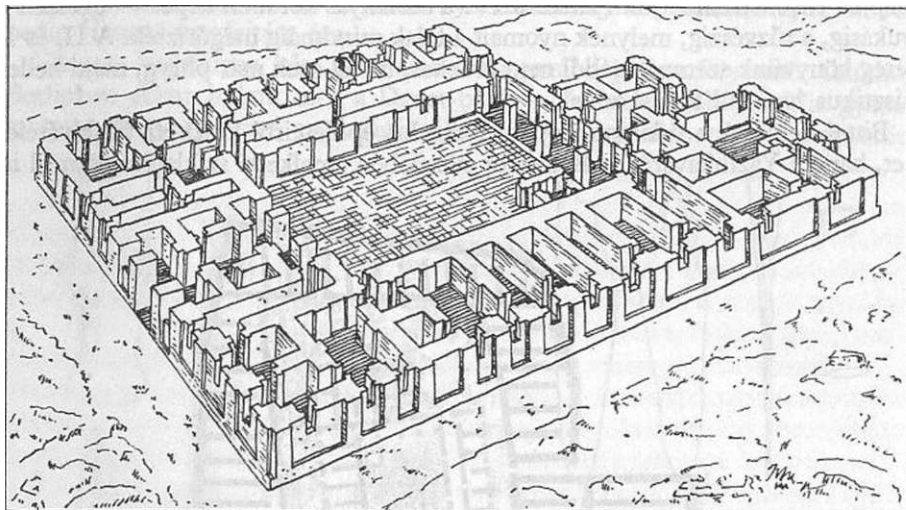

35 . A hattusasi I. templom több mint hetven raktári helyiségének alaprajza

Csak az új ásatások révén vált nyilvánvalóvá, hogy Büyükkale (a vár) Suppiluliumas idejében *zárt térség* volt; és így lehetett felismerni, hogy az a királykapu melletti óriási épületkomplexus, amelyet Puchstein 1907-ben félig kiásott és palotának nyilvánított, valójában csak templom lehetett. A méretek igazán im-

pozánsak: a 60-szor 60 méter kerületű falak több mint 60 helyiséget zártak körül.

Bittel legfontosabb és legjelentősebb lelete azonban kétségtelenül az agyagtábla-levéltár volt. Azt már említettük, hogy az első ásatási idényben 350 táblát talált. Nos — 1932-ben további 832-re, majd egy évvel később 5500-ra bukkant! És ezek között volt az a pecsétnyomó-lelet, amelyről a megfejtést tárgyaló fejezetünkben már beszámoltunk — vagyis azok a kétnyelvű bélyegzők, amelyek

36. A hattusasi I. templom kőalapzatának rekonstrukciója

révén Bittel és az ankarai egyetemen működő Hans Gustav Güterbock a Nisan Tas-i feliratot SuppiluliumaSnak tulajdoníthatta. Ez volt az egyik *bizonyítéka* annak, hogy a hettita hieroglifák első — merőben feltevéseken nyugvó — olvasásai helyesek voltak.

Ezekkel a problémákkal foglalkozott Bittel kilenc éven keresztül. Közben ő lett az istanbuli „Deutsches Archáologisches Institut" igazgatója — de ha az esős időszaknak vége szakadt, máris Büyükkalében termett. Itt meg egy forrás közelében több vályogépület nőtt ki a földből, amelyekben az ásatok laknak. A napi rutin-munkában bizony alig adódik változatosság. Már szenzációnak számít, ha felfigyelnek egy magányosan kószáló farkasra, és az is fölöttébb szerény szórakozás, hogy nézhetik az óriási sasok körözését, vagy a keselyűk lomha szárnycsapásait. Napokra szóló beszédtéma, ha valaki veszedelmes zöld skorpiót ráz le tábori ágyáról, vagy ha — mint 1938-ban — egyszerre nem kevesebb, mint öt mérges pók (Gableodes) akad a táborban: ez az ujjnyi hosszú, sárgásbarna pók Elő-Ázsia legveszedelmesebb és talán legundorítóbb férge, amely veszély esetén hirtelen felegyenesedik és két tágra nyitott ollójával megy neki ellenségének.

Most, mielőtt a hettita birodalom területén, a háború után folytatott legfontosabb ásatásra: Bossert karatepei ásatására térünk át, vállalnunk kell a kockázatot, és néhány mondatban megpróbáljuk összefoglalni azt, amit ma, a tudomány mai állása alapján, a hettita nép korabeli világpolitikai szerepéről mondhatunk. Ez a kísérlet azért kockázatos, mivel a legkiválóbb tudósok között, akik ezen a területen működnek, nemcsak számtalan részletkérdésben, hanem éppen a lényeg magyarázatában szöges ellentét figyelhető meg. Itt az ember nem hivatkozhat tekintélyekre, nem dolgozhat valóban bizonyos tudással. így tehát arra kérem az olvasót, hogy a *következő* szakaszt csak nekem rója fel bűnül.

Először is foglaljuk össze néhány pontba azt, amit a hettita ékírásos dokumentumok és egyéb emlékek alapján tudunk.

Először: A hettita birodalom az i. e. II. évezredben több száz éven át elsőrendű politikai nagyhatalom volt. Hatalmi állásukat katonai fölényük révén szerezték és tartották meg (a könnyű harcikocsit nem ők találták ugyan fel, de ők fejlesztették ki és alkalmazták először), de ehhez hozzájárult figyelemre méltó diplomáciai ügyességük is, amelyet házassági és szerződési politikájukkal bizonyították be.

Másodszor: A hettita állam központi vezetés alatt álló szövetségi szervezet volt. A „birodalom" lakossága nem egyedül a hettita népből, hanem több, különböző törzsből tevődött össze; egymás közötti kapcsolataikat szerződések szabályozták, mindenesetre úgy, hogy a hettita uralkodó nép birtokolta a katonai és gazdasági fölényt.

A hettita királyságot „alkotmányos", nem pedig „abszolút" monarchiának mondhatjuk; a király felelősséggel tartozott a nemzetségfők tanácsának, a *patikusnak.*

Harmadszor: A hettita társadalmi rend nem volt merev, társadalmi osztályait nem választotta el egymástól áthághatatlan szakadék. Külsőleg a feudalizmusra emlékeztető rend uralkodott köztük, amelyben mindenesetre még a rabszolgának is elvitathatatlan jogai voltak. A birtokosok erkölcsi kötelességei jelentős szerepet játszottak. Az i. e. II. évezredben a hettita birodalom társadalmi berendezése volt bizonyára a leghaladóbb.

Negyedszer: Ezt a társadalmi rendszert olyan *jog* biztosította, amelyet minden más ismert keleti törvénygyűjteménnyel szemben bizonyos emberiesség jellemzett. Nem ismerték a „szemet szemért" elvét; az akkoriban szokásos megtorlási jogokkal ellentétben benne jóvátételi jogról beszélhetünk.

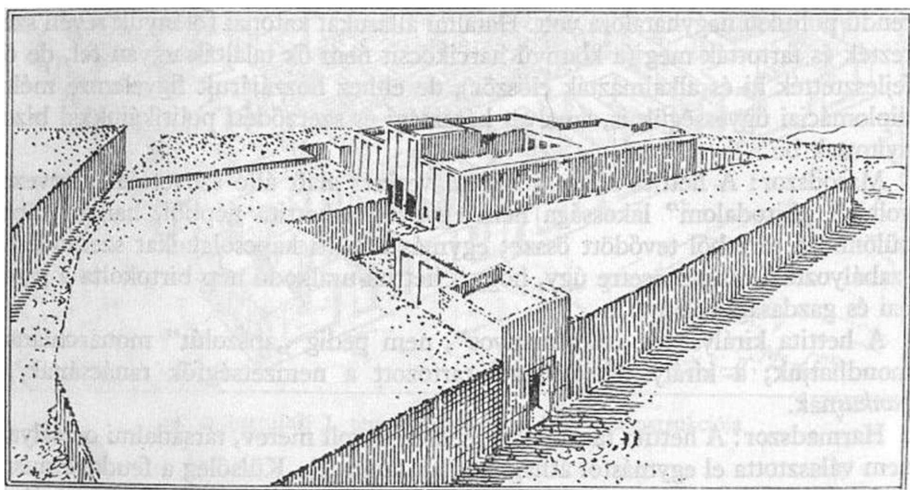
A hettita birodalomnak ezek az eddig felsorolt jellegzetességei világosan mutatják az eltéréseket az i. e. II. évezred egyéb keleti államrendszereitől, mégpedig — ha nem viszonylagosan értékelünk, hanem nyugati kategóriák szerint ítélünk — pozitív értelemben.

Most azonban néhány egyéb ismertetőjegyet is említenünk kell, amely mind rendkívül fontos, ha a hettita népet egészében helyesen akarjuk megítélni.

Ötödször: Ezt a népet nem fűzte egységbe *egy* bizonyos nyelv; csak Bogazköyben nyolc nyelv dokumentumait találták, és ezek közül legalább négy *elter-*

jedt is lehetett. — A hettita népnek ezenkívül egységes írása *sem* volt. A nagyhatalmi időszakban csak uralkodói és kultikus célokra használt hieroglifákat (sőt ennek az írásnak még a kurzív formáit is) nyüván maga fejlesztette ki, de használatuk csak az i. e. I. évezredben is fennmaradt városkirályságokban vált gyakoribbá. Az általánosan használt ékírást a hettiták az asszíroktól vették át.

Hatodszor: A hettita birodalmat egységes vallás lelki kötelékei sem fűzték össze. („A hettitáknak ezer istenük van.") A sok-sok egymás mellett élő vallás számtalan törzsi és helyi kultusszal keveredett. A hettitáknak mind a vezetésben, mind a vallás kérdéseiben vallott elve a türelem volt — bölcs elv, ha politikai szempontból tekintjük; de vitatható kulturális szempontból, tekintettel a közös tudatalap megteremtésének szükségességére.

37. A bogazköyi (hattusasi) nagy templomkerülct rekonstrukciós kísérlete

Hetedszer: A hettita nagyhatalom képzőművészetében olyan kezdeményezéseket figyelhetünk meg, amelyek a monumentalitás, de sehol sem a *forma* irányába mutatnak. Itt csak a játékösztön érvényesül, és ha az anyag nem engedelmeskedik, félretolják és más kőhöz nyúlnak; féhg elkészült dolgok keverednek itt készekkel, régi újjal; az írást sohasem fogják fel díszítési lehetőségnek, hanem csak éppen alkalmazzák, ahol történetesen hely akad, — mert szükség van rá. Ez még a yazilikayai templomkörzetre is vonatkozik, ahol — legalábbis az istenek felvonulásának ábrázolásában — egy bizonyos formára való törekvést *sejthetünk.* (A hieroglif-feliratok éppen itt *hurrita* neveket örökítettek meg.) De a yazúikayai templom — a főváros közelében — egyedülálló, nem tipikus jelenség. A hettita művészet általában vüágosan felismerhető, de minden esetben durva *jellegzetességeket* mutat (ugyanakkor mindig megfigyelhetünk bizonyos hurrita, majd később asszír elemeket), — de *stílust* sohasem!

Nyolcadszor: A hettiták építészete — a hatásosságra való törekvésben — minden más akkori építészettől elüt. Egyebütt majdnem mindig a templom a központ, a hettita katonanép viszont Bogazköyben (de nemcsak ott) félreismerhetetlenül a *várat* és a hozzá tartozó erődítményeket állítja a középpontba.

De ezt a várat a hettita építész figyelemre méltóan értelmetlenül építi fel: gigászi erőfeszítéssel hatalmas kőtömböket tornyoz a természetes sziklafalra, amelyet különben sem tudna senki sem megmászni. A másik oldalon viszont, ahol lényegesen enyhébb a lejtő, a mesterséges sáncok külső oldalát sima kövezettel borítja, — amikor másodszor jártam Bogazköyben, a szívesen megszolgált baksisért ennek a kövezetnek a maradványaira csalogattam néhány török gyereket, — mezítlábas csapatok számára jobb megrohamozási lehetőséget ki sem lehetne gondolni. A katonai szempontból egészen értelmeden poternákról (az ellenségtől megszállt síkságra a hetven méter vastag sáncon keresztül kivezető alagutakról) és a szinte hívogató lépcsőfeljárókról nem is beszélve! A bogazköyi várépítkezés éppolyan játékos, éppoly kevéssé igazodik egy bizonyos stüushoz, mint a kapuk körüli épületek domborművei, a bejáratok előtti szobrok.

Még egy körülményre hívnám fel olvasóim figyelmét: a hettita erődítmények katonai jelentőségének vizsgálata még várat magára (a holland Kampman, aki érintette a kérdést, beérte általános jellegű leírásokkal). Ugyanígy senki sem utalt eddig arra az érdekes aránytalanságra, amely — mondjuk — az I. számú bogazköyi templom gigászi kőalapjai és a között az építészeti szempontból nézve fölöttébb korlátozott lehetőség között áll fenn, hogy üyen alapokon agyagból és fából szervesen tovább építkezzenek.

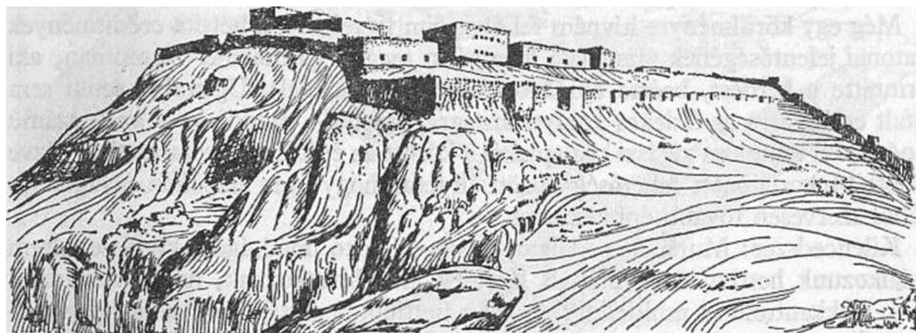
Kilencedszer: Mursilis csodálatos pestis-elhárító imádságain kívül seholsem találkozunk hettita irodalommal. Egyesek arra hivatkoznak, hogy talán azért nem bukkantunk rá mindeddig, mivel a hettiták nemcsak kőre és agyagra, hanem fára, ólomra és ezüstre is írtak, és mindez visszahozhatatlanul elveszett számunkra. Ez a kifogás aligha állja meg a helyét. Annyi rengeteg dokumentum birtokában legalábbis bizonyos utalásoknak kellene akadniuk, — mint például a Gilgames-eposz Bogazköyben talált töredékeinek; csakhogy ez az eposz nem hettita.

Tizedszer: Hetyes megvilágításba kell állítanunk egy pontot, amelyet főleg az őstörténészek szívesen emlegetnek. Előrebocsátjuk azt a tényt, hogy az őstörténetnek kő-, bronz- stb. korokra való felosztása — amióta művelődéstörténetet írunk —, régen idejét múlta. Ezzel a valóban fontos történelmi értékelés körén kívül reked az a megállapítás, hogy a hettiták igen korán, talán már Labarnas idejében ismerték a *vasat.* A jelek szerint i. e. 1600 táján bizonyos monopóliummal is rendelkeztek a vasgyártás terén. De ennek az új anyagnak történeti *hatása* akkoriban egyáltalán nem volt időben azonos a *feltalálásával* vagy *felfedezésével,* mint sokáig gondolták. Ha a kültepei szövegekben az *amutum* szót helyesen olvasták és értelmezték — ti. „vasnak" —, már pedig minden e mellett szól, akkor a *vas* abban az időben *ötször drágább volt, mint az arany,* és *negyvenszer drágább, mint az ezüst,* vagyis évszázadokon át a fényűzés netovábbjának

számított; így érthető, hogy a fáraók levelekben kértek vasat a hettita királyoktól, de kérésük merev visszautasításra talált. Tehát díszfém volt, amelyből dísz-, nem pedig harci fegyvereket készítettek. Számos jel arra vall, hogy ezek az első vasfegyverek harci használhatóságukat tekintve egyáltalán nem versenyezhettek a kipróbált kő- és bronzfegyverekkel. Az igazi „vaskor" csak sokkal később jött el; valószínűleg a „tengeri népek" hozták magukkal, akik azonban a hettita birodalmat is megdöntötték és sok száz esztendőre kitörölték az emberek emlékezetéből.

Mielőtt mindezeket a pontokat megpróbáljuk összefoglalni, még egy fontos megjegyzést kell tennünk:

Ha a hettita népről képet akarunk rajzolni, tekintetünket igen könnyen hamis irányba terelheti az a körülmény, hogy a legtöbb ábrázolás, amely e nép arcvonásait és alakját megörökítette, olyan korból származik, amikor a birodalom már jó ötszáz esztendeje megszűnt létezni.

38. A bogazköyi (hattusasi) vár rekonstrukciós kísérlete. Ilyen lehetett a hettita királyok rezidenciája északnyugatról

A hettita életről ugyanis a legelevenebb képeket nem a birodalom korának monumentumain szemlélhetjük, hanem a birodalmat *túlélő* városkirályságok (Kargamis, Sencirli stb.), továbbá Karatepe megszámlálhatatlan domborművein és szobrain, tehát az i. e. 800 és 700 közti időből.

Ezeket a neohettita szobrászati emlékeket semmi esetre sem szabad olyan mértékben, mint eddig, a *hettita népre* valóban jellemzőnek tartanunk.

Mert az, amit itt látunk, nem más, mint a hajdani hettita nagyság provinciáhs tükröződése. Itt mást sem találunk, mint csupa kedélyes uralkodót és kedélyes alattvalókat, pocakos embereket, akik élik vüágukat, akár urak, akár szolgák. Az ókori Kelet művészeti emlékei között sehol sem találkozunk annyi gyermekkel és állattal, mint itt, ahol nemcsak alkalmüag vannak ábrázolva, hanem csak úgy *nyüzsögnek*. Asitawandas király, aki az egyik karatepei domborműves ábrázoláson szerepel — kedélyes poharazó, a bor, az asszony és dal kedvelője, min-

taképe lehetne a jóságos *atyának,* de uralkodónak — soha! Egyikünk sem hinné el, hogy a Babilont meghódító MurSiliS, a birodalmat összekovácsold Suppiluliumaá, vagy a Ramses-verő MuwatalliS *ilyen* lett volna!

A „hettita birodalom" — csakis az a nagyhatalom volt, amely i. e. 1900-tól 1200-ig a kisázsiai és elő-ázsiai történelem folyását meghatározta. A hettita sajátosságot csakis ennek a nagyhatalomnak az alkotásaiból határozhatjuk meg, nem pedig a késői csökevényekből. Éppen ezért érdekes ugyan, ha egy *Times*-jelentésben (1954 decemberében) azt olvashatjuk, hogy a kommagénéi Nimrud-Dag helyén végzett közös amerikai és német ásatások (Miss Theresa Goell és Friedrich Kari Dörner ásatásai) eredményei szerint a vidék képzőművészetén még az i. e. I. évszázadban is kimutatható a hettita befolyás, — de ennek a hettita jelleg megismerése szempontjából semmiféle jelentősége nincs.

Szorítkozzunk tehát csak a birodalom dokumentumaira, és próbáljunk a felsorolt tíz pontból a hettita nép valóságos történeti szerepét megvilágító következtetésekre jutni. Akkor pedig a következőket kell mondanunk:

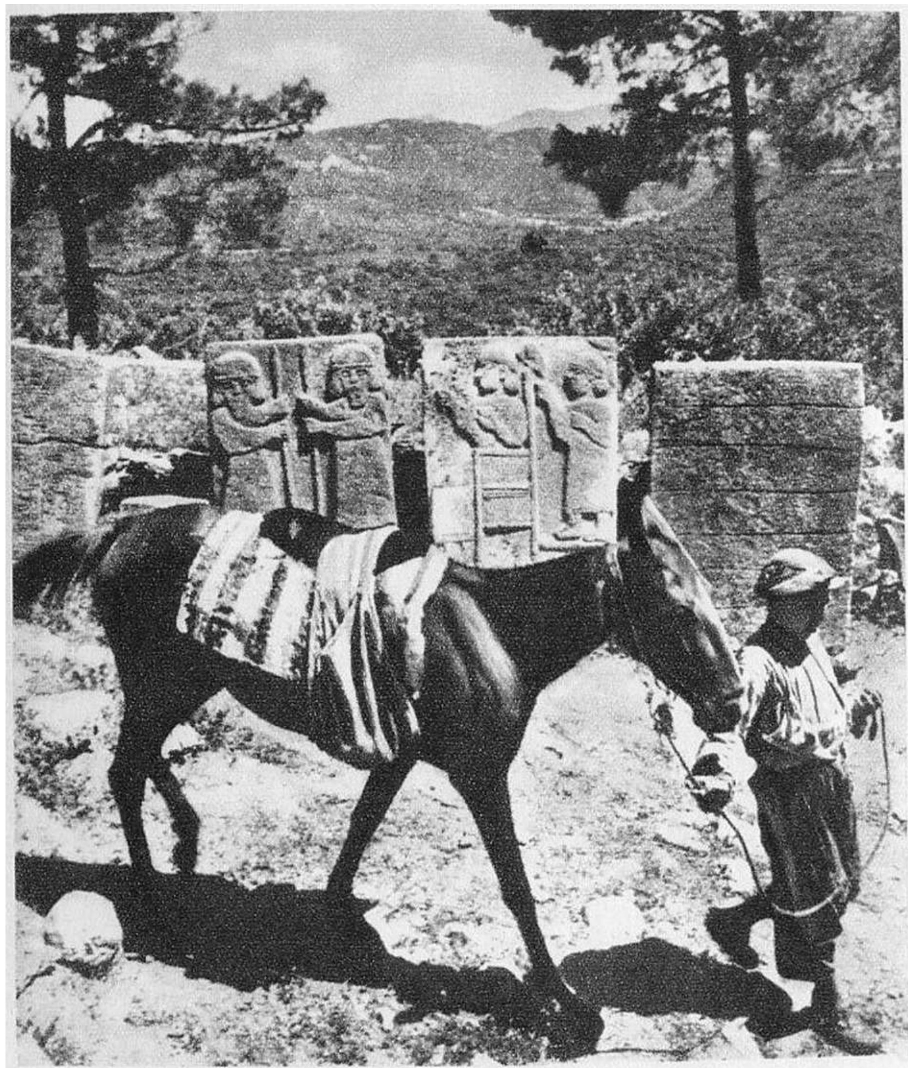
Az i. e. II. évezredben volt hettita *birodalom,* de nem volt hettita *kultúra.* A hettita uralkodó nép nagysága kimerült a sok különböző nép *uralmában* és *vezetésében.*

Bizonyára nem véletlen, hogy hetven esztendővel ezelőtt éppen két angol kutató — Wright és Sayce — alkalmazta elsőnek a hettita „Empire" kifejezést,. — a XIX. századi angol Empire-gondolkodás jegyében ösztönszerűleg a helyes fogalmat választották.

Ha most ilyen nézőpontból szemléljük a kereken hatszáz évig tartó hettita uralmat, semmiképpen sem beszélhetünk hettita *történelemről.* A történelem — szerves növekedés, egységes tudat, a forma és stílus folyamatos formálása — azonos a kultúrával, úgy, ahogy azt az egykorú Egyiptomban és Babilóniában láthatjuk. A hettita birodalomból mindez hiányzik. Itt hatszáz esztendő során jellegzetességeket és változatokat találunk, de szerves fejlődésnek a nyomát sem.

Az i. e. II. évezredben felvirágzó hettita birodalom az ókori egyetemes történet legcsodálatosabb és legnagyszerűbb politikai jelensége, — kulturális szempontból azonban ugyanez a birodalom, amelyről a felfedezés első örömében sok kutató azt hitte, hogy íme a híd Mezopotámia és Görögország között, — jelentőség nélkül való. (H. Th. Bossert ezzel ellentétben azon a véleményen van,, hogy a hettita állam igen nagy hatással volt a korai Görögországra.) A hettiták csakugyan adtak a görögöknek néhány istennevet, és sok minden szól amellett, hogy a görögök ugyanezen az úton jutottak egy bizonyos harci sisakformához., meg talán egy hangszerhez is, — de hát ezt túlbecsülnünk aligha szabad.

Ebből a birodalomból *minden,* valóban *minden* lehetett volna, ha i. e. 1200 táján a népvándorlás rohama el nem söpörte volna. De a „Mi lett volna, ha . . .'" jellegű kérdésnek van valami történeti értelme ?

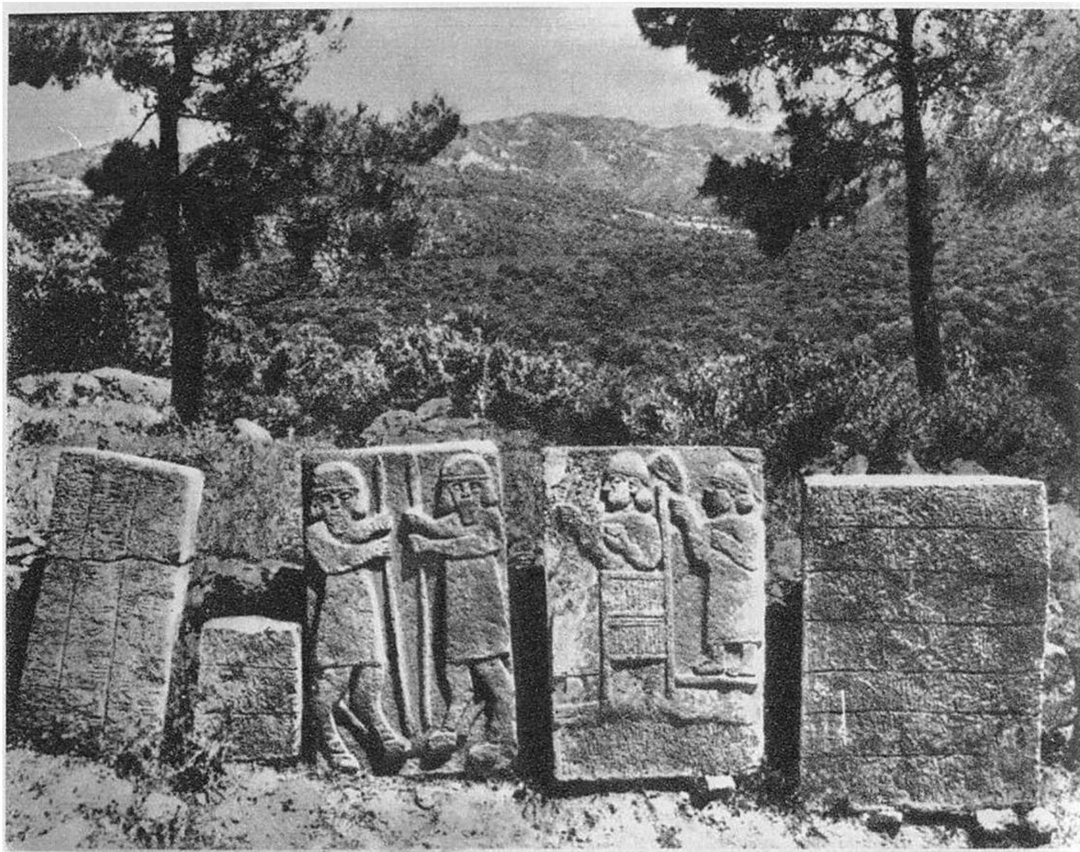
XLI. Az expedíció küldönce Karatepéröl Kadirilba, a legközelebbi helységbe indul, hogy elhozza a postát — ötórai út

XLII. Az egyik karatepei szárnyas csodaállat. (Leesett fejét l. a XXIX. táblán)

XLIII. A karatepei domborművek. A motívumok önkényesen sorakoznak egymás után, minden látható értelem nélkül; az írás is összevissza van elszórva, ahol éppen hely akadt. — A natterben felismerhető az eltávolított földréteg mélysége

XLIV. Karatepei domborművek és hieroglifákkal telerótt kövek

IV. A FENNMARADÁS TITKA

It. FEJEZET

A KARATEPEIFELFEDEZÉS

U zerkilencszáznegyvenöt nyarán, a nyár végén egy kis utazó társaság kelt át a -L' Taoroszon, északról délre. A társaság tagjai Helmuth Th. Bossert professzor és asszisztensnői, Halét Qambel, Nihal Ongunsu és Muhibbe Darga voltak. Az istanbuli egyetem megbízásából Anatólia ókori civilizációjának nyomait kutatták — csak kevéssé felderített, szinte úttalan és egyáltalán nem veszélytelen vidékeken.

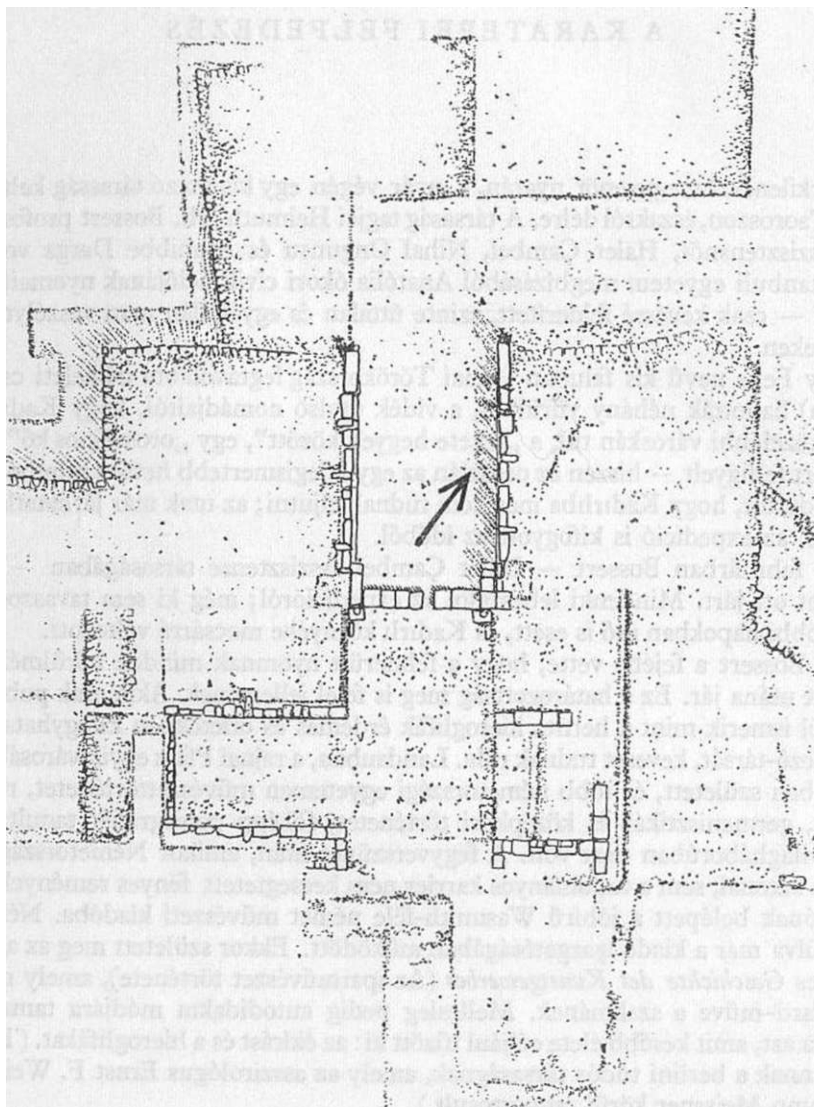
Egy Feke nevű kis faluban (a mai Törökország legtávolabbi délkeleti csücskében) hallották néhány yürüktől, a vidék utolsó nomádjaitól, hogy Kadirhn, a legközelebbi városkán túl, a „fekete hegyek között", egy „oroszlános kő" van. Bossert felfigyelt — hiszen az oroszlán az egyik legismertebb hettita szimbólum. De kiderült, hogy Kadirhba már nem tudnak eljutni; az utak már járhatatlanok voltak, az expedíció is kifogyott az időből.

De februárban Bossert — Halét Qunbel asszisztense társaságában — már megint ott járt. Mindenki lebeszélte az expedícióról; még ki sem tavaszodott, az utóbbi napokban eső is esett, és Kadirh környéke mocsárrá változott.

De Bossert a fejébe vette, hogy a felmerült nyomnak minden körülmények között utána jár. Ez a határozottság meg is felel jellemének. Akik csak publikációiból ismerik mint a hettita hieroglifák érdemes és ötletekben kifogyhatatlan felfedező-társát, keveset tudnak róla. Landauban, a rajnai Pfalz egyik városában, 1889-ben született, és több németországi egyetemen művészettörténetet, régészetet, germanisztikát és középkori történetet, főképp paleográfiát tanult. Az első vüágháborúban tiszt volt. A fegyverszünet után, amikor Németországban sem a katonai, sem a tudományos karrier nem kecsegtetett fényes reményekkel, tanulónak belépett a jóhírű Wasmuth-féle német művészeti kiadóba. Néhány év múlva már a kiadó igazgatóságában működött. Ekkor született meg az a hatkötetes *Geschichte des Kunstgewerbes* (Az iparművészet története), amely ma is standard-műve a szakmának. Mellesleg pedig autodidakta módjára tanulmányozta azt, amit később élete céljául tűzött ki: az ékírást és a hieroglifákat. (Tagja volt annak a berlini tudós társaságnak, amely az asszirológus Ernst F. Weidner és Bruno Meissner körül csoportosult.)

De tevékenysége mindezzel még korántsem merült ki. Amikor már első megfejtési adalékán dolgozott (1932-ben S*antcá und Kupapa* címmel jelent meg),

egy esztendőre a *Frankfurter Zeitung* — akkoriban a legjobb német lap — kiadóvállalatának lett a munkatársa. Itt azután rengeteget publikált. Megírta *Die Anfange der Fotografie-t* (A fényképezés kezdeteit); szerkesztett két képeskönyvet *Kamerad im Westen* (Bajtárs Nyugaton) és *Wehrlos hinter der Front* (Fegy-

39. A karatepei északi kapu feltárása madártávlatból. A nyíl a XIX. tábla nézetének irányát jelzi

vertelenül a front mögött); az utóbbiak, amelyekben a polgári lakosságnak a következő háborúban várható szenvedéseit vázolta, az ő nevét is arra a fekete listára juttatták, amelyet SA-tagok olvastak fel, amikor Berlinben az első könyvek máglyán hamvadtak el.

Nem vitás, hogy az alkotóvágytól duzzadó Bossert számára kedvező lehetőség kínálkozott, amikor 1933 őszén a török közoktatási miniszter felajánlotta neki, hogy maradjon Törökországban. (Ekkor egyszer már megjárta Bogazköyt, Kurt Bittel társaságában foglalkozott a sziklafeliratokkal, és mellesleg a gyakorlati régészet terén is megszerezte az első tapasztalatokat.) Elfogadta az ajánlatot, és 1934 áprilisától, mint az istanbuli egyetem professzora, az ottani Régészeti Intézetnek is igazgatója lett. Addig is mindenben tanúsított következetességéhez híven felvette a török állampolgárságot, és török nőt vett feleségül.

Ha tehát ez az ember egyszer elhatározta, hogy felkutatja a rejtélyes „oroszlános követ", akkor senki nem gondolhatta komolyan, hogy visszatarthatja azzal, hogy rosszak az utak. Illett hozzá asszisztensnője, Halét Gambel is, aki — bár lázas beteg volt — nem maradt el mellőle. Ő lett később Bossert legenergikusabb munkatársa, aki még arra is mert vállalkozni, hogy Karatepén *egyedül* ásasson. Jelleméhez igen találóan cseng a neve: „fenyőfa a kis hágó mellett".

Február 27-én, déli egy órakor rugózás nélküli lovasszekéren, — amilyet arrafelé évszázadok óta használnak — útnak indult. Meg kell jegyeznünk, hogy Kadirh körzeti székhely ugyan, de vülanyvüágítása még ma sincs, és az első műút is csak 1954-ben épült, amely a városkát a legközelebbi lakott hellyel összeköti. Addig, amíg ez az út nem készült el, a város és az őszi tavaszi esős időszakok alatt teljességgel el volt vágva a világtól. Ebből az ottani parasztokra még bizonyos előny is származott: az esős hónapokban a közigazgatás egyáltalán nem működött.

Bossert és Qimbel asszony, akikhez Kozanban még Naci Kum, az adanai múzeum igazgatója is csatlakozott, rövid idő múlva elakadt a feneketlen sárban. Kalandos út volt. A lovak összerogytak a kimerültségtől. Nem tehettek okosabbat, Köseliben, egy ottani kis falucskában pihenőt tartottak. A kocsist, aki — mint persze csak most derült ki — teljesen járatlan volt a vidéken és a leghitványabb gebéket fogta be a szekér elé, visszaküldték Kozanba. Még szerencse, hogy az utazó ezeken a vidékeken mindig számíthat a szíves támogatásra; a falusiak közreműködésével sikerült szert tenni egy új kocsisra, akinek erős lovai voltak.

De hamar alkonyodott, a sár pedig nem akart véget érni. A friss lovak is belesüllyedtek, megrekedtek; az utasok kénytelenek voltak kiszállni a kocsiból és gyalog menni tovább. A szekér végül is lovastul beledőlt egy árokba. „De — írta később Bossert lakonikusan — a szekérutak labirintusán keresztül mégis csak biztosan és sértetlenül elvitt bennünket Kadirhba."

Késő este volt. De mivel tudtak az érkezésükről, kitűnő vacsorával várták őket, amelyen a kaymakam, a polgármester és egyéb előkelőségek is részt vettek.

Bossert udvariasan megköszönt mindent, de érthető türelmetíenségében rögtön előállt kérdéseivel is. Merre van hát az a bizonyos „oroszlános kő"? A jelenlevők közül senki sem hallott róla. Bossert azonban nem tágított. Nem akadna valaki, aki jól ismeri a vidéket, aki — bármilyen okból kifolyólag — gyalog vagy lóháton sokat jár errefelé?

Éjjeli 11 óráig meg is jelent vagy tíz ember a városházán, akik a legcsodálatosabb történeteket adták elő a környékről, de az „oroszlános kövekről" egy mukkot sem szóltak. Szobrokról, az erdőben málladozó régi falakról vagy éppen írásos kövekről soha senki sem hallott, ilyet még senki sem látott. De utolsónak, már úgy ii óra tájban, megjelent a tanító, Ekrem Kusgu, és általános meglepetésre határozott igennel válaszolt. Vándorlásai során nemegyszer, hanem 1927 óta már vagy négyszer felkereste azt a bizonyos követ. Szíves örömest elkalauzolja oda az utasokat is. Azt hiszi, másnap szép idő ígérkezik, úgyhogy öt-hat órányi kellemes lovaglás után célhoz is érhetnek.

Bossert aznapi naplófeljegyzését ezzel a mondattal zárta: „Igen kellemes éjszakát töltöttünk Kadirhban." Pedig egyelőre még fogalma sem volt arról, hogy a „Fekete hegyen" milyen meglepetés várja.

Másnap reggel fél kilenckor útrakészen állottak a lovak, csakugyan szépre fordult az idő. Az út egy síkságon vezetett keresztül, majd lassanként a sötétlő hegyek közé kanyarodott. Kelet felé az Antitauros hófödte csúcsai meredtek az égnek. Az utasok előtt lassan kibontakozott a Karatepe nevű hegyhát. Több óráig tartó lovaglás után a sűrű tövisbozót annyira akadályozta őket, hogy leszálltak, és a régi pásztorösvény nyomain kapaszkodtak tovább. Amikor a tetőről először körültekintettek, a sötét völgyek és dombok végtelenbe nyúló változatossága közepette ott láttak egy agyagsárga, tajtékozva kanyargó folyót, a Ceyhant, vagyis az ókori Pyramost. És amikor tekintetüket ezután a tüskés bozóttal lepett, törmeléktől és sziklatömböktől borított közelebbi környezeten is végigjáratták, megpillantották az oroszlános követ.

De láttak még egyebet is! Ez az oroszlános kő nyilván a talapzata volt egy szobornak. A szobor is ott hevert, sérülten, fej és karok nélkül, viszont *felirat* volt rajta!

Amikor Bossert a jeleket szemügyre vette, az írást sémi jellegűnek ítélte, és pillanatokig kellemeden érzés környékezte: hát csak sémi települések elhurcolt tanúbizonyságaira bukkant volna?

Itt néhány megjegyzést kell közbeiktatnunk, hogy érzékeltessük, milyen nehéz dolog a felfedezés első pillanataiban a lelet helyes felbecsülése, és a kutatónak milyen körültekintéssel kell első nyüatkozatait megfogalmaznia. Fölöttébb tanulságos az az 1954-ben megtörtént eset, amikor tapasztaladan egyiptomi archeológusok bizonyos új gizai és saggarai leletekről (halottas hajókról és szarkofágot magában rejtő piramis-temetkezésről) olyan tájékoztatást adtak, hogy a világsajtó nem tudott hova lenni a nagy örömtől, amíg behatóbb vizsgálat eredményeképpen — nagyon gyorsan — ki nem derült, hogy a szóban forgó leletek — tudományos szempontból — bizony egészen középszerűek.

Bossert elgondolkozott a kő nagyságán: nyilvánvaló, hogy csak a közvetlen közelben faraghatták ki. Másrészről — a kő sötét, likacsos bazalt volt, köröskörül pedig a hasonló kőzet között seholsem mutatkozott ilyen színű bazalt. Végül: a szobor és a talapzat kétségtelenül hettita volt, viszont a felirat vitathatatlanul sémi. (Bossert eredetileg arameusnak gondolta; később azután föníciainak bizonyult.)

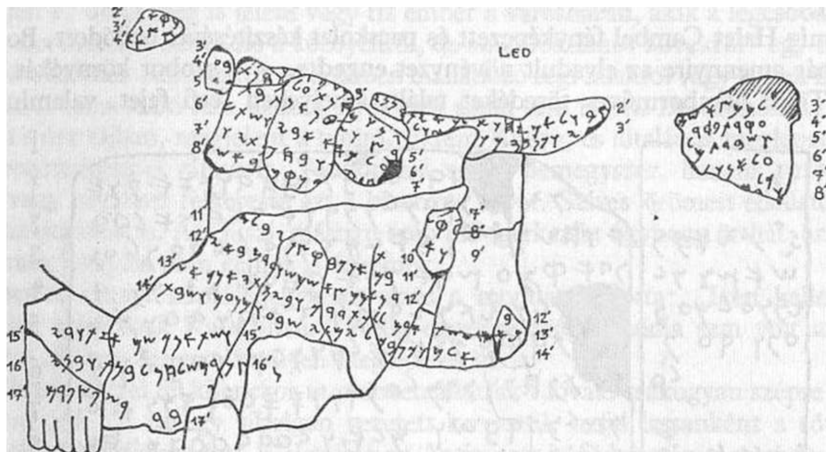
Amíg Halét (Jambel fényképezett és pacskolat készítésével bajlódott, Bossert — már amennyire az elvadult növényzet engedte, — a szobor környékét járta be. Több domborműves töredéket talált, amelyeken férfi fejet, valamint fél

40. Az első föníciai feliratos hasáb a karatepei északi kapu mellől. A 21 sornyi felirat egy szélesebb (76 cm) és egy keskenyebb (23,5 cm) kőlapra van róva. A feketeségek nem az írás elmosódottságát, hanem a kő természetes hibáit jelzik, amelyeket a hettita kőfaragó kihagyott.Ilyen kihagyásokat keskeny kőlapokon is megfigyelhetünk, L pl. 37—8. sort

férfialakot lehetett kivenni. És végül több — sajnos, csupa apró — töredékre bukkant, amelyeken hieroglifikus jelek voltak láthatók.

Bossert agyán merész gondolat villant át. Itt volt egy sémi felirattal ellátott hettita szobor, amott pedig hieroglifikus írásjelek. Ha ezekró'l a hieroglifákról

41. A „papíroroszlán". A karatepci déli kapunál a föníciai felirat egy oroszlánon kezdődik. A restaurálás még nem volt lehetséges, így Bossert csak papíron illesztgette össze a töredéket, illetőleg a felirat *17* sorát

vitathatadanul kiderül a hettita eredet, akkor — mivel a két írás szűk helyen, közvetlenül egymás mellett került elő — az a lehetőség is fennáll, amelyre a tudomány évtizedek óta vágyakozott: hogy *bilingvis* (kétnyelvű) szöveget találtak. De nem, — Bossert elhessegette magától a gondolatot, visszafojtotta előkívánkozó reménykedését. Csak három órát tölthettek a Karatepén, ásójukat seholsem mélyeszthették a földbe, csak a lehető legfelületesebb benyomásokra tehettek szert, — az eredménynek mindenféle magyarázata még korai volt

Felkerekedtek, nehogy a sötétség még az őserdőben lepje meg őket, és másfél órai lovaglás után Kizyusufluba, a legközelebbi falucskába értek. Amikor itt késő éjszakáig ültek a tábortűz előtt, a kedvükért összegyűlt parasztoktól körülvéve, Bossert már tudta, hogy Karatepére még vissza fog jönni.

Ekrem Ku?gu tanítót talán joggal mondhatjuk Karatepe tulajdonképpeni felfedezőjének. (Később — Bossert javaslatára — érdemeinek elismeréséül jutalmat is kapott a Török Történelmi Társulattól.) De Ekrem őszintén bevallja, hogy az oroszlános kő létezéséről csak 1927-ben, az akkor nyolcvan éves Abdullahtól szerzett tudomást az imént említett faluban. Ugyancsak Kizyusufluban hallott arról is, hogy az emberek már évtizedekkel azelőtt beszéltek ezekről az emlékekről: akkoriban még *álltak,* és valószínűleg kincskereső nomádok ügykö-

dése folytán dőltek le. Meddig kell egy ilyen felfedezést visszafelé nyomoznunk? Itt megint a régi vitás kérdésről van szó: valamit *ismerni* — szép dolog, de *felismerni és értelmezni* — egészen más. Mivel Naci Kum csak véletíen vendége volt az előre megszervezett expedíciónak, Karatepe felfedezőit csakis Helmuth Th. Bossertben és asszisztensében, Halét (^ambelben kell látnunk, mivel ők voltak az első *értelmezők*.

1947. március 15-én Bossert másodszor járt Karatepén. A most következő eseményeket időben összefogjuk, hogy az egyes ásatásoknak minden résztvevőre drámai hatást gyakorló tetőpontjai még világosabban rajzolódjanak ki.

Kísérője ez alkalommal a „Bátor szivárvány" volt, — nevének (Bahadn Alkun) ez a szó szerinti fordítása. Alkim, régi tanítványa, 1915-ben született Izmirben, az istanbuli egyetemen nevelkedett, majd az Alaca Hüyükben és más helyeken folytatott régészeti ásatásokon kellő tapasztalatokra tett szert (egy darabig Alalakhban, Sir Leonhard Woolleynél is vendégeskedett), — egyike azoknak a rátermett, több nyelvet beszélő és éppen ezért a világ elől el nem zárkózó fiatal tudósoknak, akik Törökországban csak Kemal Atatürk óta nőhettek fel. Amikor Bossert mellett asszisztenskedett, már az istanbuli egyetem docense volt.

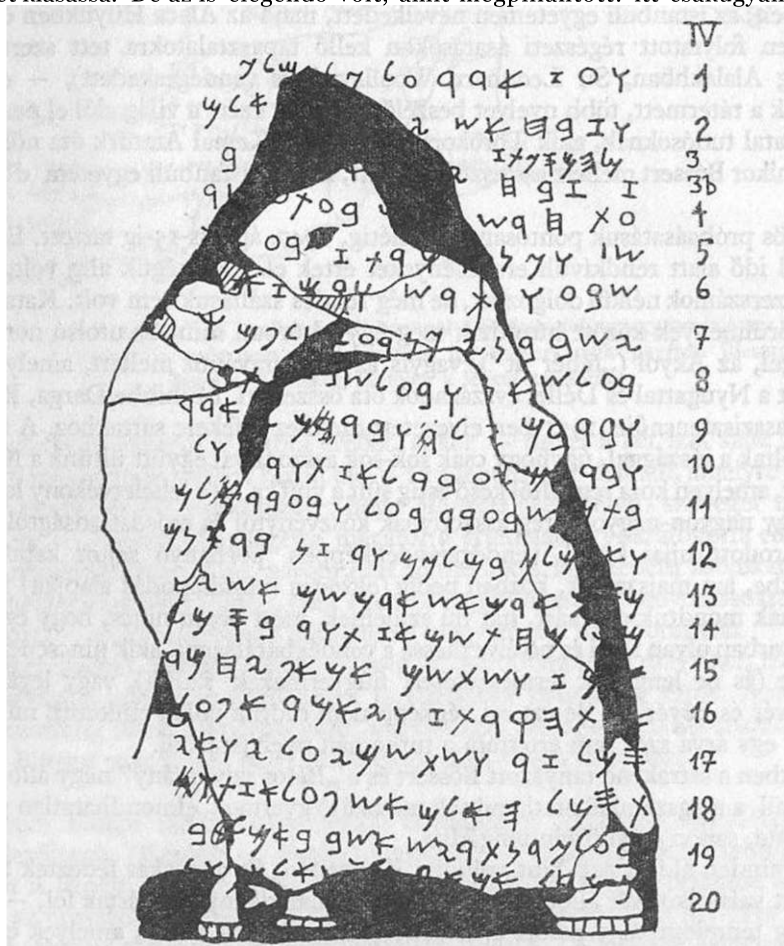
Közös próbaásatásuk pontosan négy hétig, 1947. április 15-ig tartott. Ez alatt a rövid idő alatt rendkívüli eredményeket értek el. Segítségük alig volt, megfelelő szerszámok nélkül dolgoztak, de még rendes szállásuk sem volt. Katasztrofális körülmények között húzódtak meg egy sátorban mint az utolsó nomádok vendégei, az Akyol („fehér út"), vagyis az ősi karavánút mellett, amely ott a Keletet a Nyugattal és Déllel évszázadok óta összeköti. Muhibbe Darga, Bossert másik asszisztensnője, 1951-ben elvezetett ezekhez a fekete sátrakhoz. A férfiak kint voltak a jószággal, úgyhogy csak sok-sok asszonnyal együtt ültünk a tűzhely mellett, amelyen kora reggeltől késő estig sült a yuffka, ez a leheletvékony lepényféle; egy nagyon-nagyon öreg asszonynak köszvénytől és mosdatlanságtól megnyomorodott ujjai közül vendégajándékképpen porhanyó sajtot kaptunk a kezünkbe, azt majszoltuk, közben pedig (előzetes megállapodás alapján) házastársaknak mondtuk egymást, hat fiú szüleinek, mert olyan nincs, hogy egy nomádsátorban olyan férfi és nő élvezhesse a vendégbarátságot, akik nincsenek egybekelve (és ne lennének természetesen fiúgyermekek szülői), vagy legalábbis nem fivér és nővér, — de ezt mi végképp nem tudtuk volna elhitetni, mivel én bizony egy árva szót sem értettem a turkomán nyelvjárásból.

Ezekben a sátrakban tanyázott Bossert és a „Bátor szivárvány" négy álló héten keresztül, a megszámlálhatatlanul sok mászkáló gyermek, elmondhatatlan piszok közepette, sajton és yuffkán tengődve.

De minden áldott nap kint voltak a Karatepén. És sáncokat fedeztek fel, — tehát itt valamikor vár állott; a váron belül falmaradványokat tártak fel, — tehát ott meg templom vagy palota emelkedett; kutatóárkok révén, amelyek csupán azt voltak hivatva tisztázni, hogy valami *egyáltalán* van-e a föld alatt, rábukkantak az első sérteden kőlapokra, ember- és állatalakokat megörökítő, egy méter-

nél is magasabb domborművekre. Ezek a sötétszürke bazaltlapokba faragott reliefek *egyenesen állottak, in situ,* vagyis azon a helyen és ugyanúgy, ahogy évezredekkel előbb felállították őket.

És Bossert megtalálta egy hosszú föníciai felirat elejét. (Hogy milyen hosszú lehet a felirat, eleinte nem is sejtette.) Egy szót sem szólt róla. És amit heteken át keresett: szintén anélkül, hogy egy szót is szólt volna róla, tudniillik hettita hieroglif-írásos további darabokat (abban a vakmerő reményben, hogy bilingvist talál), az egyik utolsó napon — úgy látszott — meg is találta. Csak hogy a későbbi ásatás menetét kipuhatolja, puszta kézzel és spatulával megpiszkálta az egyik domborműves tábla felső szegélyét. Annyi ideje már nem volt, hogy a domborművet kiásassa. De az is elegendő volt, amit megpillantott: itt csakugyan hettita

42. Az istenszobor negyedik columnája — úgy, amint Bossert 1953-ban, a kis töredékek összeillesztése után olvasta

hieroglifák tűntek fel! A jeleket alig lehetett kivenni, de — lehet azon csodálkozni? — úrrá vált fölötte a hettitológusok évtizedek óta melengetett álma: hogy kétnyelvű szöveget találjanak, és most már minden kételye eltűnt, *biztos* volt benne, hogy felfedezte a bilingvist! Hiszen a föníciai szöveg olvasható volt!

A hettita birodalom felfedezéstörténetének ez az egyik legdrámaibb mozzanata, hogy Bossert éppen *ebben* tévedett, — és mégis igaza lett!

Az első, valóban előkészített karatepei expedíció 1947-ben ment végbe. Az ásatások költségeit a Török Történelmi Társulat, az istanbuli tudományegyetem, továbbá a Múzeumok és Régiségek Főigazgatósága vállalta. Most már megvoltak a szükséges felszerelések, és legalább is annyi pénz, hogy elegendő munkást toborozhattak.

Bossertnek van érzéke a drámai hatások iránt, és szereti munkatársait meglepetésekkel megörvendeztetni. Ezért az ásatás első napján összegyűjtötte őket pontosan ott, ahol legutóbbi látogatása alkalmával a hosszú föníciai feliratra bukkant. Úgy mellékesen megjegyezte, hogy megítélése szerint *ez* a hely (amely semmiben sem különbözött a környezettől, mivel annak idején, a felfedezés után gondosan visszatakarta) alkalmasnak látszik az első kapavágásra. Jóleső érzéssel figyelte a csodálkozó kiáltásokat, amikor néhány lapátnyi föld és homok eltávolítása után egy kőlap bontakozott ki, tele világosan olvasható föníciai írásjelekkel, sorról sorra. Amikor aztán, a dolgában teljesen biztosan, a sikerült mutatványt meg akarta ismételni, vagyis a hieroglif-írást ugyancsak ilyen csodás körülmények között akarta a törmelék alól feltámasztani, amikor egyik munkatársával néhány méterre arrább mélyesztette az ásót a földbe, amikor egy újabb kőlap került felszínre, és amikor munkatársainak figyelmét felhívta, hogy az új domborműves kő *hieroglifákat* mutat,— akkor vette észre, hogy annak idején *tévedett!*

Az, amit akkor, a késő délutáni nap megvilágításában, futó rápillantás alapján hieroglifáknak tartott, most, az erős napfényben idővájta rúnáknak, az idő vas fogától kimart, íráshoz *hasonló* képződményeknek bizonyult.

El sem tudhatjuk képzelni, micsoda csalódottság vált rajta úrrá ebben a pillanatban. Az ásatás — természetesen — mindenesetre érdemesnek látszott, de Bossert nem tudott osztozni munkatársainak a lelkesedésében, akik ezt megállapították. Csak rámeredt a szürke kőre, amely most minden ásónyom után világosabban bontakozott ki. Azt remélte, hogy egy hosszabb, összefüggő hieroglifikus feliratot fog találni, és az a merész gondolat, hogy ez az írás a sémi írásjelekkel együtt lesz majd a hőn óhajtott bilingvis, — a nyári hónapokon át végig nem hagyta nyugodni. A tudomány ilyen helyzetekben jellem kérdése. Bossert tovább ásatott. Itt is, ott is kutatóárkokat húzatott, és teljességgel valószínűtlenül fog hangzani, mégis — egy méterrel az álhettita hieroglifák mellett előkerült az *igazi* hieroglifikus felirat!

Karatepén ez az 1947. őszi ásatás volt a legeredményesebb. Később is még sok mindent találtak, — főleg a környéket derítették fel alaposan. Közben egy hettita, de még a római korban is használt elővéd-épületet is találtak a Domuz-

tepén, vagyis a „Disznóhegyen". De az őszi ásatás eredményei minden későbbit is messze túlszárnyaltak.

A karatepei vár építészed alaprajzának elvont leírása helyett alkalmasint üdvösebb lesz egy személyes találkozást elmesélni; az alaprajz megvilágíthat egyet s mást, a találkozás viszont az ottani atmoszférából érzékeltet valamit.

1951. október i-én sikerült O'Callaghan atyának, két német egyetemi hallgatónak és nekem a kadirli-i kaymakam segítségével egy dzsipet szereznünk, amely Karatepére vitt bennünket. Az atya egy nagy darab, megtermett, mindig vidám, de ugyanakkor mindig jámbor férfi volt, aki a legellentétesebb vonásokat egyesítette magában a legszeretetreméltóbb módon. Amerikai volt, orientalisztikával foglalkozott a római Biblia-kutató Intézetben, jezsuita létére igen szerette a régi német népdalokat (számtalan élő és holtnyelvet beszélt folyékonyan), és naponta többször — egyik pillanatról a másikra — félrehúzódott minden társaságból, hogy teljes odaadással latin breviáriumába mélyedhessen.

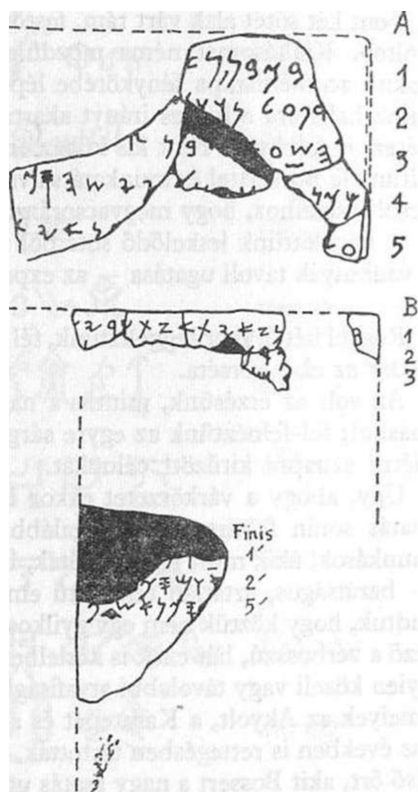
A két egyetemi hallgató kalandvágyó, kíváncsi és türelmeden volt. Türelmetíenségük folytán indultunk útnak Kadirlíból este hét órakor, amikor már kezdett sötétedni, annak ellenére, hogy Bossert nyomatékosan a lelkünkre kötötte: eszünkbe ne jusson a sötétben felmenni, vagy fellovagolni a Karatepére. De a gyerekek türelmetlenségének köszönhetjük azt is, hogy olyan élményekkel gazdagodtunk, amelyeket sohasem fogunk elfelejteni.

Mintegy fél óráig haladtunk egy úttalan síkságon, amikor kiderült, hogy a török vezető eltévedt. Bemerészkedtünk a fekete hegyek közé, anélkül, hogy ismertük volna az utat. A dzsip, amely egyébként felülmúlhatatlan jármű ilyen vállalkozásokra, özönvíz előtd típusú volt. Amikor leszállt a sötétség, és a vezető bekapcsolta a lámpákat, csak az egyik fényszóró világított. Telehold volt ugyan, de az eget mindenfelé felhők borították. Nyaktörő utakon haladtunk. Átkeltünk csobogó patakokon, átugráltunk sziklákon, rövid időn belül minden okunk megvolt arra, hogy minden oldalról szakadékokat gyanítsunk. Amikor a vezető hirtelen fékezett és ezzel a motort lefojtotta, vagyis amikor egyik pillanatról a másikra még éberen füleltünk a hegyi éjszaka csendjében, kísérteties találkozásban volt részünk. Különös zörejek jelezték, hogy valami közeledik: tompán döngő, nehéz lépések, lágy lihegés, vészjósló sustorgás, ziháló lélegzés. És ekkor félszemű autónk fénypásztáján tevék vonultak keresztül, sok-sok teve, mindkét oldalt alaposan megrakva, egy egész karaván. Kocsinktól jobbra-balra haladtak el, közben rekedt kiáltozások hallatszottak, de a bebugyolált férfiak minket egy pillantásra sem méltattak, úgy tettek, mintha egészen magától értetődő volna, hogy ezen az úton — a sötét éjszakában — épp egy dzsippel találkoztak. Vezetőnk három-négy odaordított szót váltott velük, — mint ahogy idegen tengereken hajózó magányos vitorlások megértetik egymást. De amikor a szellemjárás elvonult, és mi a motor sírása közepette tovább táncoltunk a Fekete-hegy kőomladékán, akkor egyszerre csak úgy éreztük, hogy mégis egy bizonyos cél felé tartunk: az Akyolt kereszteztük, az ősrégi karavánutat, és vezetőnk nagyon állította, hogy most már megint tud tájékozódni.

Amikor másodszor megálltunk — egy vagy két óra telhetett el közben, és az éjszaka sötétebb volt, mint valaha —, egy kis fennsíkon voltunk, amely az egyik végén keskeny ösvénybe torkollott. Az egyik diák nekiiramodott — és szinte szempillantás alatt eltűnt. Vezetőnk indulatosan kezdett lelkünkre beszélni, a páter pedig karon ragadott, és a sötétbe mutatott: az autó fényszórójától mintegy megbűvölve ott állott egy csillogó szemű, farkashoz hasonló állat. Mintha vonzotta volna valami, de el is vakulhatott, tág ívben keringett körülöttünk — vadkutya volt, abból a fajtából, amely errefelé szokott kószálni, és nagyobb tömegben igen kellemetlen lehet.

A páterrel bizonyos hangjelekben állapodtunk meg, majd felderítésre indultunk abba az irányba, amerre a fiatal diák eltűnt. Leírhatadanul szerencsésnek érzem magamat, hogy ezzel az idegen, távoli világgal, amelyet csak szépirodalmi olvasmányaimból ismertem, most olyan közvetlenül, lenyűgözve, testi elevenségben találkoztam, mint ahogy normális esetben talán csak az ásató régész találkozhatik.

Követtem a keskeny, köves gyalogösvényt, amely a fennsík végében kezdődött Zseblámpa fénye mutatta az utat. Egyszerre csak kiszélesedett az ösvény, és lépcsőket láttam magam előtt, önkéntelenül visszahőköltem. És ebben a pillanatban — mintha a természet melodrámai színházi hatásra pályázott volna —, eltűntek a felhők az égboltról, és a sárgán izzó hold halvány fénnyel árasztotta el az időjárástól kikezdett, nehéz lapokból álló feljárót, amely — enyhe ívben, — mintha egyenesen fel a holdba vezetne. Csak vonakodva merészkedtem fel rajta.Amint kiszélesedett, jobbról is, balról is majdnem ember nagyságú álló kőlapokat láttam, merev felvonulási rendben, szorosan egymáshoz kapcsolódva, tele csodálatos világosan kirajzolódó ábrázolásokkal. A durván kidolgozott domborművek kontúrjai között a holdfény valami egészen eleven árnyjátékot produkált. Emberek és állatok meredtek rám. Talán iste-

43. Föníciai szövegtöredékek, amelyeket 1953-ban a déli kapubejárat alatti bozótban elszórva találtak (vagy ástak ki). Az „A-felirat" — Bossert véleménye szerint — az úgynevezett „I. kőlapéhoz" csatlakozik. Ha új leletek révén bebizonyosodna, hogy az A, B és „Finis" jelzésű feliratok *egy* szöveget alkotnak, akkor megvolna a kulcs a déli kapu egyelőre megfejthetetlen hieroglif-hettita szövegrészeihez — vagyis új bilingvisünk volna

nek, vagy királyok lehettek? Igen, ott volt az időközben híressé vált „Asitawandas lakomája", az a dombormű, amelyen Karatepe ura nem harcias királyként, hanem a lakoma örömeinek hódoló uralkodóként örökíttette meg magát. Jól a szemébe néztem — ott ült hegyes sapkában, nagy szemével várakozásteljesen tekintett az étkeket és italokat feltálaló szolgákra. Hatalmas görbe orra, visszaugró homloka és álla szinte szeretetre méltónak mutatta, de azért a méltóságnak sem volt híjával. Telt ajka az ételek felé csücsörödött, és a halványan játszó holdfényben ugy éreztem, mintha közveüenül szólni akarna.

Fent két sötét alak várt rám, festői árnyképek a holdfénytől megvilágított égbolton. Kiáltásomat néma mozdulattal viszonozták. Pár perccel később egy vakító acetilénlámpa fénykörébe léptem. A lámpát Bossert tartotta, aki kiáltásaink hallatára a helyes irányt akarta jelezni. Az elveszett diák is megkerült, a pátert is felvittük. Fent kis kőház emelkedett, annak pázsittal borított udvarán ültünk le Bosserttel és munkatársaival — dülöngélő székeken — a durván összeácsolt asztalhoz, hogy megvacsorázzunk.

A körülöttünk leskelődő sötétből felhangzott a sakálok panaszos üvöltése és a vadkutyák távoli ugatása — az expedíció állandó éjjelizenéje.

Reggel hét órakor reggeliztünk, fél nyolckor kezdődött a munka — számunkra pedig az első körséta.

Az volt az érzésünk, mintha a nap ott gyorsabban hágna fel a zenitre, mint máshol; fel-felnéztünk az egyre sárgább, egyre izzóbb gömbre, és igyekeztünk elérni aznapra kitűzött célunkat.

Úgy, ahogy a várkörzetet ekkor láttuk, Bossert nagyjából már az 1947. évi ásatás során feltárta, vagy legalábbis alaprajzát felismerhetővé tette. Azok a munkások, akik most itt lapátoltak, legnagyobbrészt már 1947-ben is itt voltak — barátságos, ártatlan tekintetű emberek. Kissé meglepődtünk, amikor megtudtuk, hogy köztük nem egy gyilkos is akadt (ezen a vidéken még mindig kötelező a vérbosszú, hát ezek is kérlelhetetlenül bosszút álltak), és hogy valamenynyien közeli vagy távolabbi atyafiságban voltak azokkal a nagy rablócsaládokkal, amelyek az Akyolt, a Karatepét és az erdőket egészen Adanáig még a harmincas években is rettegésben tartották. Ügy mellesleg értesültünk arról is, hogy az első őrt, akit Bossert a nagy ásatás után hozott ide, nemrégiben lelőtték.

Sétánkat a déli kapunál kezdtük, amelynek lépcsőin előző este a holdfényben felkapaszkodtam. Megint megálltunk Asitawandas, Karatepe királya előtt és alaposan szemügyre vettük vidám lakomázását. Végigjártuk a várfalakat, felismertük a bástyák — az erődfalak közül hirtelen kiugró védőtornyok — alaprajzát, majd a legmagasabb ponton túl a már mélyebben fekvő északi kapuhoz közeledtünk, ahonnan azután akadálytalanul élvezhettük a hatalmas Ceyhanvölgybe nyüó küátást. Talán itt, a két oroszlán közt állott a király, amikor az ellenség közeledését figyelte, és tudta, hogy uralmának vége — mert bizonyára nem volt valami kiváló katona.

Végigjártuk azokat az egyenesen álló domborműves kőlapokat, amelyek az

északi kapu bejáratát, továbbá még a két közvetlenül ehhez csatlakozó helyiség falait is szegélyezték, és láthattuk a késo'i hettita kultúrának, ennek a továbbélő provinciális műveltségnek burjánzó formátlanságát. A legcsekélyebb öszszefiiggés nélkül sorakoztak itt egymás mellett emberek és állatok, heraldikus csoportok, körmenetek, családi életképjelenetek, istenábrázolások, rituális jelenetek, vadászábrázolások szárazon és vízen, zenész- és táncos csoportok, majd végezetül szekér és hajó — egymás mellett. Közben pedig — itt is, ott is elhintve — írásjelek, hol külön stélén, hol egészen szabadon. Teljesen önkényesen kígyóztak itt föníciai és hieroglif-hettita írások a kőlapok egyes alakjain keresztül egészen a nagy bejárati oroszlán hasáig. íróiknak egyedüli formai törvénye ez lehetett: „Folytassuk, ahol éppen helyet találunk!" És amint Bossert már közben megállapította: sehol a legcsekélyebb összefüggést nem lehet felfedezni a szövegek tartalma és az ábrázolások között, amelyek fölött az írás áthaladt.

Amikor az expedíciós tábor felé kapaszkodtunk, arról beszélgettünk, milyen különös is ez a kulturális továbbélés Kargamisben, Sen^irliben, most Karatepén; olyan formának a továbbélése, amely tulajdonképppen a nagyhatalmi időkben sem volt sohasem *valóságos* forma, sohasem volt *jellegzetes, határozott stílus*, és mégis kerek ötszáz esztendeig (mondjuk inkább: egy fél évezredig! — akkor jobban érzékeljük az időköz jelentőségét) tovább hatott.

Történelmi ismereteinkben itt egy hézag tátong. Ez az ötszáz esztendő — i. e. 1200 (amikor Hattusas elhamvadt, és a hettita nagyhatalom megsemmisült) és körülbelül i. e. 700 között (amikor

ország
felállitani
jóllét
férfi
nő
anya
név
láb
nap
tábor
sereg
paizs
nyugat
kelet

44. Néhány új hieroglif-hettita szó. Ezeket Bossert a karatepei bilingvis alapján már 1952-ben meg tudta fejteni

az utolsó hettita városkirályságok is beleolvadtak az asszír birodalomba) — egyelőre éppen nem áttekinthető számunkra. Igen különös történeti folyamat, hogy egy *birodalom* megsemmisül, de egyes egészen elszigetelt népcsoportok, teljesen különböző népek közepette, mindenféle idegen kulturális befolyásnak kitéve, utána még jó ötszáz esztendeig ilyen félreismerhetetlenül — még ha provinciális formák között is — fennmaradtak.

„Egyszer még biztosan meg fogjuk érteni ezeket az összefüggéseket" — mondotta Bossert. Nagy vigyázva kibontott egy merev papírtekercset, tele hettita hieroglifákkal — egy éppen elkészült pacskolatot. „Ha a karatepei bilingvis alapján el tudjuk olvasni a karatepei hieroglifákat, akkor ugyanbban a pillanatban *meg tudjuk fejteni a hettita birodalom korának valamennyi hieroglifáját is!"*

XLV. A karatepei expedíció ebéd közben. Baloldalt vendégek, jobbról H. Th. Bossert, expedíció vezetője, feleségével

XLVI. Handan Alkim asszony, a karatepei cxpedició török vezetőjének felesége és asszisztense, és a szerző pacskolatot készít az egyik domborműről. Több rétegnyi nedves papin kell igy egy kefe segítségével gondosan a kőre rányomogatni. Az így készített pacskolatot, az eredeti hű mását, ha a nap megszárította, le lehet venni. (Ma már sokkal jobb eljárást is dolgoztak ki — fröcskölt gumival —, amely azonban viszonylagos költségessége miatt egyelőre még nem terjedt el általánosan)

XLVII. Déli pihenő Karatepén. Ásatni csak kora tavasszal és ősszel lehet — de már az átmeneti időszakokban is 60 Celsius fokig emelkedik a higanyszál, vagyis 10 órától délután 4-ig minden munka szünetel. A magasállás, sűrű rőzsével fedve, a legenyhébb, de mégis frissítő légáramlást is felfogja

XLVIII. A karatepei domborművek, amelyek több mint két évezredig a föld védőburkolata alatt nyugodtak, feltárásuk után a gyors pusztulás jeleit mutatják. Eddig még senki sem akadt, aki ezeknek a tudomány szempontjából oly becses emlékeknek a szállítási és konzerválási költségeit vállalta volna — ezért minden évben az egészet be kell fedni, egyelőre csak ennyit lehet tenni

12. FEJEZET

ASITAWANDAS MONDJA.

Természetes, hogy az 1947. évi ásatás után azonnal hozzá kellett látni a föníciai szövegek lefordításához. Mivel azonban igen régi idiómáról volt szó, különleges szakértőknek kellett a feladatot megoldaniuk. Bossert, aki azonnal a hieroglifákkal akart foglalkozni, az első föníciai szövegeket több kiváló semitológusnak küldte el: a berlini Johannes Friedrichnek, a párizsi Dupont-Sommernek, Rómába, O'Callaghan atyának, végül Londonba is, R. D. Barnettnek.

Még pedig elsőnek a szoborfelirat pontos másolatát küldte el, amelynek talapzata, az úgynevezett oroszlános kő annak idején a karatepei felfedezést elindította. Ez a kő időközben nagy hírre vergődött. Az egyik munkás — Kemal Deveci — egy tizenkét versszakból álló himnuszt izzadt össze róla; íme egy próba belőle:

Hettiták hagyták ezt miránk,
Ki tudja, hány esztendeje!
Még nem is sejti a világ, —
Csodás vagy, oroszlán köve!

Esténként pedig felhangzott egy alig valamivel rövidebb versecske — a tízéves Mehmet Kisti alkotása —, amely a következő strófában érte el tetőpontját:

Szájtátva áll a kis Mehmet,
Ha a csodás kőnél lehet.
Oroszlánkő, megéneklünk,
Érted dobog a mi szívünk.

Még valami érdekesség: időközben, amikor Güterbock professzor Ankarából egyszer idelátogatott, az is kiderült, hogy az „oroszlánok" tulajdonképpen nem is oroszlánok, hanem — két bika.

Most pedig a szakértők törték a fejüket a szobor négy oszlopos fehrata fölött. A berlini Johannes Friedrich volt az első, aki Bossertnek visszaküldte a fordítást.

Nem volna itt értelme a szó szerinti fordítás kinyomatásának, mivel az írás

töredékessége folytán a szöveg a megrongálódott helyeken nem olvasható folyamatosan. A karatepei feliratok különben sem tartalmuknál fogva olyan becsesek, hanem azért, mivel eddig ezek a *leghosszabb* óföníciai és hieroglif-hettita szövegek, és meglehetősen bizonyosnak látszott, hogy a két szöveg *azonos tartalmú.*

Annyit mindenesetre megtudtunk (és ezt az alsó kapu sokkal terjedelmesebb

45. Hieroglif-hettita áldozati formula. H. Th. Bossert 1953-ban — a karatepei föníciai-hettita bilingvis szöveg alapján — tudta lefordítani:

A 11 b 6: Elvérzik, pedig nekik ez istenek alatt évi táplálék gyanánt
Karhuha istennek egy marha és egy juh,
Kupapa istennőnek egy marha és egy juh,
áarku istennek egy juh
és egy *kutupalis*-juh a férfi-isteneknek

A 4 d: Az istenek között ennek az A. istennek is . .. (az állítmány kitört)
évi táplálék gyanánt (egy?) marhát (és)
két juh(ot. . .)

A 1 a 5: És aki juhra (van kijelölve),
most ennek a hősnek (?), az istennek, áldozzon egy juhot 1 étkeztetésre ?
Aki pedig táplálékra (van kijelölve),
annak hozzon táplálékot és italt!

Kululu I 2: És ezeknek az alvilágiaknak felállíttattam *rarhunds-ukat*
Évről évre egy marhával és három juhval fogok neki áldozni

feliratai is igazolták, amelyeknek megfejtése Amerika és Európa legnevesebb semitológusait foglalkoztatta), hogy a felirat állíttatója egy király volt, akinek a nevét a magánhangzókat nem jelölő sémi írásban '2tzö<f-nek írták. Ezeket a rejtélyes betűket Bossert később — a magánhangzókat is feltüntető hieroglifák alapján — *Asitawandas™*. egészítette ki. Az a tény, hogy — mint Friedrich megállapította, — „tiszta óföníciaival van dolgunk, arameussal való keveredés nélkül", lehetővé teszi a király korának meghatározását: Asitawandas minden bizonnyal az i. e. VIII. században élt, közelebbről — amint egyéb leletekből következtethetjük — valószínűleg 730 táján. Körülbelül ebben az időben, talán még a király életében, foglalta el és rombolta le Karatepét az e'lenség. Asitawandas — a Keleten szokásos öndicsőítésekhez képest — bizonyos hettita szerénységgel dicsekszik: „Ezt a várost én építettem és az Asitawandas nevet adtam neki." „És erős várakat építettem minden végen, a határokon és azokon a helyeken, ahol gonosz emberek voltak, bandavezérek." A „danunák uralkodójának" nevezi magát — tudjuk, hogy az adanai síkságon ez a nép élt —, majd elmondja, hogy a nyugati határokat mivel biztosította: minden ellenséges indulatú lakost a keleti határ mellé telepített: ugyanakkor azonban több ízben elismétli és hangoztatja, hogy ő és népe — mindig boldogságban és zavartalan jómódban éltek. Legalábbis az ilyen zavartalan jólétre való hajlandóságot szívesen elhisszük erről a gömbölyded úrról, ha lakomája közben meglessük.

Ez volt tehát nagyjából a föníciai szöveg mondanivalója, úgy, amint Friedrich lefordította. A Párizsból és Rómából érkező fordítások is legfeljebb csak apró részletekben, nem pedig lényeges pontokban tértek el Friedrich értelmezésétől. Akkor jött azonban a londoni fordítás.

Ez nemcsak, hogy eltért a többiekétől, hanem a fordítók már az ötödik sortól kezdve egészen más értelmet hoztak ki belőle — röviden: a felirat szövegében Asitawandason kívül egy bizonyos „Anek királyt" is találtak! Érthető, hogy ez a felfedezés az érdekeltek társaságában óriási feltűnést keltett.

Az angol fordítás történeti bevezetését Barnett professzor írta. Végső következtetései csakugyan éles elmére vallottak, valószínűségüket pedig még az is növelte, hogy szerzőjük két semitológus — Jacob Leveen és Ciril Moss — segítségét is igénybe vette.

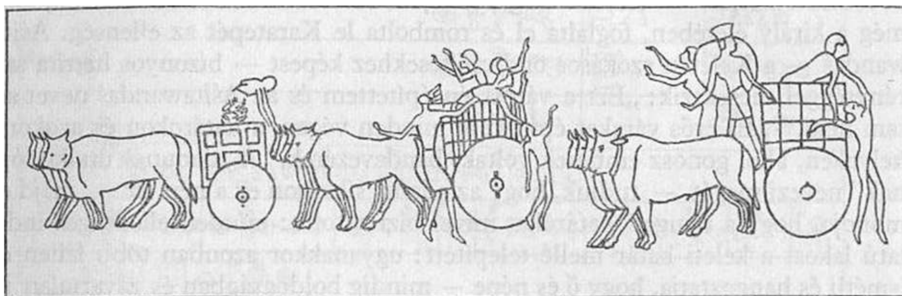
A felirat a föníciai *'nk* szóval kezdődik, amely kétségtelenül csak az egyes számú személyes névmás első személye, vagyis „én" lehet. Az ötödik sorban ugyanez a jelcsoport ismétlődik, de ez alkalommal olyan nyelvtani összefüggésben, hogy itt semmiképpen nem értelmezhető „én"-nek. Ez egyelőre még csak elmélet volt, amelyet azonban a harmadik hasáb kilencedik sora is támogatott. Ha ugyanis az ottani *'nk-ei* „én"-nek értelmezzük, akkor a szöveg így alakul: „az én fiai és leányai számára", ez pedig — mint az angol kutatók megjegyezték — „mind a fordításban, mind a föníciai szövegben egyformán abszurdum".

És Barnett az „én" helyett egy új királynevet olvasott ki: Aneket (vagy Inakot, mivel a magánhangzók nincsenek jelölve). A három angol kutató rendkívül szellemes ötletekkel állott elő, felkutatta a legtávolabbi történeti párhuzamokat,

előadta sejtéseit Anek vagy Inak király lehetséges atyafiságáról, sőt a feltevésből még bizonyos következtetéseket is vont le.

Csakhogy mindaz, amit a rejtélyes uralkodó mögött kerestek, téves feltevésen nyugodott. Anek vagy Inak nevű király sohasem élt a világon.

De azért az *'nk* névmás mögött csakugyan komoly probléma húzódott meg. Fridrich azonban ezt a problémát már első fordításában véglegesen tisztázta, de csak egy lapalji jegyzetben, és a többi feldolgozó — Barnett, Leveen és Moss

46. A „tengeri népek" egyiptomi ábrázolása. Asszonyostul-gyerekestül-kocsistul, pusztítva vonultak végig Kisázsián és Szírián; ez a népvándorlás, amely véget vetett a hettita birodalomnak, csak az egyiptomi határerődök vonalán akadt meg. A kis rajz még a régészet története szempontjából is érdekes, amennyiben Champollionnak, a hieroglifák megfejtőjének irányítása alatt készült, Mcdinet-Habuban, 1828—1829-ben. Ez volt a nagy szobatudósnak egyetlen egyiptomi útja — korai halála e lőtt

kivételével — ugyanerre az eredményre jutott: „A felirat szerzője" — írja —, „barbár nyelvszokás szerint az *'nk*-1 („én") a perfektum I. szám első személye helyett az I. szám hímnemű harmadik személyével használta."

így született az ókori írnok hibás nyelvhasználatából kereken 2700 esztendő elteltével egy új király — de azután ugyanolyan hamar, mint ahogy született, vissza is hanyadott a semmibe.

Egy fiatal tudományág fejlődése során elkerülhetetlenek az efféle tévedések. Van úgy, hogy veszedelmesek, amennyiben minden további fejlődést huzamosabb időre meggátolhatnak. Ez történt például akkor, amikor Jensen egy hieroglif-hettita felirat szövegéből a „Syennesis"-nevet olvasta ki, és olvasását olyan ügyesen indokolta, hogy minden kutató átvette tőle. (Valójában a nevet „Warpalawas"-nak — az asszír Urballa megfelelőjének — kell olvasnunk, amint Bossert kimutatta.) De egy ilyen hiba teljesen ártatlan is lehet: Barnett „Anek királya" ezek közé tartozik, mivel gyakorlatilag az lett a sorsa, hogy a többi kutató mindjárt bemutatása után ki is küszöbölte.

A föníciai szövegek elolvasásával mindenesetre most már eljött az az időpont, amikor ki lehetett aknázni a büingvist, vagyis a hieroglifákkal jelölt szavak és a

föníciai szöveg egybevetése révén a hieroglif-hettita végleges megfejtéséhez hozzá lehetett látni.

Ez viszonylag egyszerűen hangzik, de valójában nehezebbnek bizonyult, mint ahogy az ásatok a kezdeti lelkesedés lázában hitték, mivel kiderült, hogy egyelőre még a bilingvis fennforgásának a tényét sem lehetett bizonyítani. Tudniillik a feltárt *három* föníciai felirat mellé csak *két* hieroglif-hettita szöveget találtak, amelyek azonban a kapubejárat és az épület falrészei között olyan következetlenül oszlottak meg, hogy sehol sem lehetett megállapítani, hol kezdődik tulajdonképpen a hieroglif-hettita írás. Valóban, az írások gyakran teljesen kiszámíthatatlanul ugráltak egyik kőről a másikra, és a kutatók csekély nyelvismerete (hiszen akkor még például csak az egyeden „csinálni" igét ismerték) nem adott nekik semmiféle fogódzót az írások tartalmi azonosságának megállapításához. Ha a hieroglif-hettita szövegben — például — csak az „Asitawandas" nevet felfedezhették volna, máris nagymértékben nőtt volna annak valószínűsége, hogy csakugyan kétnyelvű szövegekről van szó.

Amikor a kérdés ennyire megérett, Bossert egyik tanítványának kétszer egymásután olyan nagy szerencséje volt, hogy szinte alvajáró módjára megtalálta és felismerte a helyes megoldást.

Franz Steinherr nem céhbeli tudós. Ha valaki az ankarai német követség hivatali helyiségeiben találkozik vele, amint török-német gazdasági megállapodásokat fordít és szakvéleményeket ad, az embernek eszébe sem jutna, hogy olyasmire gondoljon, amivel Steinherr szabad idejében foglalkozik.

1902-ben, az Isar menü Landshut városában (Németország) született. Pályafutását közepes iskolai végzettséggel könyvelő-tanulóként kezdte, majd egy hajózási társaságnak, azután egy banknak, egy műselyemgyárnak, egy építkezési vállalatnak volt a levelezője; az utóbbi cég képviselőjeként került el először Istanbulba, és ott — egészen rendkívüli nyelvismeretek birtokában — a legkülönfélébb képviseleteket látta el. Első tanulmányának (amelyet úgy publikált, hogy munkaadóinak sejtelmük sem volt róla) a címe ez volt: *Zur Istanbuler Volks- und Gaunersprache* (Az istanbuli nép- és csibésznyelvhez).

Tizenöt éves fejjel megtanult törökül, tizenhét éves korában arabul, tizennyolc éves korában japánul, majd egy év múlva oroszul. Erről egy beszélgetésünk során így nyüatkozott: „A megtanult nyelvek számával egyenes arányban fejlődik ki az emberben bizonyos készség további nyelvek elsajátítására." Hogy franciául és angolul folyékonyan beszél, fölösleges is említenünk. A latin és görög pótlása is szükségesnek mutatkozott, amikor Bossert professzor 1939-ben — egy véletlen találkozás alkalmából — felbátorította, hogy kiemelkedő nyelvtehetségét az ókortudomány javára is kamatoztassa. De ahhoz, hogy igazi egyetemi hallgató lehessen, az egyetemi szabályzat értelmében utólag meg kellett szereznie az érettségi bizonyítványt is — harminckét éves korában. Naponta két matematikaórát vett, és az egész anyagot feldolgozta — két hónap alatt. Azután pótolta a többit is, és hazautazott Münchenbe, hogy hajdani iskolájában leérettségizzen. A vizsgát természetesen kitűnő eredménnyel tette le. Török-

országba visszatérve Bossert hallgatója lett, aki úgy segített rendkívüli tanítványán, hogy előadásait mintegy az ő képességeihez szabta.

így szerezte meg Steinherr csak úgy mellesleg, miközben az istanbuli német kórház gazdasági vezetője és könyvelője volt, a „Dr. phil." címet Bossertnél, és így került sor meghívására, hogy vendégként vegyen részt az 1947. évi karatepei ásatáson.

Itt azután ő volt a „Mádchen für alles". Mivel kezdetben nem volt elég munkás, ő is megfogta a kapa nyelét: közreműködött a sátrak felállításában, a tábor berendezési munkálataiban, a fényképezésben, a terep felderítésében, a feliratok és domborművek tisztogatásában, és osztályozta (azaz *megpróbálta* osztályozni) az egyre nagyobb számban napfényre kerülő hieroglif-hettita feliratos anyagot.

Amikor egy este — munka után — az éppen kiásott, jó állapotban levő szfinkszet nézegette, kezével játékosan végigcirógatta a szobor egyelőre letisztítatlan felületét, mire a rárakódott vékony porréteg levált róla. „Ekkor vettem észre, hogy a szobrot hettita hieroglifák borították. A kezem alatt láthatóvá vált hieroglifákat azonnal meg is próbáltam elolvasni. Elmondhatatlan izgalom vett erőt rajtam, amikor megvilágosodott előttem, hogy itt is a föníciai szövegben szereplő Asitawandas királyról van szó. Az írás mindenesetre szokatlannak tetszett. . ., de a többi jel biztosnak mutatta olvasásomat. . . Este a fontos felfedezést az expedíció valamennyi tagja illendően megünnepelte; Muhibbe Darga egy errefelé divatos kék gyöngynyaklánccal tüntetett ki, amelyet ma is kedves emlékként őrzök."

Tehát sikerült megállapítani, hogy mindkét karatepei írás ugyanazt a királyt örökítette meg. De hogy nemcsak a szövegek tárgya, hanem maguk a szövegek is szó szerint egyeztek — azt már csak egy *mondat* elolvasása bizonyíthatta.

Amikor Steinherr ismét visszatért Istanbulba, a német kórház íróasztala mellé, esténként — hosszú heteken át — dolgozott a szövegekkel: egybevetette, osztályozta, másolgatta őket. „így mindkét nyelvű változatból egész részletek rögződtek meg az emlékezetemben, de úgy, hogy ezeket akármikor papírra tudtam vetni."

Egy délután" Bossert előadásán vett részt, amelyen a föníciai szöveg egy részletét dolgozták fel. Ebben egyebek között a következő részlet állott: „. . .és lovat lóhoz tettem, és pajzsot pajzshoz, és sereget sereghez . . ."

Otthon még késő éjszaka is dolgozott, majd végül is kimerülten, de olyan szellemi felizgatottság állapotában tért aludni, amely akárhányszor még álmainkban is tovább kísér bennünket. Egyszerre csak felriadt, felült, és világosan látta maga előtt a hieroglif-felirat egy darabját, amelyen *két lófej következett egymás-után.* Ugyanakkor világosan látta azokat a jeleket is, amelyeket addig sem ő, sem más nem tudott kiemelni az összefüggésből: „*tettem* .. .". Emlékezhetünk, hogy akkor még csak éppen ez az egyetlen ige volt ismeretes a hieroglif-hettitából. Hogy is hangzott az a föníciai szövegrészlet, amelyet aznap délután Bossert szemináriumán fordítottak?,, ... és lovat lóhoz tettem . . ."!

Megvolt a bizonyíték! Igenis, megvolt a hieroglif-hettita *mondat,* amely egy bizonyos föníciai mondattal *szóról szóra egyezett.* A karatepei felirat bilingvis szöveg volt! Most, amikor a két írás között az első kapcsolat tisztázódott, Bossert már magától is megtalálta a hieroglif-hettita írás kezdetét. És most ő látott hozzá — a siker biztos reményében — a hieroglif-hettita végleges megfejtéséhez, Most, 1955 tavaszán, amikor ezeket a sorokat írom, elmondhatjuk: annak a tudományos munkának az alapján, amely majdnem hetven esztendő óta már majdnem három nemzedéket foglalkoztatott, a hieroglif-hettita (tehát egy évezredek óta ismeretlen népnek ismeretlen írással írott ismereden nyelve) a Ceyhan-folyó melletti „Fekete hegy"-en felfedezett (Karatepe) bilingvis segítségével *ismét olvasható.*

Bossert Bahadír Alkimmal, a „Bátor szivárvánnyal", és feleségével, Handan (vagyis „az édesen nevető") asszonnyal, nemegyszer saját feleségének, Hürmüz asszonynak a társaságában, régi munkatársaival és tanítványaival felváltva még mostanában is folytatja ásatásait a „Fekete hegyen". Fő gondja most az, hogy restaurálja, összeillessze a sok-sok dombormű- és feliratos kődarabot, továbbá, hogy *megmentse* a reliefeket és a feliratokat, amelyek most — nyaranként a perzselő napnak, télen a szakadó esőknek kitéve — gyorsan mállanak.

El kell mondanunk, hogy Bossert állandóan csak nagy üggyel-bajjal képes a szükséges pénzt előteremteni. A nagy mecénások ideje elmúlt, és a török tudományos intézmények anyagi eszközei korlátozottak. Az egyik utóbbi ásatás költségeit Bossert és munkatársai a saját zsebükből fedezték. És éppen ez az ásatás (1953-ban) járt megint egy olyan meglepetéssel, amelyre senki sem számíthatott, amely azonban végsősoron mégiscsak az íróasztal mellett végzett gondos számítások eredménye volt.

Valamennyi karatepei felirat összehasonlítása során Bossert az utóbbi években egyre világosabban látta, hogy bizonyos hiányokat kell megállapítania. A hiányos értelmi összefüggésekből arra a következtetésre kellett jutnia, hogy a déli kapu felirata eredetileg nyilván terjedelmesebb volt, mint amilyennek az ásatási eredmények alapján feltételezték. Vagyis a déli kapu táján fel kellett kutatni az elkallódott töredékeket. Ez pedig időrabló és fáradságos munkának bizonyult a sziklák és bozótcserjék között; ehhez járult még a skorpió- és kígyóveszély is, mert azoknak meg épp ott volt a paradicsom-kertjük. De mégis kiderült, hogy Bossert helyes nyomon járt: számos töredékre bukkantak, amelyek összeillesztve egy *újabb kétnyelvű szöveggel* örvendeztették meg!

Karatepén a munka még éppoly kevéssé zárult le, akárcsak Bittelé Bogazköyben. SuppiluliumaS és Asitawandas folytatja mondanivalóját... Én helyénvalónak találtam, hogy 1951-ben, amikor az expedíció vendége voltam, egy este, a sötétség beállta után felvonuljunk Asitawandas képmása elé. Csali a Bossert kezében levő acetilénlámpa szolgáltatta a világosságot; ezernyi rovar zümmögött körülöttünk; titokzatos éjszakai zörejek hallatszottak mindenfelől a Fekete hegyen — az ásatási idény befejeztével így jelentünk meg alattvalói hódolatunk bemutatása végett a király előtt, aki kétezerhétszáz esztendővel ezelőtt itt uralkodott, most pedig kegyesen *szólni* méltóztatott hozzánk ...

13. FEJEZET

KITEKINTÉS

De a kutatás nemcsak a Fekete hegyen folyik tovább. És nemcsak európai emberek viszik előbbre a tudományt. Kemal Atatürk az ankarai egyetemen — az ö fővárosának egyetemén — nyelv-, irodalom- és földrajztudományi kart szervezett, és a hettita nyelv és történelem előadóiul elsőnek hívott meg német tudósokat, Landsberger és Güterbock professzort. Bossert már előzőleg Istanbulban kötött ki, a német, angol és francia régészeti intézetek pedig Istanbulban és Ankarában még korábban éreztették hatásukat. Ezeknek égisze alatt nőtt fel a török régészek és hettitológusok első nemzedéke:

Bahadír Alkim, akit Karatepéről már ismerünk; Tahsin Özgü?, és felesége, Nimet asszony, akik Kara Hüyükben, Dündartepén és Kü'tepén folytattak eredményes ásatásokat; Remzi Oguz Arik, az Alaca Hüyük-i ásatások igazgatótársa.

Ezzel egyidejűleg más fiatal törökök külföldön tanultak: a tetterős, sok nyelvet beszélő Halét (^ambel Párizsban (visszatérése óta nemcsak Bossertnek, hanem hosszú időn át Bittelnek munkatársaként is dolgozott); Hamit Zübeyr Ko§ay Budapesten (ő lett a török múzeumok főigazgatója, aki eredményes ásató régésznek is bizonyult); Ekrem Akurgal és Sedat Alp Berlinben.

Amikor Kemal Atatürk 1938-ban meghalt, végrendeletileg alapítványt létesített, amelyből az Anatólia rendszeres felkutatását végző Török Történelmi Társulat évente 125 000 török fontot kap. Elmondhatjuk, hogy Atatürk, „a törökök atyja", egy új török tudósnemzedéknek is az apja lett.

A kutatás folyik tovább. Bogazköy és Hamat, Izmir és Teli Halaf között sok helyen ásatnak és fognak is ásatni. Ma már minden hieroglif-felirat, amelyet találnak és találni fognak, olvasható, és segít abban, hogy a hettita birodalomnak — ennek az első jelentős indoeurópai nyelvű államképződménynek — a történetét egyre határozattabb körvonalakkal rajzoljuk meg. A francia Claude Schaeffer legújabb ugariti ásatásai is ezt bizonyítják.

A hettiták népét és birodalmát hetven évvel ezelőtt még senki sem ismerte. Az iskolákban még ma is azt tanítják, hogy Kisázsia és Elő-Ázsia i. e. II. évezredbeli sorsát politikai és katonai szempontból kizárólag Egyiptom és a mezopotámiai népek formálták. Pedig egy ideig a hettita nagyhatalom is egyenrangú

félként állott mellettük és közöttük, fővárosa HattusaS is, Babilon és Thébai méltó vetélytársa volt — ha nem is a kultúra terén, de kiemelkedő *politikai* hatalma és jelentősége szempontjából minden bizonnyal.

Áttekintésünket e birodalom felfedezésének, kialakulásának és pusztulásának, sok nyelvének és írásának történetéről ezzel le is zárhatjuk.

A fejlődés egészen természetesen ívelt a legkorábbi felfedezéstől a legújabbig, 1834-től — amikor Charles Texier mit sem sejtve állott a bogazköyi romok között — 1947-ig, amikor a karatepei kétnyelvű szöveget megtalálták. Ez adta a kutatók kezébe az utolsó, még hiányzó kulcsot a hettita nép és birodalom megismeréséhez.

És most eljutottunk a karatepei ásatások tudományos szempontból legizgalmasabb fejezetéhez — a kétnyelvű szövegek megfejtéséhez. írástörténeti fejtegetéseinket a 80. lapon ott hagytuk abba, hogy a hettita hieroglifák megfejtése ismét teljesen megfeneklett. Ez a fejezet itt, Karatepén zárult csak le. Érdekes, hogy — a föníciai mellett — az *igazi* hieroglif-írás felfedezése után sem mindjárt lehetett bebizonyítani, hogy csakugyan bilingvis (tehát nem csupán két különféle írás, hanem két *azonos tartalmú* írás) került elő.

Furcsa, majdnem hihetetlen, de mégis valóság, hogy ez a bizonyítás Bossert egyik munkatársának *álmában* sikerült.

MAGYARÁZAT AZ IDEGEN NEVEK ÁTÍRÁSÁHOZ

Kötetünkben az *újkori névanyagot* a latinbetűs írású nyelvek esetében meghagytuk eredeti alakjukban, ezeket tehát az illető nyelvek helyesírási szabályai szerint kell olvasni. Földrajzi nevek esetében a „Világtérkép" névalakjait adjuk, amelyek szintén az illető nyelvek helyesírását tükrözik. A latinbetűs írású nyelvek közül kevésbé ismert a török. Ebben a magyar ábécé betűitől eltérő vagy eltérőleg használt írásjelek a következők: *c = dzs, (= cs,g =* söngés, hátulképzett réshang, magyar kiejtésben kb. j*/j-val helyettesíthetjük, *s = sz, ; = s.* A nem latinbetűs írású nyelvekből származó neveket úgy írtuk át, ahogy az illető országokban általában szokásos, így az arab országok névanyagának latinbetűs átírása az angol ábécé szerint történt.

Az *ókori névanyag* átírása az általános gyakorlatot követi. Részletes tájékoztatást találhat erről az érdeklődő olvasó Ernst Doblhofer „Jelekés csodák" c., szintén a Gondolat Kiadónál megjelent könyve függelékében (358—364 1.). Az egyes ókori nyelvek átírásában használt s a magyar ábécé betűitől eltérő alakú vigy hangértékű betűk a következők:

Sumer, asszír-babiloni névanyag: *a, á* stb. = hosszú magánhangzók, *h* = mint a *ch* a német *ach* szóban, *s = sz, s = s, s g,* f = emfatikus *sz, k, t.*

Hettita nevek: ugyanaz az ábécé, mint az előző, de a következő eltéréssel: f = *sz, z = c.* A hettita szövegekben az asszír-babiloni szavakat (logogrammokat) dőlt nagy betűvel, a sumer szavakat (logogrammokat) álló nagy betűvel írjuk.

A hieroglif-hettita átírása azonos a hettitáéval, egy eltéréssel: *s* = jésített *sz* hang (mint a selypítők s-se).

Egyiptomi nevek: *a* stb. = hosszú magánhangzók, *c* — a gégefőben képzett (laringális) hang, amelynek egy gyengébb változata (') néha a magyarban is előfordul, ha két magánhangzót élesen akarunk tagolni, pl. *balra 'át!, h* = mint a *ch* a német *ach* szóban, *s = sz.*

Ókori keleti nevek ógörög átírásai és alakjai, ógörög nevek: *u = u, ch = kh, ph = p+h, s = sz, y — üjZ — z* vagy *dz.*

A HETTITA BIRODALOM IDŐRENDI TÁBLÁZATA

(Valamennyi dátum i. e. értendő)

A királyoknak itt megadott uralkodási évei Sidney Smith és Albrecht Götze munkáin alapulnak. A hettita történelem rekonstruálásában O. R. Gurneyt követtem, aki — biztos dátumok teljes hiánya esetén — az egyes nemzedékek élettartamát közepes hosszúságúnak vette. Gurney szerint az i. e. 1590 és 1335 közötti dátumokat biztosnak tekinthetjük. Minden egyéb dátumot *megközelítőleg* helyesnek vehetünk, azzal a kiegészítéssel, hogy olyan hibák, amelyeknek helyesbítése az összképet döntően megváltoztatná, aligha derülhetnek ki. Az egyelőre kevéssé ismert királyok neveit *dőltbetűs szedéssel* jelöltük meg.

Népvándorlások Kisázsiában, melyeknek folyamán északnyugatról vagy északkeletről indoeurópai nyelvet beszélő népcsoportok nyomulnak be Anatóliába, a bennszülötteket (az ún. protohattikat) uralmuk alá kényszerítik, és megalakítják az első városkirályságokat, köztük Hattusast a mai Bogazköy mellett, a Halys folyó kanyarulatánál.

A kufSarai Pithanas

A kussarai AnittaS (1800 körül)

I. Tudhaliyas (1740—1710)

•*Pusarrumas (1710 — 1680)*

Anittas király elfoglalja éa lerombolja Hattusast; a várost átokkal sújtja. Mégis felépül újból; az új uralkodók a kussarai házra vezetik vissza származásukat. (Választott királyok.)

Labarnas (1680—1650)

A „hettita birodalom" megalapítójának valószínűleg Labarnast kell tekintenünk, ő egyesíti a városállamokat központi vezetés alá rendelt szövetséges állammá, és hatalmát kelet és nyugat felé is kiterjeszti. A király nem független ugyan a *patikustól,* a nemzetségfők tanácsától, mindenesetre joga van utódját kijelölnie. A *LabarnaS* nevet *Tabarna* alakban a későbbi uralkodók címként viselik.

I. Hattu§ilis (1650—1620)

Hattusilis az első uralkodó, aki nagy távlatú politikát folytat: a Taoroszon át egészen Halpáig nyomul előre. Nem sokkal halála előtt kitagadja fiát és

I. Mursilis (1620 — 1590)

I. Mursilist jelöli ki utódjának. Az új király megismétli a Halpa elleni hadjáratot, sőt még tovább nyomul előre és elfoglalja Babilont. A hettita birodalom Elő-Ázsia vezető hatalmasságává emelkedik.

I. Hantilis (1590 — 1560)

I. Zidantas (1560 — 1550)

AmmunaS (1550 —1530)

I. HuzziyaS (1530—1525)

Mursilist meggyilkolják. Az utána következő jelentéktelen kiályok elveszítik a hódításokat. Az arisztokrácia és a király éles ellentétbe kerül egymással. A trónöröklést apa- és testvérgyilkosságok szabják meg.

Telipinué (1525 —1500)

Az elodázhatatlan alkotmányreformot csak Telipinusnak sikerül végrehajtania: elsősorban is szigorúan szabályozza a trónöröklés rendjét. Ezzel újból megszilárdítja uralmát és a birodalom külső befolyását. Ebben az időben szerkesztik meg azt a hettita törvénykönyvet is, amelyet — a keleti „szemet szemért"-elwel ellentétben — az emberségesebb büntetések alkalmazása jellemez.

Alluwamnaí (i$00 — 1490)

II. Hantilis (1490 — 1480)

II. Zidantas (1480—1470)

II. Huzziyas (1470 —1460)

II. Tudhaliyas (1460 — 1440)

I. Arnuwandas (1440—1420)

II. Hattusilis (1420—1400)

III. Tudhaliyas (1400—1385)

II. Arnuwandas (1385 — 1375)

I. Suppiluliumas (1375 — 1335)

Bár a keleti szomszéd, a hurriták birodalma (Mitanni) politikailag és kulturális szempontból most éli virágkorát és nagy hatással van a hettita birodalomra is, három hettita uralkodónak (II. Tudhaliyasnak, II. Hattusilisnak és III. Tudhaliyasnak) sikerül hatalmát biztosítania és egészen a szíriai határokig megszilárdítania.

Suppiluliumas személyében megszületik a hettita nép nagy uralkodója, akiben a katonai tehetség a politikaival párosul. Szétzúzza a mitanni birodalmat, a határokat egészen a Libanonig terjeszti ki, de a legyőzött népeket nem süllyeszti rabszolgasorba, hanem vazallusaivá teszi őket — részint okos házassági politikája révén. Hatalmát az akkori világ oly nagyra becsüli, hogy az egyiptomi királynő, Tut-anh-amon özvegye, az egyik hettita királyfit szeretné maga mellé a fáraók trónjára emelni.

III. Arnuwandas (1335 —1334)

II. Mursilis (1334—1306)

A beteg Arnuwandas rövid, de még így is sok bajt okozó uralkodása után Suppiluliumasnak II. Mursilisban méltó utódja támad. Megszilárdítja apja hódításait, a határmenti népekkel háborúskodik, de a vallás és a művészet iránt is érdeklődik. (A pestis eltávoztatását kérő imádságai, valamint „évkönyvei" jelentős irodalmi és történelmi alkotások.)

Muwatallis (1306 — 1282)

Fiának, Muwatallisnak uralkodása alatt döntő összecsapásra kerül sor Egyiptommal. II. Ramses i. e. 1296-ban Qadesnél (az Orontés mellett) vereséget szenved a hettitáktól, és csak nagy nehezen sikerül elmenekülnie.

Urhitesub (1282—1275; talán

III. Mursilis néven?)

III. Hattusilis (1275 —1250)

A törvényes trónörökös rövid uralkodása után Muwatallis fivére, III. Hattusilis foglalja el a trónt. Egyiptommal „örök békét" köt, és a békeszerződést azzal pecsételi meg, hogy egyik leányát Ramseshez adja feleségül. („Életrajza" a világirodalom első önkritikái jellegű életleírása.)

IV. Tudhaliyas (1250 —1220)

A hettita birodalom lassan meginog. Nyugaton és keleten fellázadnak az addigi szövetségesek,

IV. Arnuwandas (1220—1190)

II. Suppiluliumas (1190 körül)

egyre újabb népcsoportok törnek be; 1200 körül Hattusas a lángok martaléka lesz.

A hettita kultúra (a jellegzetes hieroglif-hettita írással) tovább él az észak-szíriai (Kargamis, Sen?irli stb.) és kilikiai (pl. Karatepe) városkirályságokban, egészen i. e. 700 tájáig. Kommagéné területén (az Eufrátesztől északra) a hettita kultúra továbbélését (a hettita hieroglif-jelek használatát) egészen az i. sz. I. századig nyomon követhetjük.

IRODALOMJEGYZÉK

A hettitológia — mint az ókortudomány egyik legfrissebb hajtása — eddig kevés olyan művet publikált, amely az egész területet áttekinthető és közérthető formában tárgyalja, tehát a hettita *történelemmel* ismerteti meg olvasóit. A mintegy hetven esztendeje folyó tudományos kutatás eredményei az egész világon szétszórva, tehát nehezen hozzáférhetően az egyetemek és tudományos társaságok évkönyveiben, értesítőiben és folyóirataiban találhatók meg. Éppen ezért *teljes* bibliográfia összeállítása pillanamyilag nyilvánvaló lehetetlenség. A szükségesnek mutatkozó válogatást olyan szempontból végeztük, hogy lehetőleg mindazt felvegyük, ami vagy még ma ú becses, vagy legalábbis a hettitológia *fejlődése* szempontjából valamikor különleges érdeklődésre tarthatott számot. Munkánk folyamán ez a keret sokkal szélesebbre sikerült, mint ahogy eredetileg terveztük. így jött össze a hettitológia tárgyköréből bizonyára a leggazdagabb *modern* irodalomjegyzék, amely *mindenki számára hozzáférhető,* és amelyben minden *lényeges* hettitológiai mű benne van.

A hat tárgycsoport elrendezése a könyv szerkezetéhez igazodott.

1. *Általános művek* (alapvető munkák Kisázsia és a hettita birodalom történetéről; bibliográfiák; egyéb tárgyakról szóló művek, amelyek azonban a hettita problémát is megvilágítják).
2. *A felfedezéshez* (az első útleírások; az első leletek és elméletek kb. 19x2-ig).
3. *A nyelvekhez és az írásokhoz* (a megfejtések története; a karatepei feliratok irodalmát 1. az 5. csoportban).
4. *A történelemhez* (a hettita politikához, valláshoz, művészethez és általános kultúrtörténethez — a birodalom megsemmisüléséig, i. e. 1200 körül; itt találhatók az 1912 utáni ásatási beszámolók is).
5. *A kis államokhoz* (főleg Karatepéhez és az ott talált kétnyelvű szövegekhez; a hettita államoknak az asszír birodalomba való beolvadásáig, i. e. 700 körül).
6. *Hettita irodalom* (fodítások; másolatok és átírások).

i. ÁLTALÁNOS MŰVEK

(Alapvető munkák Kisázsia és a hettita birodalom történetéről, bibliográfiák, egyéb tárgyakról szóló művek, amelyek azonban a hettita problémát is megvilágítják.)

W. F. Albright, *New Light on the History of Western Asia in the Second Millennium B. C.* Bulletin of the American Schools of Oriental Research. 1940. évf., 77—78. sz.

J. Baikie, *The Amartia Age.* London 1926.

F. Bilabel, *Geschichte Vorderasiens und Aegyptens vom 16—11. Jahrh. v. Chr.* Heidelberg 1927.

K. Bittel, *Grundziige der Vor- und Frilhgeschichte Kleinasiens.* 2. bőv. kiadás, Tübingen 1950.

H. Th. Bossert, *Altanatolien.* Berlin 1942. (Ebben található az eddig leggazdagabb képgyűjtemény.)

M. Bőven, *Der Trojanische Krieg fand statt.* Neues aus dem Reich der Hethiter. Wirtschafts-Zeitung, Stuttgart, 1949. ápr. 16. sz.
J. A. Breasted, *A History of Egypt.* 1911. (Németül: Geschichte Aegyptens, kiadta H. Ranke Wien 1936.)
E. Cavaignac, *Les Hittites.* Paris 1950.
—, *Le probléme hittite.* Paris 1936.
G. Contenau, *íiléments de bibliographie hittite.* Paris 1922.
—, *Supplement aux Éléments de bibliographie hittite.* Babyloniaca (Paris) 10 (1927) 1—3. sz.
—, *La civilisation des Hittites et des Hurrites du Alitanni.* Paris 1948.
G. E. Daniel, *A Hundred Years of Archeology.* London 1950.
L. Delaporte, *Les Hittites.* Paris 1936.
—, *Folyamatos bibliográfia* a „Revue Hittite et Asianique" évfolyamaiban.
A. Erman, *Die Literatur der Aegypter.* Leipzig 1923.
A. Erman — H. Ranke, *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum.* Tübingen 1923.
E. Friedeli, *Kulturgeschichte Aegyptens utui des Alien Orients.* Leben und Legende der vorchristlichen Seele. 3. kiad., München 1962.
J. Garstang, *The Land of the Hittites.* An account of recent explorations and discoveries in Asia Minor, with descriptions of the Hittite monuments. London 1910.
—, *The Hittite Empire,* being a survey of the history, geography and monuments of Hittite Asia Minor and Syria. London 1929.
A. Götze, *Das Hethiter-Reich.* Der alte Orient, 27. köt. Leipzig 1928.
—, *Kleinasien.* Kulturgeschichte des Alten Orients. Az I. v. Müller-féle „Handbuch der Aitertumswissenschaft" III/i. kötetében, München 1933.
—, *Hethiter, Churriter und Assyrer.* Hauptlinien der Vorderasiatischen Kulturentwicklung im II. Jahrtausend v. Ghr. Oslo 1936.
—, *The Present Slate of Anatolian and Hittite Studies.* The Haverford Symposium, Haverford College, 1938.
O. R. Gurney, *The Hittites.* Penguin Books, London 1952.
H. G. Güterbock, *Die Neuaufstellung der hethitischen Denkmaler in Ankara.* Archiv für Orientforschung (Berlin) 13 (1941) 6. sz.
—, *Guide to the Hittite Museum in the Bedosten at Ankara.* Istanbul 1946.
R. S. Hardy, *The Old Hittite Kingdom.* American Journal of Semitic Languages, 57 (1941) évf.
D. G. Hogarth, *The Empire of the Haiti.* Illustrated London News, 1911. június.
—, *The Hittites of Asia Minor.* Cambridge Ancient History, Cambridge 1941.
B. Hrozny, *Hittites* címszó az „Encyclopaedia Britannica"-ban, 1929—50.
Fr. Johnson, *Radiocarbon Dating.* Society for American Archeology Memoir, 1951. július 8. —, (1. Libby alatt)
J. A. Johnson, *The life of a citizen at home and in foreign service.* New York 1915. (Visszaemlékezés az első hieroglifikus hettita feliratok felfedezésére.)
A. Keith, *A new Theory of Human Evolution.* London 1948.
L. W. King, *Note on the Hittite Problem.* Journal of Egyptian Archaeology, 1917. évf.
J. A. Knudtzon — O. Weber, *Die El-Amarna-Tafeln.* Leipzig 1915. (Vorderasiatische Bibliothek, 2.)
K. Lange, *König Echnaton und die Amama-Zeit.* Die Geschichte eines Gottkiinders. München 1951.
E. Laroche, *La bibliothlque de Hattusa.* Archiv Orientálni 17 (1949) évi.
—, *Dix ans d'etudes asianiques.* Conférences de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris 9 (1949) évf. Paris 1950.
W. F. Libby, *Radiocarbon Dating.* The University of Qiicago Press, Chicago 1952. (Ebben a kötetben van Fr. Johnson tanulmánya: The Significance of the Dates for Archaeology and Geology.)
A. M. Mansel, *Türkityenin Arkeoloji,* Epigrafi ve Tarihi Cografyasi ifin Bibliyografiya, Türk

Tarih Kurumu Yayinlarindan, 12. Ser. 1. Ankara 1948. (A törökországi régészeti kutatás 1939-ig megjelent irodalmának bibliográfiája.)
L. A. Mayer —J. Garstang. *Index of Hittite Names.* British School oi Archaeology in Jerusalem, Suppl, papers 1 (1923)-
S. A. B. Mercer, *The Tell El-Amarna Tablets.* Toronto 1939.
L. Messerschmidt, *Die Hethiter.* 2. bőv. kiadás, Leipzig 1903. (Der alté Orient IV. 1.)
—, *Zttr Technik des Tontafelschreibens.* Különlenyomat az „Orientalische Literaturzeitung" 1906. évf.-ból (Berlin 1907).
Ed. Meyer, *Reich und Kultur der Chetiter.* Berlin 1914.
—, *Geschichte des Altertums.* I—V. köt. Stuttgart—Berlin 1926—1931.
A. Moortgat, *Die bildende Kunst des altén Orients and die Bergvölker.* Berlin. 1933.
R. Naumann, *Die Hethiter.* Berlin 1948.
- , *Architektur Kleinasiens von ihren Anfangen bis zum Ende der hethtischen Zeit.* Tübingen 1955-
R. O'Callaghan, *Aram Naharaim.* A contributation on the history of Upper Mesopotamia in the Second Millennium B. C. Analecta Orientalia (Roma) 26 (1948) évf.
Fr. v. Oppeln-Bronikowski, *Archiiologische Entdeckungen im XX. Jahrhundert.* Berlin 1931.
A. Parrot, *Mari, une ville perdue — et retrouvée par l'archéologie franfaise.* Paris 1936.
—, *Mari. Documentation photographique de la mission archéologique de Mari.* Paris 1953.
—, *Archéologie mésopotamienne.* I—II. köt. Paris 1953.
G. Perrot—Ch. Chipiez, *Histoire de Vart dans l'antiquité.* A IV. kötet (Paris 1887) 6. (kappadokiai) részében egy külön fejezet szói a hettitákról: „Les Hétéens".
H. Pope, *Mari. A long lost city.* The Dublin Review 2 (1939) évf.
M. Riemschneider, *Die Welt der Hethiter.* A „Grosse Kulturen der Frühzeit" c. sorozatban, kiadta H. Th. Bossert. Stuttgart 1954. (A hettita emlékekről eddig ezalegjobbképgyűjtemény.)
A. H. Sayce, *The Hittites.* The Story of a forgotten Empire. 5. kiad. London 1910.
—, *Reminiscences.* London 1923.
—, *Hittite and Mitannian Elements in the Old Testament.* Journal of Theological Studies 29 (1928) évf.
C. F. A. Schaeffer, *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie occidentale.* London 1948.
—, *Ugarit und die Hethiter.* Nach den im Süd-Archiv des Palastes 1953 entdeckten Keilschrifttexten. Archív für Orientforschung 17 (1955) évf. 1. sz.
A. Scharff—A. Moortgat, *Aegypten und Vorderasien im Altertum.* Weltgeschichte in Einzeldarstellungen. München 1950.
K. Schefold, *Orient, Hellas und Rom in der archaologischen Forschurtg seit 1939.* (Wissenschaftliche Forschungsberichte Bern 1949. 15.) (Közvetlenül a hettitológiával nem foglalkozik, de átfogóan ismerteti a hettitológiával gyakran érintkező párhuzamos kutatásokat.)
H. Schmökel, *Die ersten Arier im Altén Orient.* Leipzig 1938.
S. Schott, *Altagypnsche Liebeslieder,* mit Márchen und Liebesgeschichten. Zürich 1950. (Bibliothek der altén Welt.) (Többek között közli a hettita királyleány egyiptomi bevonulásáról szóló beszámolót.)
B. Schwartz, *The Hittites.* A list of references in the New York Public Library. New York 1939.
F. Sommer, *Hethitisches I— II.* Leipzig 1920 — 22. (Boghazköi-Studien 4., 7.)
—, *Hethiter und Hethitisch.* Stuttgart?i947.
O. Spengler, *Zur Weltgeschichte des zzaeiten vorchristlichen Jahrtausends.* A „Reden und Áufsatze" c. gyűjteményes kötetben, 3. kiad., München 1952.
—, *Achaerfragen.* Uo.
E. Vietta, *Der Weg zu den Hethitern.* Frankfurter Allgemeine Zeitung 1951. okt. 25. sz.
—, *Die Heiligtümer der Hethiter.* Uo., 1951. nov. 5. sz.
M. Vieyra, *Hittite Art 2300 — 750.* B. C. London 1955.
F. Wachsmann, *Die radioaktiven Isotope und ihre Anwendung in Medizin und Technik.* München 1954.

M. Wegner, *Die Musikinstrumente des Altén Orients.* Münster 1950. (Orbis Antiquus 2.)
L. Woolley, *Digging up the Past.* Penguin Books, repr. London 1952. (A német kiadás címe: Mit Hacke und Spaten. Leipzig 1950.)
—, *A Forgotten Kingdom.* Penguin Books, London 1953. (A német kiadás címe: *Ein vergessenes Königreich.* Die Ausgrabung der zwei Hügel Atschana und al-Mina im türkischen Hatay. Wiesbaden 1954.)
W. H. Worrell, *A Study of Races in the Ancient Near East.* Cambridge 1927.
W. Wright, *The Empire of the Hittites* (with decipherment of Hittite inscriptions by Prof. A. H. Sayce, a map by Col. Sir Charles Wilson, and a complete set of Hittite inscriptions revised by W. H. Rylands). London 1884.

2. A FELFEDEZÉSHEZ

(Az első útleírások; az első leletek és elméletek 1912-ig)

J. G. Anderson, *Exploration in Asia Minor during* 1898. Ann. of Brit. School at Athens 4 (1899) évf.
C. J. Ball, *The Letter of the King of Arzapi to Amenophis III.* Academy 1889. nov. sz.
H. Barth, *Über die Ruinen bei Uejiilt im altén Kappadocien.* Archaeologische Zeitung 1859. évf.
J. H. Breasted, *When did the Hittites enter Palestine?* American Journal of Semitic Languages and Literatures 21 (1904) évf.
J. L. Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land.* London 1822. (A német kiadás Weimarban, 1823-ban jelent meg.)
J. Campbell, *The Hittites,* their insciptions and their history. I—II. London 1891.
„Carchemisch": tudósítás a Times 1880. augusztusi heti kiadásában.
E. Chantre, *Rscherches archéologiques dans I'Asie Occidentale.* Mission en Cappadoce 1893—1894. Paris 1898.
C. R. Conder, *The dedperment of the Hittite hieroglyphs.* Academy 1887. márc. sz.
F. J. Davis, *Anatolica,* or the journal of a visit to some of the ancient ruined cities of Caria, Phrygia, Lycia and Pisidia. London 1874.
—, *On a new Hamathite inscription at Ibreez.* Transactions of the Society of Biblical Archaeology 4 (1876) évf.
J. Garstang, *Dr. Winckler's discoveries of Hittite Remains at Boghazkeui.* Annals of Archaeology and Anthropology (Liverpool) 1 (1908) évf.
—j *Excavations at Sakje-Geuzi in North Syria.* Uo., 1. és 5. évf.
J. Halévy, *Sur la langue des Hétéens.* Bull. Acad. Inscr. 15 (1887) évf.
W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia,* with some account of their antiquities and geology. I—II. London 1842. (V. Schomburgk fordításában németül: Leipzig 1843-)
G. Hirschfeld, *Die Felsenreliefs in Kleinasien und das Volk der Hethiter.* Zweiter Beitrag zur Kunstgeschichte Kleinasiens. Berlin 1887.
K. Humann—O. Puchstein, *Reise in Kleinasien und Nord-Syrien.* Berlin 1890.
P. Jensen, *Th so-called Hittite inscriptions.* Academy 46 (1894) évf.
—, *Grundlagen für eine Entzifferung der (hattischen oder) cilicischen (?) Inschriften.* Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft 48 (1894) évf.
J. A. Knudtzon, *Die zwei Arzawa-Briefe.* Die áltesten Urkunden in indogermanischcr Sprache, mit Bemerkungen von S. Bugge und A. Torp. Leipzig 1902. (A hettitológia *története* szempontjából rendkívül fontos mű: Knudtzon volt az első, aki a hettita agyagcseréptáblák nyelvének *indoeurópai* jellegét megsejtette.)
R. Koldewey, *Die hethitische Inschrift* gefunden in der Königsburg von Babylon am 22. August 1899. und veröffentlicht mit einer Abbildung und drei Tafeln. Leipzig 1900.

F. v. Luschan (és mások), *Ausgrabimgen in Sendschirli.* I—V. Berlin 1893, 1898, 1902, 1911 és 1943-
Macridy Bey, *La pone des sphinx á Euyuk.* Fouillcs du Musée Impérial Ottoman. Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft 13 (1908) évf.
L. Messerschmidt, *Hethitische Falschungen.* Orientalische Literaturzeitung 3 (1900) évf.
A. D. Mordtmann, *Boghasköi und Uyilk.* Sitzungsberichte der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1861.
F. E. Pciser, *Die hethitischen Inschriften.* Bin Versuch ihrer Entzifferung nebst einer das vveitere Srudium vorbereitenden methodisch geordneten Ausgabe. Berlin 1892.
G. Perrot—E. Guillaume—J. Delbet, *Exploration archénlogique de la Galatia et de la Bithynie, d'une partié de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont, executée en 1861.* I—II. Paris 1872. (Itt azzal a bibiliográfiai furcsasággal van dolgunk, hogy a II. — képes — kötet már 1862-ben megjelent, az I. — szöveg — kötet viszont csak tíz évvel később. Ez a magyarázata annak, hogy főleg a lexikonokban annyi ellentmondó adatot találhatunk e fontos mű megjelenési évére vonatkozólag.)
O. Puchstein, *Boghazköi,die Bauwerke.* Mitteilungen de Deutschen Orientgesellschaft, Leipzig, 19 (1912) évf.
W. H. Rylands, *Engraved gem from Nineveh.* Proceedings of the Society of Biblical Archaeology 6 (1884) évf.
A. H. Sayce *On the Hamathite inscriptions.* Transactions of the Society of Biblical Archaeology 5 (1877) évf.
—, *The Hittites in Asia Minor.* Academy 1879. nov. sz.
—, *The bi-lingual Hittite and cuneiform inscription of Tarkondémos.* Transactions of the Society of Biblical Archaeology 7 (1882) évf.
—, *The inscriptions of Tarkondemos.* Proceedings of the Society of Biblical Archaeology 7 (1885) évf.
—, *The Hittite inscription discovered by Sir W. M. Ramsay and Aiiss Bell on the Kara-Dagh.* Proceedings of the Society of Biblical Archaeology 31 (1909) évf.
Ch. Texier, *Description de TAsie Mineure,* faite par ordre du Gouvernement frangais de 1833—1837, et publiée par le Ministére de l'lnstruction Publique. Beaux-arts, monuments historiques, plans et topographie des cités antiques, gravures de Lemaitre. I—III. Paris 1839—1849.
R. C. Thompson, *A Journey by some Unmapped Routes in the Western Hettite Country between Angora and Eregli.* Proceedings, of the Society for Biblical Archaeology 22—23 (1910—1911) évf.
H. Winckler, *Der Tontafelfund von Tell el-Amarna.* Berlin 1890.
—, *Vorlaufige Nachrichten über de Ausgrabimgen in Boghazkói im Sommer 1907.* Die Tontafel-Funde. Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft 35 (1907) évf.
—, *Zwei Gedachtnisreden* (emlékbeszédek Wincklerről), in der Vordcrasiatischen Gesellschaft gehalten am 2. Juli 1913. von A. Jeremiás und O. Weber, und Winckler-Bibliographie, zusammengestellt von O. Schroeder. Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft. XX/1. köt.
H. Winckler—O. Puchstein, *Excavations at Boghaz-Keui in the Summer of 1907.* Smithsonian Report for 1908.
W. Wright, *The dicepherment of the Hittite inscriptions.* British Weekly, 1887. márc. sz.

3- A NYELVEKHEZ ÉS AZ ÍRÁSOKHOZ

(A megfejtések története;
a karatepei feliratok irodalmát 1. az 5. csoportban)

W. F. Albright, *Hittite Scripts.* Antiquity 8 (1934) évf.

\V. Andrae, *Hethitische Inschriften auf Bleistreifen aus Assur.* Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 46 (1924) évf.

R. D. Barnett, *Hittite Hieorglyphic Texts at Aleppo.* Iraq (London) 10 (1948) évf.

K. Bittel, *Bemerkungen über einige in Kleinasien gefundene Siegel.* Archiv für Orientforschung (Berlin) 13 (1941) évf., 6. sz.

G. Bonfante, *Hieroglyphic Hittite, Indo-Hittite, and the linguistic method.* Journal of American Oriental Society 65 (1945) évf.

—, *Indo-Hittite and Area! Linguistics.* American Journal of Philology 67 (1946) évf.

G. Bonfante—I. J. Gelb, *The Position of hieroglyphic Hittite" among the Indo-European Languages.* Journal of American Oriental Society 1945. évf.

Fr. Bopp, *Vergleichende Grammatik* des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen. I—V. Berlin 1833—1849.

H. Th. Bossert, *Santas und Kupapa.* Neue Beiträge zur Entzifferung der kretischen und hethitischen Bilderschrift. Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft (.Leipzig) 6 (1932) évf. 3. sz.

—, *Nischan-Tepe und Nischan-Tasch.* Archiv für Orientforschung (Berlin) 9 (1934) évf., 4. sz.

—, *Ein hethitisches Königssiegel.* Berlin 1944.

—, *Das hieroglyphenhethitische Zahlwort „Fünf".* Archiv Orientálni 18 (1950) évf.

—, *Zu drei hie roglyphenhethitischen Inschriften.* Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung (Heidelberg) 1 (1950) 2. sz.

—, *Schreibstoff und Schreibgerät der Hethiter.* Belleten (Ankara) 16 (1952) évf.

—, *Wis lange wurden hethitische Hieroglyphen geschrieben ?* Die Welt des Orients. Wissenschaftliche Beitrage zur Kunde des Morgenlandes (Göttingen) 1 (1952) évf., 2. sz.

E. Cowley, T he Hittites. Schweich Lectures, London 1920.

L. Delaporte, *Manuel de la langue hittite.* Paris 1929—1933.

—, *Pour lire le hittite cuéniforme.* Paris 1935.

L. Delaporte—P. Meriggi, *L'inscription hittite hiéroglyphique du Soultan han.* Revue Hittite et Asianique 2 (1932—1934) évf.

E. O. Forrer, *Die acht Sprachen der Boghazköi— Inschriften.* Sitzungsberichte der Preuss. Akadcmie der Wissenschaften, 1919. évf.

Die Inschriften und Sprachen des Hatti-Reiches. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 36 (1922) évf.

J. Friedrich, *Kleinasiatische Sprachdenkmaler.* Berlin 1932.

—, *Kleine Beitrage zur churritischen Grammatik.* Leipzig 1939.

—, *Hethitisches Elementarbuch,* I—II. 1940—1946.

—, *Hethitisches Wörterbuch.* Heidelberg 1952—1954.

—, *Eine hethitische Keilschrifttafel mit minoischen Linearzeichen.* Minos (Salamanca) 3 (19^4) évf.

I. J. Gelb, *Hittite Hieroglyphs.* I—III. Chicago 1931, 1935, 1942.

—, *Inscriptions from Alishar and vicinity.* Oriental Inst. Publ. of the Univ. of Chicago 27 (1935) évf-

—, *Hittite Hieroglyphic Monuments.* Uo. 45 (1939) évf.

—j *Hurrians and Subarians.* Chicago 1944.

—, *A contribution to the Proto-Indo-European question.* Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung (Heidelberg) 2 (1951) évf., 1. sz.

A. Götze, *Hittite and the Indo-European Languages.* Journal of American Oriental Society **45** **(1945)** évf.

H. G. Güterbock, *Siege! aus Boghazköy.* I—II. Archiv fiir Orientforschung, Beihefte 5. und 7 (194°. J944)-

—, *Die Elemente MUWA und ZIT1 in den hethitischen Hieroglyphen.* Symbolae Hrozn^, III. Archiv Orientálni 18 (1950) évf., 1. sz.

B. (Fr.) Hrozny, *Die Lösung des hethitischen Problems.* Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft 56 (1915) évf.

—, *Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm.* Ein Entzifferungsversuch. Leipzig 1917.

—, *Über die Völker und Sprachen des altén Chatti-Landes* Boghazköi-Studien 5 (1920) évf.

—, *Etruskisch und die hethitischen Sprachen.* Zeitschrift für Assyriologie 38 (1928) évf.

—, *Les inscriptions Hittites Hiéroglyphiques. I—III.* Prague 1933—1937.

P. Jensen, *Ziffern und Zahlen in den hittitischen Hieroglyphcninschriften.* Zeitschrift für Ethnologie 44 (1933) évf.

W. Jones, *Grammar of the Persian Language.* 1771.

J. H. Jonkees, *Zur Transcription des Lydischen.* Mnemosyne 7 (1939) évf.

A. Juret, *Esquisse d'un vocabulaire étymologique de la langue hittite.* Paris 1940.

P. Kahle—F. Sommer, *Die lydisch-aramaische Bilingue.* Kleinasiatische Forschungen 1 (1927) évf.

A. B. Keith, *The Relation of Hittite, Tocharian and Indo-European.* Indian Historical Quarterly 14 (1938) évf.

E. Laroche, *Hattic Deities and their Epithets.* Journal of Cuneiform Studies I (1947) 187—216.I.1.

—, *Études proto-hittites.* Revue d'Assyriologie 41 (1948) évf.

—, *Problimes de la linguistique Asianique.* Conférences de l'lnstitut de Linguistique de l'Université de Paris, IX (1949). (Megjelent: Paris 1950.)

—, *Une conjuration bilingue Hatti-Hittite.* Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung (Heidelberg) 1 (1950) évf., 2. sz.

—, *Importations mycénienms d Boghaz—KőyP* Minos (Salamanca) 3 (1954) évf.

V. Lesny, *The language of the Mitanni chieftains,* a third branch of the Aryan group. Archiv Orientálni 4 (1932) évf.

A. Meillet, *La chronologic des langues indo-européennes et le dcveloppement du gendre fiminin.* Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres, 1930. évf.

—, *Essai de chronologie des langues indo-européennes.* Bulletin de la Société Linguistique de Paris 32 (1931) 1—28. 1.

P. Meriggi, *Die „hethitischen" Hieroglyphcninschriften, I.: Die kürzeren Votiv- und Bauinschriften.* II.; *Die liingeren Votiv- und Bauinschriften.* Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 40—41 (1933-1934) évf.

—, *Die heihitische Hieroglyphenschrift.* Zeitschrift für Assyriologie 39 (1930) évf.

L. Messerschmidt, *Corpus Inscriptionum Hettiiicarum.* Mitteilungen der Vorderasútisch-Aegyptischen Gesellschaft 5, 7, 11 (1900, 1902, 1907).

H. Otten, *Zum Palaischen.* Zeitschrift für Assyriologie 48 (1944) évf.

A. Parrot — J. Nougayrol, *Un document defondation hurrite.* Revue d'Assyi iologie 42 (1948) évf.

H. Pedersen, *Hittitisch und die anderen indo-europaischen Sprachen.* Kopenhagen 1938.

—, *Lykisch urtd Hittitisch.* Kopenhagen. 1945.

W. Petersen, *Hittite and Tocharian.* Language 9 (1933) évf.

V. Pisani, *La question de l'indo-hittite et le concepte de parenté linguistique.* Archiv Orientálni 17 (1949) évf.

B. Rosenkranz, *Die Stellung des Luwischen im Hatti-Reiche.* Indogermanische Forschungen **56** (1938) évf.

A. H. Sayce, *The decipherment of the Hittite hieroglyphic texts.* Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1922. évf.

—, *Proto-Hittite.* Journal of Royal Asiatic Society, 1924. évf.
—, *The hiroglyphic inscription on the seal of Subbiluliuma.* Archiv für Orientforschung 7 (1931-1932) évf.
—, *Indians in Western Asia in the fifteenth century B. C.* Oriental Studies in honour of Cursetji Erachji Pavry. London 1933.
S. Smith, *The Greek Trade at Al Mina.* Antiquaries Journal 22 (1942) évf.
E. A. Speiser, *Introduction to Hurrian.* Annual of American Schools of Oriental Research 20 (1941) évf.
Fr. Steinherr, *Hittite hieroglyphic „all, every, whole".* Oriens 1 (1948) évf.
—, *Proposal for a new reading of the Hittite Hieroglyphic „tar".* Oriens 2 (1949) évf., 1. sz.
—, *Zu einer neuen hieroglyphenhethitischen Studie.* Orientalia (Roma) 20 (1951.) évf., 1. sz.
—, *Zu den neuen karischen Inschriften.* Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung 1 (1951) évf.
—, *Minoisch und Hieroglyphenhcthitisch.* Minos (Salamanca) 3 (1954) évf.
E. H. Sturtevant, *The Relationship of Hittite to Indo-European.* Transactions of the American Philological Association 60 (1929) évf.
—, *A Comparative Grammar of the Hittite Language.* Philadelphia 1933—1951.
—, *A Hittite Glossary.* Philadelphia 1936; pótkötet: 1939.
—, *The Indo-Hittite Laryngals.* Philadelphia 1942.
—, *Hittite and Areal Linguistics* . Language 23 (1947) évf.
R. C. Thompson, *A new decipherment of the Hittite hieroglyphs.* Archaeologia (Oxford) 64 (1913) évf.
F. J. Tritsch, *Lycian, Luwian and Hittite.* Archiv Orientálni 18 (1950) évf.
E. F. Weidner, *Studien zur hethitischen Sprachwissenschaft,* I. Leipziger Semitistische Studien 8 (1917).

4. A TÖRTÉNELEMHEZ

(A hettita politikához, valláshoz, művészethez és általános kultúrtörténethez — a birodalom megsemmisüléséig, i. e. 1200 körül; itt találhatók az 1912 utáni ásatások beszámolói is)

E. Akurgal, *Remarques stilistiques sur les reliefs de Maiatya.* Ankara 1946.
—, *Spáthethitische Bildkunst.* Ankara 1949.
W. F. Albright, *The Anatolian Goddess Kubaba.* Archiv für Orientforschung (Berlin) 5 (1929) évf.
—, *A Third Revision in the Early Chronology of Western Asia.* Bulletin of the American Schools of Oriental Research, 88. sz. (1942).
A. Alt, *Zur Topographie der Schlacht bei Kades.* Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins 55 (1932) évf.
M. Anstock-Darga, *Ein Relief aus dem Bertiz-Tal.* Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung (Heidelberg) 1 (1950) évf., 1. sz.
K. Balkan, *Ankara arkeoloji miizesinde bulunan Bogazköy tabletleri.* Istanbul 1948.
R. D. Barnett, *The Epic of Kumarbi and the Iheogony of Hesiod.* Journal of Hellenic Studies 45 (1945) évf.
K. Bittel, *Vorldufiger Bericht über eine Grabung auf Bilyük Kale, der Akropolts von Bogazköy.*
Archaologischer Anzeiger, Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archaologischen Instituts, 46 (1931) évf. I-II.
—, *Die Felsbilder von Yazilikaya.* Neue Aufnahmen der deutschen Boghazköy-Expedition 1931. Istanbuler Forschungcn, Bamberg 1934.
—, *Die Ruinen von Bogazköy,* der Haupstadt des Hethiterreiches. Kurze Beschreibung. Berlin—Leipzig 1937.

—, *Bogazköy.* Die Kleinfunde der Grabungen 1906—1912. Deutsche Orientgesellschaft, 60. sz. Leipzig 1937.
—, *Die Reliefs am Karabei bei Nif (Kemal Pa%a).* Nebst einigen Bemerkungen über die hethitischen Denkmaler Westkleinasiens. Archiv für Orientforschung (Berlin) 13 (1940) évf. 4-5. sz.
—, *Bemerkungen zu dem auf BUyiikkale (Bogazköy) entdecklen hethitischen Siegeldepot.* Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung (Heidelberg) 1 (1940) évf., 2. sz.
K. Bittel—H. G. Güterbock, *Vorláufiger Bericht über die dritte Grabung in Bogazköy.* Mitteilungen der Deutschen Orient-Geselischaft, 72. sz., 1933.
—, *Bogazköy.* Neue Untersuchungen in der hethitischen Hauptstadt. Abhandlungen der-Preuss. Akademie der Wissensch. (Berlin) 1935. évf.
K. Bittel—R. Naumann, *Bogazköy. II. Neue Untersuchungen hethitischer Architektur.* Abhandlungen der Preuss. Akademie der Wissensch. (Berlin) 1938. évf., z. sz.
K. Bittel—R. Naumann—H. Ottó, *Yazilikaya. Architektur, Felsbilder, Inschriften und Klein) funde.* Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Geselischaft (Leipzig, 61 (1941)-
K. Bittel—R. Naumann (S. Hrhardt és R. Vogel közreműködésével), *Bogazköy-Hattuia.* Ergebnisse der Ausgrabungen des Deutschen Archáologischen Instituts und der Deutschen Orient-Geselischaft in den Jaliren 1931—1939. (I.: Architektur, Topographie, Landeskunde und Siedlungsgeschichte.) 63. wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Geselischaft, Stuttgart. 1952.
F. M. T. Böhl, *Tud'alia /., Zeitgenosse Abrahams um* 1650 *v. Chr.* Zeitschrift für Alttestamentliche Wissenschaft, N. F. 1 (1924) évf.
A. Boissier, *Alantique babylonienne et mantique hittite.* Paris 1935.
H. Th. Bossert, *Zur Chronologie der Skulpturen von Maiatya.* Felsefe Arkivi 1947.
—, *Das hethitische Felsrelief bei Hanyeri (Gezbeli).* Orientalia, Commentarii periodoci Pontiíicii Instituti Biblici (Roma) 23 (1954) évf., 2. sz.
C. G. Brandenstein, *Hethitische Götter nach Bildbeschrcibungen in Keilschrifttexten.* Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, 46 (1943) évf., 2. sz.
J. H. Breasted, *The Battle of Kadesh.* A study in the earliest known military strategy. Univ. of Chicago, Dexennial Publ. 5. Chicago 1903.
A. H. Burne, *Some Notes on the battle of Kadesh.* Journal of Egyptian Archaeology, 7 (1920) évf.
W. M. Calder, *Notes on Anatolian Religion.* Journal of the Manchester Egyptian and Oriental Society, 11 (1924) évf.
E. Cavaignac, *L'Égypie, le Mitanni el les Hittites de 1478 á 1350.* Revue Hittite et Asianique 1 (1932) évf.
—, *Subbiluliuma et son temps.* Paris 1932.
—, *L'affaire de Iaruvatta.* Revue Hittite et Asianique 1 (1931) évf.
—, *Synchronismes assyriens, égyptiens et hittites* (XIVe—XIIIe siácles). Uo., 2 (1933) évf.
—, *La date et l'ordre des campagnes de Mursil.* Uo., 2 (1934) évf.
—, *Hittites et Achéens.* Uo., 3 (1935) évf.
—, *L'histoire politique de 1'Orient de 1340 d 1230.* Succession des événements. Uo., 3 (1935) évf.
—, *La lettre de Ramses II au roi de Mira.* Uo., 3 (1935) évf.
—, *La maison de Subbiluliuma.* Uo., 3 (1936) évf.
—, *La question hittito-achéenne aprés les derniéres publications.* Bulletin de Correspondance Hellénique. 70 (1946) évf.
P. Collinet, *Droit babylonien, droit assyrien, droit hittite.* Journal des Savants, 1932. évf.
P. Couissin, *Le dieu cpée de lasili-Kaia et le culte de l'épée dans l'antiquité.* Revue Archéologique 2 (1928) évf.
E. Cuq, *Études sur le droit babylonien, les lois assyriennes et les lois hittites.* Paris 1929.
L. Delaporte, *Les Hittites sont-ils nommés dans le Bible?* Revue Hittite et Asianique, 4 (1938) évf.

—j *Arslantepe, I. La Porte des Lions.* Paris 1940.
R. Dussaud, *Un point de chronologie hittite et assyrienne.* Syria 16 (1935) évf.
—j *Dotation des reliefs de Malat-ya.* Comtes rendus de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres, 1945. évf.
E. O. Forrer, *Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Boghazköy.* Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft, 43 (1924). évf.
—, *Die Griechen in den Boghazköy-Texten.* Orientalistische Literaturzeitung. 1924. évf.
—, *Ergebnisse eincr archaologischen Reise in Kleinasien.* Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft, 65 (1927). évf.
—, *Für die Griechen in den Boghazköy-Inschriften.* Kleinasiatische Forschungen, 1 (1929) évf.
—j *La découverte de la Gréce Mycénienne dans les textes cunéiformes de Vempire hittite.* Revuc des Etudes Grecques 40 (1930) évf.
—, *The Hittites in Palestine.* Palestine Exploration Quarterly 68 — 69 (1936 — 1937) évf.
L. Franz, *Die Muttergöttin im Vorderen Orient und in Europa.* Der Alte Orient XXXV/3., Leipzig 1937.
J. Friedrich, *Staatsvertrdge des Hattireichs.* Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft 31 (1926) és 34 (1930) évf.
—, *Werden in den hethitischen Keilschrifttexten die Griechen erwdhnt?* Kleinasiatische Forschungen 1929. évf.
G. Furlani, *La religione degli Hittiti.* Bologna 1936.
—, The Basic Aspect of Hittite Religion. Harvard Theological Review 31 (1938) évf.
J. Garstang, *The Sun-Goddess of Arinna.* Annals of Archaeology and Anthropology 6 (1914) évf.
—, *The Winged Deity and other Sculptures of Malatia.* Uo.
—, *Excavations at Mersin,* 1938 — 1939. The historic periods. Uo., 26 (1940) évf.
—, *Notes on a journey through Asia Minor.* Uo.
—, *Hittite Military Roads in Asia Minor.* American Journal of Archaeology 47 (1943) évf.
H. de Genouillac, *Céramique cappadocienne.* Paris 1926.
H. Goldmann, *Excavations at Tarsus.* American Journal of Archaeology, 39 (1935) 526 — 549; 4i (1937) 262—286; 42 (1938) 30—54; 44 (1940) 60—86. 1.
A. Götze, *Zur Schlacht bei Quades.* Orientalische Literaturzeitung 32 (1929) évf.
—, *The Hittite Ritual of Tunnawi* (in cooperation with E. H. Sturtevant). American Oriental Society (New Haven), 1938. évf.
—j *Kizzuwatna and the problem of Hittite Geography.* New Haven 1940.
—, *The linguistic continuity of Anatolia a shown by its proper names.* Journal of Cuneiform Studies, *8* (1954) évf., 2. sz.
O. R. Gurney, *Hittite Prayers of Mursili II.* Annals of Archaeology and Anthropology (Liverpool), 27 (1940) évf.
H. G. Güterbock, *Die historische Tradition und ihre literarische Gestaltung bei Babyloniern und Hethitern bis 1200.* Zeitschrift für Assyriologie 42—43 (1933 — 1934) évf.
—j *Neue Ahhijawá-Texte.* Zeitschrift für Assyriologie, 43 (1934) évf.
—, *Siegcl aus Bogazköy.* I — II. Archiv für Orientforschung 1940 és 1944.
—, *Hethitische Götterdarstellungen und Götternamen.* Belleten (Ankara) 1943. évf.
—j *The Hittite version of the Hurrian Kumarbi Myths.* Oriental Forerunners of Hesiod. American Journal of Archaeology, 52 (1948) évf.
—, *The Song of UUikummi.* Journal of Cuneiform Studies 5 — 6 (1951 —1952) évf.
H. R. Hall, *Mursil and Myrtilos.* Journal of Hellenic Studies 29 (1909) évf.
G. M. A. Hanfmann, *Archaeology in Homeric Asia Minor.* American Journal of Archaeology 52 (1948) évf.
D. G. Hogarth, *Hittite seals with particular reference to the Ashmolean Collection.* Oxford 1920.
D. G. Hogarth — C. L. Woolley, *Carchemish.* Report on the excavations at Djerabis on behalf of the British Museum. I — II. London 1914—1921.
J. Holt, *Quelques interpretations du Code Hittite.* Archiv Orientálni 17 (1950) évf.

B. (Fr.) Hrozny, *Über die Völker und Sprachen des altén Chatti-Landes. — Hethitische Könige.* (Két tanulmány.) Boghazköi-Studien 5. Leipzig 1920.
—, *Náram-Sin et ses ennemis d'aprés un texte hittite.* Archiv Orientálni 1 (1929) évf.
—, *Sur unp ragraphe du Code Hittite.* Archiv Orientálni 16 (1947) évf.
A. Jirku, *Eine ethitische Ansiedlung in Jerusalem zur Zeit von El-Amarna.* Zeitschrift des Deutschen Palasuna-Vereins 43 (1920) évf.
A. A. Kampman, *De Historische Betcekenis det Hethietische Vestingbouwkunde.* Med. en Vcrh. Ex Oriente Lux 7. Leiden 1947.
V. Korosec, *Hethitische Staatsvertrage.* Ein Beitrag zu ihrcr juristischen Wertung. Leipziger Rechtswissenschaftliche Studicn 60. Leipzig 1931.
—, *Beitrage zum hethitischen Prívatrecht.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung 52 (1932) évf.
—, *Raub- und Kaufehe 'm hethitischen Recht.* Studi in onore di Salvatore Riccobono. I. köt. Palermo 1932.
—, *Einige Beitrage zi : hethitischen Sklavenrecht.* A P. Koschaker-emlékkönyvben.
H. Z. Kosay, *A Great Discovery.* (Excavations at Alaja Hüyük.) Illustrated London News, 1945. július.
P. Koschaker, *Fratriarchat, Hausgemeinschaft und Mutterrech in Keilschriftrechten.* Zeitschrift für Assyriologie 41 (1933) évf.
—, *Zum Levirat nach hethitischem Recht.* Revue Hittite et Asianique 2 (1933) évf.
K. Krause, *Bogazköy Tempel* V. Ein Beitrag zum Problem der hethitischen Baukunst. Istanbuler Forschungen 2 (1940).
C. Kuentz, *La bataille de Quadech.* Mémoires de l'Institut Fra^ais d'Archéologie Orientale 55 (1934) évf.
B. Landsberger, *Assyrische Königsliste und „dunkles Zeitalter".* Journal of Cuneiform Studies 8 (1954) 1-3. sz.
E. Laroche, *Un point d'histoire: Ulmi Tesub.* Revue Hittite et Asianique 8 (1947—1948) évf.
—, *Recherches sur les ttoms des dieux hittites.* Paris 1947.
—, *Tesub, Hebat et leur cour.* Journal of Cuneiform Studies 2 (1948) évf.
W. Leonhard, *Hettiter und Amazonén.* Leipzig 1911.
A. Lesky, *Ein ritueller Scheinkampf bei den Hethitern.* Archiv für Religionswissenschaft 24 (1927) évf.
J. Lewy, *La chronologic de Bithana et d'Anitta de Kussara.* Revue Hittite et Asianique 3 (1934) évf.
R. Naumann, *Bogazköy.* Archiv für Orientforschung (Berlin) 13 (1940) évf., 4—5. sz.
M. Noth, *Die Stadt Kadesh am Orontes in der Geschichte des zweiten Jahrtausends v. Chr.* Die Welt des Orients. 1948.
M. v. Oppcnheim, *Tell Halaf.* A new culture in oldest Mesopotamia. London 1933.
H. H. von der Osten, *Explorations in Central Anatolia*, season of 1926. Univ. of Chicago, Or. Inst. Publ., 5. Chicago 1929.
—, *Explorations in Hittite Asia Minor,* 1927—1929. Univ. of Chicago, Or. Inst. Comm. 6—8, Chicago 1929—1930.
—, *Four Hittite Rhytons.* Parnassus (New York) 1932.
—, *Discoveries in Anatolia,* 1930—1931. Univ. of Chicago, Or. Inst. Comm. 14, Chicago 1933.
—, *The Alishar Hüyük, seasons of 1930—1932.* Univ. of Chicago, Or. Inst. Publ. 28—30, Chicago 1937.
H. Otten, *Ein Bestattungsritual hethitischer Könige.* Zeitschrift für Assyriologie 46 (1942) évf.
—, *Die hethitischen Königslisten und die altorientalische Chronologie.* Mitteilungen der Deutschen Orient-Geselischaft 83, (1951).
T. özgü?, *Where the Assyrians built a commercial empire in second millennium Anatolia: excavating the „Karúm" of Kanes.* Illustrated London News, 1950 jan.
W. J. Phythian-Adams, *Hittite and Trojan Allies.* Bulletin of British School of Archaeology in Jerusalem r (1922) 3—7. 1.

G. Poisson, *Tantale, roi des Hittites.* Rcvue Archcologique, sér. 5. 22 (1925) évf.
W. K. Prentice, *The Achaeans.* American Journal of Archaeology 33 (1929) évf.
J. Price, *The so-called Levirate-Marriage in Hittite and Assyrian Laws.* Oriental Studies, Baltimore 1926.
O. Puchstein, *Boghazköy, die Bauwerke.* Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft 19. Leipzig 1912. (H. Kohl és D. Krencker közreműködésével).
A. F. Puukko, *Die altassyrischen und hethitischen Gesetze und das alte Testament.* Studia Orientalia 1 (1925) évf.
—, *Die Leviratsehe in den altorientalischen Gesetzen.* Archiv Orientálni 17 (1949) évf.
H. M. Ransome, *Sacred Bee in Ancient Times and Folklore.* London 1937.
B. Rosenkranz, *Zur Chronologie der hethitischen Gesetze.* Zeitschrift für Assyriologie 44 (1938) évf.
M. San Nicolö, *Zur Frage der Schriftlichkeit des Abschlusses von Rechtsgeschaften bei den Hethitern.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung 56 (1936) évf.
A. H. Sayce, *Perseus and the Achaeans in the Hittite tablets.* Journal of Hellenic Studies 45 (1925) évf.
F. Schachcrmeyr, *Hethiter und Achaer.* Mitteilungen der Altorientalischen Gcscllschaft (Leipzig) 9 (1935) évf., 1—2. sz.
C. F. A. Schaeffer, *Stratigraphie comparée et chronologie de I'Asie Occidentale.* London 1948.
O. Schroeder, *Uria der Hettiter.* Zeitschrift für Alttestamentliche Wissenschaft 35 (1915) évf.
A. Shewan, *Hittite Names.* Classical Review (London) 45 (1931) évf., 2—4. sz.
S. Smith, *Alalakh and Chronology.* London 1940.
—, *Amarna Letter 170 and Chronology.* Halil Edhem hátira kitabi. Ankara 1947.
F. Sommer, *Die Ahhijawa-Urkunden.* Abhandlungen der Bayrischen Akademie der Wissenschaften, Neue Folge 6 (1932) évf.
—, *Ahhijawa und keine Ende?* Indogermanische Forschungen 55 (1937) 169—297. 1.
F. Sommer—A. Faikenstein, *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattusili I.* (Labarna II.) Abhandlungen der Bayrischen Akademie der Wissenschaften, München, Neue Folge 16 (1938) évf.
H. A. Strong—J. Garstang, *The Syrian Goddess.* London 1913.
J. Sturm, *Wer ist Piphururias?* Revue Hittite et Asianique 2 (1933) évf.
—, *Der Hettiterkrieg Ramses' II.* Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgcnlandes, 1939. évf.
E. Tenner, *Tages- und Nachtsonne bei den Hethitern.* Zeitschrift für Assyriologie 38 (1929) évf.
D. Vaughan, *Notes on the Dado Sculptures of Sakjegeuzi.* Annals of Archaeology and Anthropology (Liverpool) 21 (1934) évf.
C. Virolleaud, *Suppiluliuma et Niqmad d' Ugarit.* Revue Hittitet Asianique 5 (1939) évf.
O. Weber, *Die Kunst der Hethiter.* Orbis Pictus 9. Berlin 1922.
E. F. Weidner, *Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien.* Die altesten geschichtlichen Beziehungen zwischen Babylonien und Hatti. Boghazköi-Studien 6. Leipzig 1922.
—, *Politische Dokumente aus Kleinasien.* Boghazköi-Studien 8. Leipzig 1923.
R. Weill, *Les Achécns d'Asie Mineure et les problem es de l'arrivée achéenne sur la Méditerranée au II" millénaire.* Journal Asiatique 216 (1930) 77—108. 1.
J. A. Wilson, *The Texts of the Battle of Quadesh.* American Journal of Semitic Languages 43 (1927) évf.
L. Wohler, *Die altrömische und die hethitische evocatio.* Archiv für Religionswisscnschaft 25 (1928) évf.
C. L. Woolley, *Hittite burial customs.* Annals of Archaeology and Anthropology 6 (1914) évf.
—j *New Clues to Hittite History in Asia.* Illustrated London News, 1937. okt.
—, *Gaps filled in Syrian History of 3500 years ago: new discoveries at Atchana, near Antioch.* Uo., 1938. szept.
—, *Excavations at Atchana-Alalakh.* Antiquaries Journal 19 (1939) és 28 (1948) évf.

S. Ycivin, *Canaanite and Hittite Strategy in the second half of the second Millennium B. C.* Journal of Near Eastern Studies (Chicago), 8 (1950) évf.

5. A KIS ÁLLAMOKHOZ

(Főleg Karatepéhez és az ott talált kétnyelvű szövegekhez; a hettita államoknak az asszir birodalomba való beolvadásáig, i. e. 700 körül)

U. B. Alkim, *Les résultats archéologiques des fouilles de Karatépé.* Revue Hittite et Asianique 9 (1948-1949) évf.
—, *Exc ivations at Karatepe.* Belleten (Ankara) 12 (19 4S) évf.
—, *Third Seasons Work at Karatepe.* Uo. 13 (1949) évf.
—, *Karatepe: Fourth and Fifth Campaigns.* Uo. 14 (1950) évf.
—, *Karatepe: Seventh and Eighth Campaigns.* Uo. 16 (1952) évf.
A. Alt, *Die geschichtliche Bedeutung der neuen phönikischen Inschriften aus Kilikien.* Forschungen und Fortschritte (Berlin), 1948. évf., 11/12. sz.
R. D. Barnett, *A lost language found.* The Spectator 1949. ápr.
—, *Karatepe, the key to the Hittite hieroglyphs.* Anatolian Studies, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara. III. köt., 1953.
R. D. Barnett—I. Leveen—C. Moss, *A Phoenician Inscription from Eastern Cilicia.* Iraq 10 (1948) évf.
Fr. W. v. Bissing, *Zu zwei in Karatepe zutage gekommenen Reliefs mit „BES"-Figuren.* Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung (Heidelberg) 2 (1951) évf., r. sz.
H. Th. Bossert, *Meine beiden ersten Reisen zum Karatepe.* Orientalia (Roma) 17 (1948) évf., 4. sz.
—, *Found at last: a bi-lingual key to the previously undecipherable Hittite Hieroglyphic Inscriptions.* Illustrated London News, 1949. máj.
—, (U. B. Alkim, H. Cambel, N. Ongunsu és Ü. Süzen közreműködésével): *Die Ausgrabungen auf dem Karatepe.* Erster Vorbericht. Ankara 1950.
—, *Die phönizisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe.* Oriens 1—2 (1948—1949) évf.; Archiv Orientálni 18 (1950) Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung 1 — 2 (1950/51 — 1952/53) évf.
—, *Die plwnizischen Inschriften vom Karatepe nach dem Stande vom Herbst 19S3-* Belleten (Ankara) 17 (1953) évf., 66. sz.
—, *Die hieroglyph-hethitischen Inschriften vom Karatepe nach dem Stand vom Herbst; 1953.* Belleten (Ankara) 18 (1954) évf., 69. sz.
H. Th. Bossert—U. B. Alkim, *Karatepe, Kadirli and its Environments.* First and second preliminary reports. Publications of the University of Istanbul 1946—1947.
H. Th. Bossert—H. Cambel, *Karatepe. A preliminary report on a new Hittite site.* Faculty of the University of Istanbul, Publ. of the Inst, for Research in Ancient Oriental Civilizations. 1. sz., Istanbul 1946.
H. Cambel, *Archaologischer Bericht aus Anatolien.* (Rövid tudósítás a harmadik karatepei ásatásról.) Orientalia (Roma) 17 (1948) évf., 2. sz.
—, *Karatepe. An archaeological introduction to a recently discovered Hittite site in Southern Anatolia.* Oriens 1 (1948) évf.
M. Dunand, *Les inscriptions phéniciennes de Karatépé.* Bulletin du Musée de Beyrouth, 7 (1948) évf.
A. Dupont-Sommer, *Azitawadda, roi des Danouniens.* Revue d'Assyriologie 42 (1948) évf.
—, *Le déchiffrement des hiéroglyphes et les inscriptions bilingues de Karatépé.* Revue historique 1949. évf.
J. Friedrich, *Eine altphomzische Inschrift aus Kilikien.* Forschungen und Fortschritte (Berlin), 1948. évf., 7/8. sz.

I. J. Gelb, *The Contribution of the new Cilician Bilinguals to the Decipherment of Hieroglyphic Hittite.* Bibiliotheca Orientális 7 (1950) évf.
C. H. Gordon, *Azitawadda's Phoenician Inscription.* Journal of Near Eastern Studies 8 (1949) évf.
H. G. Gürerbock, *Die Bedeutung der Bilinguen vom Karatepe fiir die Entzifferung der hethitischen Hieroglyphen.* Eranos (Gotenburg) 47 (1949) évf.
D. G. Hogarth, *Carchemish.* Report 011 the excavations at Djerabis on behalf of the British Museum, conducted by C. L. Woolley and T. E. Lawrence. London 1914. (L. még C. L. Woolley „*Carchemish. II.*" c. beszámolóját is alább, a szerző neve alatt.)
D. G. Hogarth—C. L. Woolley —R. D. Barnett, *Carchemish. III.* London 1953.
A. M. Honeyman, *Epigraphic Discoveries at Karatepe.* Palestine Exploration Quarterly, 1949. évf.
N. Kum, *Karatepe harabeleri — Kűsifkimdir?* Az adanai „Türk Sözü" c. hírlap 1949. jan. számában.
B. Landsberger, *Sam'al.* Studicn zur Entdeckung der Ruinenstatten Karatepe. Turkish Historical Society, 1948.
R. Marcus—I. J. Gelb, *A Premilinary Study of the New Phoenician Inscription rom Cilicia.* Journal of Near Eastern Studies, 7 (1948) évf.
—, The Phoenician Stele Inscription from Cilicia. Journal of Near Eastern Studies. 8 (1949) évf.
H. E. del Medico, *Déchiffrement et lecture des hiéroglyphes néohittites.* Revue Hittite et Asianique 10 (1949) évf.
J. Obermann, *New discoveries at Karatepe.* A complete text of the Phoenician Royal Inscription from Cilicia. Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences, 38 (1949) évf.
R. T. O'Callaghan, *The Great Phoenician Portal Inscription from Karatepe.* Orientalia (Roma) 18 (1949) évf.
—, An approach to some religious problems of Karatepe. Archiv Orientálni 18 (1950) évf.
—, The Phoenician Itisription on the king's statue at Karatepe. The Catholic Biblical Quarterly (Roma) n (1949) évf.
Fr. Steinherr, *Karatepe, the Key to the Hittite Hieroglyphics.* Archaeology 2 (1949) évf., 2. sz.
C. L. Woolley, *Carchetnish.il.* Report on the excavatons at Jerablus on behalf of the British Museum conducted by C. L. Woolley, with T. E. Lawrence and P. L. O. Guy. The town defences. London 1921.

6. HETTITA IRODALOM

(Fordítások; másolatok és átírások)

G. A. Barton—B. Weitzel, *A Hittite Chrestomathy with Vocabulary.* Hittite Studies, 2. Paris 1932.
H. Th. Bossert, *Die Bleibriefe aus Assur.* Bibliotheca Orientális (Leiden) 8 (1951) évf., 4. sz.
E. Cavaignac, *Les annales de Subbiluliuma.* Strasbourg 1931.
J. Friedrich, *Aus dem hethitischen Schrifttum.* Der alté Orient 24—25. Leipzig 1925.
—, Staatsvertrage des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache. Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gcsellschaft, 31 (1926) és 34 (1930) évf.
—, Die hethitischen Bruchstiicke des Gilgames-Epos. Zeitschrift für Assyriologie 39 (1930) évf.
—, Ein hethitischer Brief aus Teli Atchana. Orientalia 8 (1939) évf.
—, Der churritische Mythus vom Schlangendámon Hedammu in hethitischer Sprache. Archiv Orientálni 17 (1949) évf.
—, Churritische Mürchen und Sagen in hithitischer Sprache. Zeitschrift für Assyriologie 49 (1950) évf.
J. Friedrich—H. Zimmern, *Hethitische Gesetze aus dem Staatsarchiv von Boghasköi* (um 1300 v. Chr.). Der alte Orient 23/2. Leipzig 1922.

E. O. Forrer, *Die Boghazköi-Texte in Umschrifr.* I—II. 41—42. Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orientgesellschaft, Leipzig 1922 — 1926.

A. Götze, *Madduwattas.* Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, 32 (1928) évf.

—, *Die Pestgebete des Mursilis.* Kleinasiatische Forschungen, 1 (1929) évf.

—, *Verstreute Boghazköi-Texte.* Marburg 1930. (1. és 2. szám alatt közli pl. a két Arzawa-levelet.)

—, *Die Annalen des Mursilis.* Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft, 38 (1933) évf., 3. sz.

—, *Cuneiform Inscriptions from Tarsus.* Journal of the American Oriental Society, 59 (1939) évf.

—, *A new letter from Ramesses to Hattusilis.* Journal of Cuneiform Studies, 1(1947) évf.

O. R. Gurney, *Mita of Pa.hhu.wa.* Annals of Archaeology and Anthropology 28 (1948) évf.

H. G. Giiterbock, *Kumarbi.* Istanbuler Schriften 16, 1946.

—, *Neue Texte zur Geschichte Suppiluliumas.* Indogermanischc Forschungen 60 (1950) évf.

B. (Fr.) Hrozny, *Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi* in Umschrift, mit Übersetzung und Kommentár. Boghazköi-Studien 3. Leipzig 1919.

—, *Code Hittite provenant de l'Asie Mineure.* Hethitica (Paris) 1 (1922) évf.

—, *La deuxiéme d'Arzawa et le vrai nom des hittites indoeuropéens.* Journal Asiatique 218 (1931) évf.

Keilschrifttexte aus Boghazköy. Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Geselischaft 30/1—4. sz. (1916 — 1923) és 36/1—2. sz. (1921).

Keilschrifturkunden aus Boghazköy, herausgegeben von den Staatlichen Museen zu Berlin, Vorderasiatische Abteilung. 27 Mappen. Berlin 1921 —1934.

S. H. Langdon, *Letter of Ramesses II. to a king of Mira.* Journal of Egyptian Archaeology, VI. évf.

D. D. Luckenbill, *Hittite Treaties and Letters.* American Journal of Semitic Languages, 37 (1921) évf.

G. Meier, *Ein akkadisches Heilungsritual aus Bogazköy.* Zeitschrift für Assyriologie, 45 (1942) évf.

W. M. Müllcr, *Der Bilndnisvertrag Ramses'II. und des Chetiterkönigs,* im Originaltext herausgegeben und übersetzt. Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft (Leipzig). 7 (1902) évf., 5. sz.

E. Neufeld, *The Hittite Laws.* Translated into English and Hebrew with Commentary. London 1951.

H. Otten, *Mythen vom Gotte Kumarbi, neue Fragmente.* Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für Orientforschung, 3 (1950).

J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament.* Princeton University Press, 1950. (A hettita szövegeket ford. A. Götze.)

G. Roeder, *Aegypter und Hethiter.* Der Alte Orient, 20. Leipzig 1919.

F. Sommer—H. Ehelolf, *Das hethitische Ritual des Papanikri von Komana.* Boghazköi-Studien, io (1924).

E. H. Sturtevant, *Selections from the Code.* (Sturtevant és Bechtel „A Hittite Chrestomathy" c. szöveggyűjteményében, Philadelphia 1935.)

O. Szemerényi, *Der Vertrag des Hethiter-Königs Tuihaliya IV. mit Istarmuzoa von Amurru.* Acta Societatis Hungaricae Orientális, 9 (1945) évf.

M. M. Vieyra, *Un recueil de presages accado-hittitcs tirés des éclipses solaires.* Revue de 1'histoire des religions, 116 (1937) évf.

E. F. Weidner, *Politische Documenle aus Kleinasien.* Boghazköi-Studien, 8 — 9 (1923).

IDÉZETEINK FORRÁSHELYEI

Az egyiptomi és hettita irodalomból vett idézetek fordításai ma legnagyobbrészt több változatban állnak a kutató rendelkezésére — mindig a tudomány állásának és az egyes kutatók egyéni felfogásának megfelelően. Ezeket a fordításokat — könyvünk rendeltetéséhez képest — először is kihámoztuk a tudós kommentárok közül, másodszor pedig folyamatos szöveggé olvasztottuk össze. Az egyiptomi idézeteket Ad. Erman, G. Roeder, H. Ranke, Al. ScharfFés S. Schott műveiből merítettük; a hettitákat pedig elsősorban H. Th. Bossert, J. Friedrich, H. Zimmern fordításaiból, valamint A. Moortgat és M. Riemschneider feldolgozásaiból. Az említett nevek a problémába mélyebben behatolni óhajtó olvasót az irodalomjegyzék (i. és 6. csoport) tételein keresztül a forrásokhoz kalauzolhatják.

A TÁBLÁK (FÉNYKÉPMELLÉKLETEK) JEGYZÉKE

Warpalawas király hódolata a vegetáció istene előtt
A yazilikayai domborművek . . . . . I.
A bogazköyi templomromok . . . . . II.
A bogazköyi „oroszlánkapu" . . . . . III.
Az istenek felvonulása (a yazilikayai sziklatemplom keleti helyiségéből) . . . . . IV.
Az első „hamái kő" . . . . . V.
A karabeli és sipylosi szikladomborművek . . . . . VI.
A fraktini dombormű . . . . . VII.
Az egyik tell-el-amarnai agyagtábla-levél . . . . . VIII.
A sencirlii vár kapubejárata melletti sziklatömb-domborművek . . . . . IX.
Bronzszobrocskák . . . . . X.
Lovasdombormü . . . . . XI.
Ezüst melldísz . . . . . XII.
Hettita bejárati oroszlán . . . . . XIII.
A bogazköyi nagy templom két kőküszöbe . . . . . XIV.
„Mursilis évkönyvei" . . . . . XV.
Agyagtábla a bogazköyi levéltárból . . . . . XVI.
Az egyik karatepei hieroglif-hettita domborműves feliratról készített pacskolat.... XVII.
Az erősen megrongálódott Nisan-Ta$-i felirat . . . . . XVIII.
Suppiluliumas pecsétje . . . . . XIX.
Bossert egy karatepei feliratot magyaráz . . . . . XX.
Az Alaca Hüyük-i „szfinksz-kapu" . . . . . XXI.
A bogazköyi „királykapu" egyik alakja . . . . . XXII.
A hattusasi nagy templom előtti térség . . . . . XXIII.
Dombormű a yazilikayai sziklatemplomból . . . . . XXIV.
A bogazköyi raktárépületek alapfalai . . . . . XXV.
A bogazköyi „királykapu" . . . . . XXVI.
Hettita stélé Mara?ból . . . . . XXVII.
A halpai viharisten . . . . . XXVIII.
A karatepei lépcsőfeljárat és a déli kapu . . . . . XXIX.
Egy karatepei kőfej . . . . . XXX.
Az egyik karatepei bejárati oroszlán feje . . . . . XXXI.
Karatepei föníciai felirat . . . . . XXXII.
Karatepei domborművek . . . . . XXXIII.
Helmuth Th. Bossert és Muhibbe Darga . . . . . XXXIV.
„Asitawandaá lakomája" . . . . . XXXV.
Asitawandas lakoma közben . . . . . XXXVI.
Bahadír Alkim megszemlél egy próbaásatást . . . . . XXXVII.
Kilátás a karatepei vár északi kapujából . . . . . XXXVIII.
Karatepei domborművek . . . . . XXXIX.

A karatepei vár északi kapuja — elölről . . . XL.
Az expedíció küldönce postáért indul . . . XLI.
Az egyik karatepei szárnyas „oroszlán" torzója . . . XLII.
A karatepei domborművek . . . XLIII.
Karatepei domborművek és hieroglif-írásos kövek . . . XLIV.
A karatepei expedíció ebéd közben . . . XLV.
Pacskolatkészítés . . . XLVI.
Déli pihenő . . . XLVII.
A karatepei domborművek megvédése az időjárás viszontagságaitól . . . XLVIII.

NÉVMUTATÓ

Abd-cl-Hay 27
Abdul-Hamid, II. 36, 40
Akurgal, Ekrem 168
Albright, W. F. 99
Alkim, Bahadir, 6, 153, 167, 168
Alkim, Handan 6
Alp, Sedat 168
Amenóphis, III. 28, 37
Amenóphis, IV. = Ehnaton 27—29, 112
Anck v. Inak 163, 164
Arnuwandas, II. 107
Arnuwandas, III. 109
Arnuwandas, IV. 47, 131
Arthaud, G. 75
Aáitawandaá 142, 158, 163, 165, 167
Assurbánapli 47, 96
Ábrahám 24, 25

Ball, C. J. 75
Barnett, R. D. 161, 163, 164
Barth, H. 17
Belzoni, G. 5, 44
Bittel, Kurt 6, 71, 76, *11,* 89, 133—138, 149, 168
Blegen 72
Bopp, Franz 56
Bossert, Helmuth Th. 6, 7, 76, 77, 80, I39> 143. 147, X49—IŐ9
Bottá, Paul Emilé 5, 17, 97
Bruno, Giordano 89

Caesar 85
Calderon dr la Barca, Pedro 89
Cambel, Halét 6, 7, 149, 151, 153, 168
Campbell, J. 75
Carnarvon, lord 31
Carter, H. 31
Champollion, Jean-Fran?ois 54, 55, 164
Chantre, E. 30
Conder, C. R. 75
Cowley, A. E. 75
Curtius, Ludwig 38, 39, 44—47, 135

Darga, Muhibe, 147, 153, 166
Davis, E. J. 21
Delaporte, L. 62
Deveci, Kemal 106
Dörncr, Fridrich Kari 143
Dörpfeld 46
Dupont-Sommer 161

Ebers, Georg 98
Edward, VII. 36
Evans, Arthur 38, 72

Flinders Petrie, William 27
Forrer, Emil O. 63, 76, 88
Frank, Carl 75, 76
Friedell, Egon 90
Friedrich, Johannes 62, 63, 68, 70, 74, 75 161, 163, 165
Frigyes, Nagy 85

Galilei, Galileo 89
Garstang, John 48
Gelb, Ignace J. 76
Gleye, A. 75
Goell, Therese 143
Götze, Albrecht 11, 62, 89, 101
Graf, Theodor 27
Grotefend, Georg Friedrich 54, 69
Giiterbock, Hans Gustav 77, 79, 101 138, 161, 168
Guillaume, E. 17

Halévy, J. 75
Halil bej 39
Hamdy bej 30, 32, 34, 35
Hamilton, William 15, 17
Hammurapi 93, 94, 99, 100
Hassan 46
HattuSilis I. 126—129, 131
Hattusilis II. 107
HattuSilis III. = (Chattusil) 42, 43 125—129
Héró 11
Hérodotos 90
Hitler 96

Hobbes, Thomas 89
Hogarth, D. G. 36, 48
Hommel, Fritz 75
Hrozny, F. Bedrich 49, 57—62, 65, 77, 136
Human, Karl 17, 30—36

Ibrahim sejk - Burckhardt, 18, 19
Izmail 40

Jensen, Peter 74—763 164
Jessup dr. 19
Johnson, Augustus 19
Jones, William 55
Jovanoff 70

Kammergruber, A. 49, 57
Kampmann, A. A. 141
Károly, V. 89
Károly, XII. 87
Kemal Atatürk 39, 153, 168
Kepler, Johannes 89
Kisti Mehmet 161
Knudtzon, J. A. 60
Kober, Alice 54
Koldewey, Robert 38
Ko?ay, Hamit Zübeyr 6, 168
Kum, Naci 149, 153
Ku$5u, Ekrem 150, 152
Kyros 16, 31, 95

Labarnas 141
Lajos, XIV. 45
Landau, Wilhelm 39
Landsberger, Benno 101, 168
Lange, Kurt 7
Langlois 17
Lapavva 37
Lawrence, T. E. 36, 48
Layard, Austen Henry 5, 17, 42, 44, 97
Leandros 11
Leibniz, Gottfried Wilhelm 89
Lcpsius, Richard 17
Leveen, Jacob 163, 164
Libby, Willard 103
Luschan, Felix 30, 31, 32, 33, 34
Luther Márton 24

Macridy bej, Theodore 39, 40, 42, 46, i34> 135
Mariette, A. 17
Meissner, Bruno 147
Menant, J. 75
Meriggi, Piero 76, 77
Messerschmidt, Leopold 74—75
Meyer, Eduard 61, 98
Moliere, Jean Baptiste 89
Moortgat, Anton 101, 126
Mordtmann, A. D. 17, 70
Moss, Ciril 163, 164
Mózes 24
Mursilis I. 47, 85, 86, 104
Mursilis II. 108—110, 126—128, 141, 143
Muwatallis 113, 116, 117, 124, 126, 143
Myres, John 72

Napóleon 87, 112

O'Callaghan páter 6, 156, 161
Oguz, Arik, Remzi 168
Ongunsu, Nihal 147, 168
Osten, Feriherr 135
özgü?, Nimet 6, 131, 137
özgüf, Tahsin 168

Parrot, André 100
Peiser, F. E. 75
Perrot, Georges 17
Ptolemaios 54
Puchstein, Otto 30, 32, 44, 46, 133, 135, 137

Ramose 12S
Ramsay, William 36
Ramses, I. 128
Ramses, II. 26, 42, 43, 127—131
Rask, Rasmus Christian 55
Rathjens, C. 6
Riemschneider, Margarete 7, 86
Rusch, R. 75

Salamon 12
Sayce, Archibald Henry 22, 23, 25—27, 29, 33, 48, 67, 68, 70, 72, 80, 143
Schaeffer, Claude 168
Schede, Martin 134, 135
Scheler, Max 7
Schliemann, Heinrich 5, 30, 42, 46
Schott, Siegfried 129
Séthos, I. 113, 128
Shakespeare, William 89
Simon, James 44, 135
Skeene, W. H. 21
Sittig, Ernst 54
Smith, George 21, 43
Sommcr, Ferdinand 62, 65
Spengler, Oswald 90
Spinoza, Baruch 89
Steinherr, Franz 7, 165, 166
Stephens, J. L. 5
Strabón 15
Sturtevant, E. H. 62
Subhi pasa 20
Suppiluliumas, 29, 37, 47, 126, 128, 131, 137, 138, 143, 167

Tarchundarus 37
Tartesub 127

Telipinus 87, 88, 104, 107, 125, 126
Texier, Charles Félix-Marie 15—173 I9>
21, 36, 40, 44, 169
Thomson, R. C. 5, 75
Thutmposis 26
Thutmósis 26
Tudhalyas I. 85
Tudhalyas II. 78, 104, 107
Tudhalyas, III. 78, 107, 110
Tudhalyas, IV. 131, 137
Tukultiapilesarra 26
Tusratta 28
Tut-anh-Amon 31, 102, 108
Tycho Brahe 89

Ungnad 99

Ventris, Michael 54, 72
Vilmos, II. 36

Weidner, Ernst F. 57, 58, 60, 61, 99, 147
Winckler, Hugo 36—48, 57, 62, 77, 83,
89, 127, 133—136
Winter, Franz 30, 33, 34
Woolley, C. L. 5, 36, 48, 106, 132, 153
Wright, William 19—21, 23, 25, 29, 33,
48, 54. 67. 143

Xerxés 11

Young, Thomas 55

Zia bej 40, 41, 45, 135, 136

TARTALOM

Bevezetés

I. A lét titka

I. fejezet. Felfedezés és sejtés

Amikor Leandros Ázsiából Európába úszott — Amit i. sz. 1871-ben a hettitákról tudtunk — Amennyit ma a hettitákról tudunk — Ázsia hüvelykujja — Anatólia — Ahol a tél olyan, mint Amszterdamban, a nyár pedig, mint Toulouse-ban — Az utazó Texier és a boghazköyi romok — „Ibrahim sejk" — A hamai kövek — Sayce megsejti a hettita birodalmat

2. fejezet. A Biblia és a modern kutatás 23

Ábrahám és „Khéth fiai" — A Biblia mint történeti forrás — Egy fellah asszony agyagtáblákat hajigál — Az amarnai levéltár — Tusratta kolduló levele — Humann és Luschan sencirhi ásatásai — Oroszlánok az „alvilági virág" alatt — Betegség és szükség — „Az óhajtott célt elértük . . .!" — Csakugyan?

3. fejezet. Winckler bogazköyi ásatásai 37

Az antiszemita és zsidó mecénása — „Taht-biti" — a poloska — Zia bej, a szeldzsük nemes — Az első harmincnégy agyagtábla — 3100 éves királyi szerződés — Hattusas, a hettiták fővárosa — Ünnepi lakoma Zia bejnél — Az agyagtáblákat úgy kapálják ki a földből, mint a krumplit — Garstang látogatása Wincklernél — Kammergruber úr tudománypártolása

II. Az írások titka

4. fejezet. A megfejtés művészete 53

Holt nyelvek — A klasszikusok: Grotefcnd és Champollion — A kutatók álma: a kétnyelvű szöveg — William Jones szanszkritot tanul — Az „indoeurópai nyelvcsalád" felfedezése — Bcdrich Hrozny „előzetes jelentése" — *Ninda, ezza* és *vatar* — A hettiták indoeurópaiak voltak!

5. fejezet. Hettita nyelven beszéltek-e a hettiták? 62

Kérdések Hroznyhoz — Hogy kerültek indoeurópaiak Anatóliába? — Az etimológia vitathatósága — A hettita nyelvtan — Egy kutató kijavítja a hettita írnokok hibáit — Nyolc nyelv Bogazköyben — Fontos nyelv-e Londonban a kínai? — Ki beszélt tulaj-

donképpen *hattili* („hatti-nyelven") ? — „Kiszállsz a tenger hullámaiból ..." — Ékírások és hieroglifák

6. fejezet. „A semmiből semmit sem lehet megfejteni" . . . 68

Sayce ötvenöt esztendei munkája a hettita hieroglifákkal — Király, város és ország — — Egy parányi vonás fontosságáról — A konstantinápolyi éremgvüjtö — Hat jelet meg-megfejtettünk! — A fényképezőgép „csalhatatlan szeme" — Messerschmidt és Jensen — Tizennégy kutató egy csapáson — Kellemetlen viták — A bogazköyi kétnyelvű pecsétnyomók — Az első bizonyíték

III. A hatalom titka

7. fe'ezet. Hattus királyai . . . 83

Történetírás — Tudomány vagy költészet? — Hérodotos és Suetonius — Ranke és Spengler — A „kultúrtörténet" felfedezése — Anittas átka — Labarnas birodalomalapítása — Hattusilis végrendelete — Mursilis elfoglalja Babilont — Rokongyilkosság — Telipinus törvénye — Kétszáz „holt" év

8. fejezet. A történelmi dátum tudománya . . . 90

A kronológia fontosságáról — A történelmi időszámítás alapjai — A WB 444 jelzésű óbabiloni királylista — A krónikások bírálata — Az első szilárd pontok — A Szíriusz pályája — A világtörténet legrégibb dátuma? — Az özönvíz utáni tizedik királyi város — A mari-i levéltár — AC 14-cs izotóp

9. fejezet. A qadesi csata és az örök béke . . . 104

Az i. e. II. évezred legjelentősebb felfedezése — Az első „lótenyésztési kézikönyv" — I. Suppiluliumas — A fáraó özvegye hettita királyfit kér — Mursilis pestis-távoztató imái — Háborúk Trójától Dien Bien Phu-ig — A qadesi csata — Ramses beszámolója — A békeszerződés — A hettita királyleány nászútja — Hattusas ég!

10. fejezet. Város és ország — nép és szokások

Zia bej konakja — tizenkilenc évvel később — „Morjen, Herr Hauptmann!" — A munkások zendülése — Bittel ezernyi új agyagtáblát talál — Hettita *birodalom* volt, de volt-e hettita *kultúra ?* 134

IV. A fennmaradás títka

TI. fejezet. A karatepei felfedezés . . . 147

Az „oroszlánkő" — Bossert séminyelvű feliratot talál, mellette pedig hettita hieroglifákat — Ki fedezte fel tulajdonképpen Karatepét? — A nomádok fekete sátraiban — Egy vár, szobrok, domborművek és feliratok — A tévedés — Éjszakai találkozás Karatepével

12. fejezet. Asitawandas mondja . . . 161

A föníciai felirat lefordítása — A sitawandas király, Karatepe ura i. e. 730 körül — Az *'tik* névmás és Anek király — Kétséges kétnyelvű — Steinherr hieroglifákról álmodik — Még egy kétnyelvű?

13. fejezet Kitekintés . . . 168

Függelék . . . *I7*

0
250
500
750
1000
1250
1500 km
FEKETE - TENGER
TERRA
05641
İstanbul
TROIA
Sakarya (Sangarios)
ANKARA
Alaca Hüyük
Boğazköy (Hattušaš)
Alishar
Kızılırmak (Halys)
Sipylos
Gediz (Hermos)
İzmir
Karabel
BEYCESULTAN
Büyük Menderes (Maiandros)
Tuz-tó
Kültepe
Kayseri
Farahettin
Seyhan
Ceyhan (Pyramos)
Arslantepe
Maras
Van-tó
Dicle (Tigris)
Fırat (Eufratesz)
Ivriz
Tarsus
Karatepe
Adana
Sencirli
Kargamiš
MERSİN
TELL HALAF
NINIVE
Rhodos
Tell Açana
(Alalah)
RAS SHAMRA
(UGARIT)
Saokoros
Ciprus
Orontes
Hama
QADEŠ
I. Muršiliš elfoglalja Babylont (i.e. 1600 körül)
Fırat (Eufratesz)
FÖLDKÖZI - TENGER
Esh-Sham (Damaszkusz)
A HETTITÁK BIRODALMA
az i.e. 14. században
a birodalom hozzávetőleges határa
átmenetileg hettita uralom alatt álló területek; hettita kulturális vagy politikai befolyás alatt álló övezetek
fontos hettita lelőhelyek
antik városok
modern városnevek
BABYLON
Jordán
Iskandariya
(Alexandria)
EGYIPTOM